

Страшна бледная, яна глядзела на яго.

— Стары пан піша, што ён вызваляе мяне па вашаму жаданню.

— Калі ён піша так — значыць, ён добры да мяне.

І тут ён убачыў яе вочы. Што гэта было, ён не ведаў, але гэта былі зусім другія вочы, не тыя, што вось толькі, не тыя, што на сцэне.

Маўчанне панавала ў пакоі. А за паўкруглым акном ляжала глыбокая ноч.

— Дзякую вам,— сказала яна.— Я гэтага ніколі не забуду. Ніколі не забуду.

Гэта было непатрэбна. І ён, адчуваючы, што слёзы вось-вось зноў пырснуць з вачэй ад захаплення і шкадобы, павярнуўся і кінуўся з пакоя.

XVII

Раніцай сонца прабівалася праз плюшч на вялізную верхнюю тэрасу, што з фасаднага боку. У вальерах сварыліся і шалёна крычалі папугаі.

Дзед сядзеў у крэсле. Перад ім дымела філіжанка шакаладу і стаяла бутэлька белага віна. Убаку сядзела за каклюшкамі Глебавічна.

А перад Алесем акрамя шакаладу ляжалі лісты жоўтай слановай паперы, стаяла ў чарніліцы кітайская туш. Дзед у гэтых адносінах быў вялікі сноб,— пісаць, дык пісаць так, каб была асалода: ільсненым чорным па гладкім жаўтаватым, тады пішацца нешта талковае. «Сучасныя пісакі таму і пішуць абы-як, без стылю, што перад імі каравая папера і чорт ведае якія пер'і: скрабуць ды рыпаць».

А пер'і былі адмысловыя: гусіныя, тонка заостраныя, мяккія, заўсёды з левага крыла, каб зручна ляжалі ў руцэ.

Дзед прыгубляў віно і пачынаў, быццам бавіўся новай гульнёй, але так, што гэтага нельга было заўважыць:

— Разважанні аб злачынстве і пакаранні...

Пяро ў Алеся пачынала бегаць.

— Не спяшайся,— казаў дзед.— Выслухвай і запісвай самае галоўнае... Дык вось, мы спыніліся на неадпаведнасцях паміж людскімі законамі і натуральным законам прыроды...

Дзед думаў хвіліну.

• — Чалавек следуе законам натуры толькі ў горшым. Ён карае смерцю нават за тое, за што натура даруе ў літасці і жорсткасці сваёй... Аміж тым, безумоўна, падлягае смерці толькі адно злачынства — здзек з чалавечай душы, катаванне чалавечага цела... Сюды трэба аднесці гвалт над жанчынай...

— Бацюхна,— з дакорам казалі Глебавічна.— Яму рана.

— Маўчы... Заўтра я, магчыма, памру, так і не дачакаўшыся, калі яму будзе <<час>. Хай слухае. Ён не зразумее гэтага брудна...

— Табе лепей ведаць,— прымірылася яна.

— Вы гаварылі, што ў Швошчах стралялі,— казаў Алесь.— І што атаман Прайдзісвет забіваў з гола ду... Тады і... нас.

— Магчыма, сыноч.

— Ба-ацюхна мой,— уздыхнула Глебавічна.— Вы ж не ўдарылі нікога за ўсё жыццё.

— Ён разважае разумна, матухна,— казаў князь.— Я не ўдарыў, але маё становішча такое, што я магу ўдарыць чалавека, які не можа адказаць. Значыць — розніца невялікая.

— Вы пан літасцівы.

— У літасці ўся і справа. Літасцівы. Ашчаслівіў. А яго сын, скажам, будзе нелітасцівы. Або мы загінем падчас навальніцы на Дняпры. Усе.

— Свят-свят,— хрысцілася Глебавічна.— Вы нешта жахлівае кажаце.

— Так, дзядуля,— казаў Алесь.— Я і сам гэта думаў. А потым прыйдзе нейкі Кроер.

— Вось,— казаў дзед.— І таму мы, незалежна ад нашых добрых якасцей, удзельнічаем у адным вялізным злачынстве, імя якому... Расійская імперыя.

Стары вальтэр'янец усміхнуўся. Зялёны і сонечны цень ляжаў на яго абліччы, а ў вальерах далёка і прыглушана крычалі птушкі.

— Чаму ж не змяніць гэтага? Ёсць разуменне, ёсць воля, ёсць зброя.

— З кім змяніць, сыноч? Каб было з кім — я першы блаславіў бы цябе на гэта,— сумна ўсміхаўся стары.— Няма з кім. Пагоны, ордэны, прывілеі разбэсцілі амаль усіх. Гэта подласць. Гэта замаскіраваныя хабары, якімі бяруць прагных да пашаны і проста нячыстых людзей. І вось таму я кажу табе гэта, каб ты

не быў падобны да іх. Ніколі не бяры прынады, ніколі не бяры славы і- ўлады — хача б цябе сілком цягнулі да іх. Ніколі не йдзі на раду нечасцівых, блажэн муж.

Ззяла сонца, заліваліся птушкі ў шатах дрэў і вальберах. А стары маленькімі глыткамі, толькі мачаючы вусны, піў віно, і твар яго быў незвычайны, горкі і з'едлівы, і ад гэтага прыемны.

— Няма з кім, сыноч... Часы... Равеснік Шэкспіра меў бы магчымасць бачыць большасць славурых англійскіх драматургаў. Равеснік Фельдфебеля — ледзь не ўсіх славурых мярзотнікаў і паганцаў свету, бо і ў тым і ў другім выпадку існавалі ўмовы, якія спраылі іх з'яўленню і развіццю. Або прасцей: якая эпоха, такія і таленты.

— А мы? — спытаў Алесь.

— А што мы? Гісторыю Прыдняпро>'я павінен быў бы пісаць кат. Ён меў магчымасць назіраць за канцом усіх колькі-небудзь значных людзей твае і мае радзімы. І ён быў бы самы дасведчаны, бо толькі ён адзін мог ведаць, колькі патаемных заветаў перадалі яны пласе сваімі абяскроўленымі вуснамі... Болын ніхто не ведаў. Болын ніхто не чуў...

Алесь даўно пакінуў запісваць. Але стары не заўважаў гэтага.

— Вось, скажам, славурых цар-гармата і цар-звон... Гэта — пагарда да законаў прыроды і механікі, пагарда свядомая, пагарда ў імя царскага дурнога гонару, у імя варварскага імкнення здзіўляць усіх памерамі, велічынёй, вагою... Сотні людзей пакутуюць, здабываючы жалеза і медзь, задыхаючыся дымам ля формаў... І ўсё дзеля таго, каб гармата не страляла, а звон ляжаў на зямлі, не вытрымліваючы сваёй вагі, і не званіў...

Алесь, трошкі зачараваны гэтай жоўчай логікай, пакрысе пачынаў супраціўляцца.

— Ёсць жа зброя, каб ваяваць. Можна пераконваць, спрацацца, збіраць сяброў...

— Гэта значыць, палітыка? — бязлітасна пытаў стары.

— Як бы ні звалася.

— Палітыка — брудная справа. Ты ведаеш, у чым яна, палітыка?

— Напэўна, ёсць і добрая палітыка.

— Хто гэта табе сказаў? Тыя, што ўбіраюць свае справункі ў павінае пер'е? А самі яны, кажучы прыгожыя словы, што робяць? Ты на іхнія справы глядзі,— ваўкі. Моп гіІ5, іі п'у а яіі'ііпе роітлділе, с'езі сіе Іепіг Іе рог; сіе с'ятЬге а Г'Ботте аіі рочуоіг, еі сіе Іе Іш уегзег зііг Іа іііе ^ііапсі іі п'у езі: ріііз¹.

І князь адсоўваў келіх. Уставаў.

Потым разам ішлі гуляць. Аглядалі пакоі, залы для баляў, малых прыёмаў, грэчаскую залу для антычных статуй, егіпецкую для манет, затым самую вялікую, версальскую — для фарфору і новых карцін. Версальская зала здавалася бясконцай: верхняе святло халаднавата лілося сюды, адбіваючыся ў люстрах. Мармур высачэзных калон з канелюрамі трошкі пажаўцеў, нагадваючы слановую косць.

Аглядалі жылыя пакоі, удвая ніжэйшыя, чым парадныя, аглядалі бібліятэку з бясконцымі шафамі, у якіх чарнелі старажытнымі дошкамі і залаціліся новым цісненнем незлічоныя кнігі.

І ўсяго гэтага было так многа, што рабілася непрытульна. Нашто гэта? Адразу зразумела, чаму ў іх амаль не жывуць, чаму аддаюць перавагу пакойчыкам, удвая ніжэйшым і прытульнейшым.

Увечары Алесь ішоў у тэатр і там смяяўся і абліваўся слязьмі над гаротным лёсам Аглаі з «Палескага разбойніка» і дрыжаў ад шкадобы і тугі, калі ў «Рычардзе ІІІ» пачвара кароль, забіўшы Яе мужа, з д'ябальскай хітрасцю ашукваў Яе. Яна стаяла, гордая ў сваёй нянавісці, і пакрысе той, гарбаты, абуджаў у ёй гонар жанчыны, якую кахаюць. На вачах у Алеся нараджалася каханне, аб якім ён толькі невыразна чуў... У яе мокрых вачах, цьмяна асветленых нянавісцю, нараджаўся аднекуль цэлы свет: давер, боль, а за ім святло саміх нябёс.

Ён яшчэ не мог стрымлівацца, і таму ў зале часта гучалі яго рыданні. І людзі на сцэне адчувалі, што адзін удзячны глядач замяняе ім поўную залу.

Калі праз шмат год славетную актрысу пыталі, ці памятае яна дні, калі іграла лепей за ўсё і хто гэта бачыў, яна адказвала:

— Памятаю. Але гэтага ніхто не бачыў. Толькі

¹ Мой сын, існуе толькі адна палітыка: трымаць начны гаршчок перад чалавекам, які знаходзіцца пры ўладзе, і выліць гэты гаршчок на ягоную галаву, калі ён пазбаўляецца гэтай улады (франц.).

адзін. Усё маё астатняе толькі падробка пад тых дні. Толькі для аднаго я магла так іграць.

— Дзе ж ён, гэты шчаслівец?

— Шчаслівец?.. Не...

Яна болын нічога не казала. І невядомы «адзін» стаў легендай.

Нельга сказаць, што ў яго не было засмучэнняў. Неяк дзед раскажаў, як два гады таму назад некалькіх «фалангістаў» захуталі ў саваны і, прывязаўшы да слупоў, трымалі, з мяхамі на галовах, доўгі час пад рулямі, а потым загналі ў Сібір. Гэта было ў Пецярбургу, і сярод «фалангістаў» быў пісьменнік. Як не прачытаць такога? У дзеда знайшоўся часопіс з яго аповесцю. Аповесць звалася «Бедныя людзі», і Алесь, з цяжкасцю адольваючы мову, прачытаў яе за два дні...

У гэтыя дні якраз скончыўся тэрмін, які вызначыў дзед. Алесю трэба было ехаць. Дзед хадзіў змрочны, дый Алесь месца не знаходзіў. Дзед, зведаўшы ўнука за гэтыя дні, цяпер жахаўся, што мог адштурхнуць яго ў першы ж дзень. Усе свае рысы, усе рысы людзей, якіх ён паважаў, ён прададчуваў у гэтым чалавеку. Вежа бачыў ва ўнуку самога сябе, толькі нязмерна палепшанага, і ганарыўся гэтым.

Напярэдадні стары не вытрываў.

— Едзеш? Напэўна, рад?

— Дзядуля...— з дакорам сказаў унук.

— Едзеш толькі на некалькі дзён... Вядома, бацькі... Але за навукай тваёй буду сачыць я. Прынамсі, год-два, пакуль мне не стане цяжка. І калі я захачу цябе бачыць — па першаму ж майму слову ты павінен ляцець сюды і жыць столькі, колькі я захачу.

— Я зраблю гэта...— сказаў унук.

Алесь папрасіў дзеда даць яму з сабою часопіс, каб паказаць аповесць маці.

— Тут усё тваё,— змрочна сказаў стары.— Зрабі ласку ніколі не пытацца.

...У Загоршчыне хлопца сустрэлі радасна, нават з гордасцю, што ён змог заваяваць сэрца старога. Сінія вочы бацькі ззялі цеплынёй, маці ўсміхалася сыну пшшчотна і сумна, як заўсёды.

Маці прачытала аповесць і засмуцілася. Потым яна сядзела ў загоршчынскім архіве і нешта шукала па «Прывілею», «Аксамітнай кнізе», «Срэбнай кнізе

Загорскіх» і па граматах і з'явілася на вячэру трохі заспакоеная, быццам зразумеўшы нешта...

— Загубілі генія,— сказала яна.

Алесь маўчаў.

— Нават калі вернецца, дык вернецца знявечаны,— сказала матуля.— Што ж гэта за подлы век?! Чалавек такой уражлівасці — хіба ён вытрымае?

Яна адышла да балюстрады і пачала глядзець у цёмны парк.

• — Загубілі не толькі генія,— сказала яна ўрэшце,— загубілі чалавека адной крыві з намі і нашага далёкага сваяка.

— Сваяка? — Алесь ускінуўся.— Як сваяка? Усе казалі, што ён сын лекара.

— З нашых,— сказала маці.— Род стары, але вельмі заняпалы. Я думала, і не асталося з іх нікога. Аж ёсць. Іхні маёрат — Дастоева пад Пінскам, і яны кінупі яго, збяднеўшы, год сто назад. Яны — ад «сына кахання» аднаго з Загорскіх, малодшая, бакавая галіна наша. А герб іхні — «Радван».

— Не можа быць.

— Глядзі,— маці разгарнула аркуш з выпіскамі.— Занадта знаёмае прозвішча. Глядзі: шаснаццатае стагоддзе, адгалінаванне «Радвана». Глядзі: 1607 год — працэс Марыны Дастаеўскай-Карловіч... Глядзі: вось яе брат Яраш сядзіць у Мазыры. 1630 — Дастоева мае ўжо трох гаспадароў. У тым самым годзе суддзя Пятро Дастаеўскі разбірае справу аб чарадзействе. 1649 — селянін на копным судзе прызнаўся ў рабунку, учыненым над маентнасцю Рамана Дастаеўскага. А вось сакавік тысяча шэсцьсот шасцідзесятага года, справа аб прапажы рэчаў, закапаных у зямлю падчас нашэсця ворага. Падпісаўся Ян Дастаеўскі. Першы і адзіны подпіс па-польску...

— Ал-ле,— сказаў Алесь.

— Значыць, канец «Радвана». Абсёкся род. Колькі ўжо іх, адсечаных галін. Ды хіба сякера шкадуе? А малады чалавек быў бы светач людскі.

...Спакой у Загоршчыне перарваўся толькі вяселлем старэйшага сына Кагутоў, Стафана. Маці за два дні да вяселля адпусціла Алесья ў Азярышча.

Весялосці было — хоць захлыніся. Усе былі рады Алесю. Зноў жартаваў Кандрат, зноў ласкавымі, трохі жаночкімі вачыма глядзеў Андрэй. Міхал і

Марыля дыхнуць баяліся на хлопца. Паўлюк, гаспадарлівы Паўлюк, паказаў яму ўсё, што ён прыдбаў за той час, калі яны не бачыліся: сапраўдную скураную прашчу, ласіны чэрап з рагамі і пячору, якую ён адшукаў у яры, на беразе Дняпра. Яня хацела сядзець толькі на ягоных каленях. Юрась паказаў яму дзве найлепшыя грыбныя мясціны.

Гэта была простая, непатрабавальная любоў. І ён акунуўся ў яе, сам плацячы тым самым, як акунуўся з удзячнасцю ў песні, якім яго пачаў вучыць дзед Даніла Кагут. Таксама Даніла, як і той. Ды і ў чым, урэшце, розніца? Гэты дзед не родны, але блізкі і просты. А песні ягоныя — дзіва! І мова ягоная — лёгка, звыклая. Стары Вежа часам гаварыў памужыцку, але як складана гэта было! А тут было проста, як дымная асець, проста, як зоркі праз дзіравую страху адрыны.

Гналі і настойвалі «тройчы дзевяць»¹, варылі піва, збіралі грыбы на вясельны квасны боршч. Янька хадзіла ўся ў муцэ і папраўляла хустачку тыльным бокам далоні, як маці. Кандрат лізнуў яшчэ цёплага піва і рабіў выгляд, што ён такі п'яны — проста жых, не ведае, дзе ў яго што, і ўсё хацеў сесці на галаву, як гэта робяць зусім дурныя шчанюкі.

Напярэдадні вясельля вырашылі паехаць на рыбу, каб і рыба была на вясельным стале. Юрась і Паўлюк павінны былі лавіць вудамі, блізнякі — пазычанай у Лапатаў таптухай, Алесь і Стафан — крыгай.

Душагубак напазычалі ў суседзяў аж пяць штук (Паўлюк і Юрась павінны былі ехаць у адной) і адправіліся лавіць у зарожак ля Лысай Гары.

Гэта была воля!

І хіба ён сам, Алесь, не быў усе гэтыя дні вольны сярод вольных? Хіба не мог ён адказаць такой самай песняй на песню, якую спяваў нехта ў лугах, на беразе старыцы? Хіба не было і ў ім нечага ад гэтай ракі, ад палёту буслоў?

Думка была такая нечаканая, і ён — як вырас, нарадзіўшы яе.

...Чаўны плылі пад самым берагам. А на беразе стаялі дзяўчаты. Не, не ўсе дзяўчаты: у адной на галаве паверх хусткі быў жаночы белы нагалоўнік, што

¹ Гаралка, настоеная на дваццаці сямі карысных травах.

ляжыць цюрбанам і спускаецца на плечы і шыю, пакідаючы вольным толькі аблічча.

Алесь нечакана здзівіўся, такія яны ўсе былі го-жыя і чамусьці не такія, як заўсёды. Сёння ён не мог бы запхнуць камусьці з іх хрушча за каўнер, каб паслухаць, як вішчыць. Ён бачыў іх нейкімі новымі вачыма. Усе ў стракатых андараках з хвандамі, у рознакаляровых кабатах, якія так ёмка і зусім па-новаму сцягвалі іхнія... тулавы.

Паўлюк, які веславаў з Алесем, сказаў ціха:

— Азярышчанская толькі адна. А то вітахмоўскія. Відаць, на фэст ідуць у Мілае. А то з імі Уладзька, салдацкая ўдава. Пэўна, да парома не хочучь ісці.

Дзяўчаты санраўды махалі рукамі.

— Дзядзечкі, перавязіце!

Кандрат, які веславаў першы, пачаў аграбацца, прапускаючы наперад Стафана. Зубы ў вясёлага блізняка ззялі: прадчуваў жарты.

— Нельга, дзеўкі,— сказаў Стафан.— Бачыце, душагубкі.

Салдацкая ўдава хмыкнула:

— А можа, я і хацела б з табою душу загубіць, саколік?

— Раней бы...— сказаў Стафан.— Цяпер... позна.

— Ну і сокал ты. Позна яму, гаротнаму.

— А дзядзечкі, перавязіце. Ці ж нам пад кручай начаваць?

— Утопімся, дзеўкі,— разважліва сказаў Стафан.

— Не ўтопіцца, хто вісець маець,— сказала ўдава.

Няспрытны на язык Стафан толькі галавою пакруціў.

— А то перавёз бы,— сказала Уладзька.— Пад дубам пасядзелі б... Жолуд адшукалі.

— Што я, свіння? — знайшрўся Стафан.

— Свіння не свіння, а так, падсвінак,— сказала ўдава.

— Насвінак,— сунуў свае тры грошы Кандрат.

— Ты ўжо маўчы,— адказала Уладзька.— Варушыцца там у сваёй таптусе, як верабейка ў веніках.

На Кандрата пасыпаўся град нязлосных здзекаў.

— А якія ж усе ўдалыя хлопцы... Бацькавічы... Асабліва гэты, з падковай на лобе...

— Гэта, дзеўкі, каб ведалі, за каго ў цемры б'ецеся,— скаліў зубы Кандрат.

— Дужа ты каму патрэбен, Копша .
— Ад Копшы яшчэ ніхто не ўцёк, ні каралева, ні святая дзева.

— Не, дзеўкі, вы на яго дарэмна,— • сказала Уладзька.— Глядзіце, які гожанькі. Галоўка, як ма-каўка. Праўду кажуць, на дурня і бог ласкавы...

— Ласкавы бог, ды табе не памог. Са мною звёў. Добрая пара: ён гол, як біч, ды васцёр, як меч, а ў яе вочы па яблыку, а галава з арэх.

Дзяўчаты ўбачылі, што хлопцы зацяліся.

— Кінь ты, Уладзька, няма чаго таму богу кланяцца, які на нас не глядзіць.

Ды і пайшлі на ўзгорак. Іхнія каляровыя цені гайдаліся ў вадзе ля самых чаўноў.

— Дык не перавязеце, мужыкі? — спытала Уладзька.

— Не. Сама бачыш,— сказаў ужо здалёк Стафан. Уладзька разлавалася.

• — Эх вы! Дык спаймаць вам таго язя, што кудысь лазе.

Ніхто нічога не зразумеў, акрамя старэйшых. Затое Кандрат зарагатаў так, што адкінуўся ўбок. І тут — душагубка вільнула і стала дагары дном, а Кандрат юкнуў пад яе, проста галавою ў ваду.

Хлопцы рагаталі цяпер усе. Рагатаў і Кандрат, вынырнуўшы. Рагаталі дзеўкі на адхоне... Мокрага Кандрата пасадзілі зноў у доўбленку, паплылі далей.

Андрэй ехаў апошні і заўважыў, што не ўсе дзеўкі ўзняліся на адхон. Адна стаіць на тым самым месцы, велікавокая, сціплая, Кахнова Галіна.

— Чаго ж ты стаіш? — ласкава ўсміхнуўся Андрэй.

— Не хачу на паром. Там, пэўна, Лапатаў Янук. Янука Лапату Андрэй не любіў. Яршысты, злосны чалавек.

— Што ж, так і будзеш стаяць?

— Можа, нехта паедзе,— уздыхнула яна.— Шкада, што ў вас душагубкі.

Андрэй усміхнуўся. Гожая галава, апушчаная, як кветка «сну», трошкі ўбок, прыўзнялася.

— А можа... паспрабуем?

— Абернемся.

¹ Магільны дух або далакон.

— Пастараюся не вывернуць.

Яна ступіла крок. Надта ўжо не хацелася на паром.

— Д-добра,— уздыхнула яна.

— Сядай, Галінка,— сказаў Андрэй, амаль паставіўшы човен на пясок.— Давай руку і сядай спіной да мяне... Вось так.

Адапхнуўся і асцярожна, быццам міску з вадой нёс, пагнаў душагубку на другі бок.

Вада несла іх роўна-роўна, зялёная ля берагоў, бяздонна-блакітная на сярэдзіне. Галінка сядзела нерухома, але Андрэй бачыў: баялася.

— Ты толькі птрунькі не спраўляй, Кахнова Галінка,— мякка сказаў ён.

— Я... не буду,— сказала яна ціха.

— Ну вось і добра. Ты лепей на свет глядзі.

Ён памог ёй вылезці з чоўна.

— Дзякуй,— сказала яна.

— Нічога,— сказаў ён, і таму што шкада было адпусціць яе, не сказаўшы больш ніводнага слова, спытаў: — Як у вас там гарох сёння?

— Сёння ў нас гарох нічога,— сказала яна.— Падсох — аж звініць.

— І ў нас сёння нічога,— сказаў ён.— Укалотны. Памаўчалі.

— А песні ў вас там на выселках іграюць?

— Іграюць.

— Трэба будзе зайсці.

— Зайдзіце, калі час будзе... Гэта ж вы дзядзькавыя браты нашага пана?

— Эге, вось і ён там у чоўне ехаў.

— Не ведалі дзеўкі,— сказала яна.— Маўчаць трэба было.

— Чаг-го? Ён харошы хлопчына. Можа, і разам калі зойдзем. Ён песні любіць.

— Пра вас кажуць: добра спяваеце.

— Гэ, лухта!

Ён моўчкі сядзеў у чаўне, гледзячы на яе.

— Дык, кажаце, добры гарох... Гэта добра... Ну, бывае ўжо. Добрага вам свята...

Алесь здалёку глядзеў, як яны гаманілі і як потым Андрэеў човен даганяў іх па спакойнай вадзе. І ўсё гэта было як працяг ягоных думак. Ён не здзівіўся б, каб за першым жа ўзгоркам адкрыўся вачам гарадок

за частаколам, зусім як у адной дзедавай кніжцы. І каб было ў ім свята, і каб гарэлі дымныя вогнішчы, каб былі дзевы, падобныя на тую, і вотракі, падобныя на Андрэя. Гэта ж была тая самая рака, што і за тысяччу год да іх дзён, тыя ж берагі і тыя ж дубы на іх. Ён блытае сваіх продкаў, а яго далёкія нашчадкі будуць блытаць яго з Андрэем, а іх — з тымі, што жылі на гэтых берагах даўно-даўно. Таму што пройдуць такія вялікія тысячы год, што ўсім будзе ўсё адно...

І гэта неяк страшнавата наблізіла яго, Алесь, да ўсіх людзей, нават да тых, чые курганы стаяць вось ужо колькі стагоддзяў па берагах вялікай ракі. Ягоны курган зблытаюць з іхнімі. Пройдуць вялікія тысячы год, і людзям будзе ўсё адно. Таму, відаць, і трэба трымацца за тых, каму не ўсё адно, і любіць іх.

Ён думаў, што гэта — толькі працяг таго нязмернага шчасця, якое жыццё любоўна дарыла яму, повязі яго, шчаслівага, з усім жывым. Ён як быццам адчуў усю недарэчнасць часу і вызваліўся ад яго ланцугоў.

...У гэтым новым настроі ён быў як бы ўсеабдымным.

У Вежы былі змены: дзед знайшоў ыастаўніка, сухарлявага і надта разумнага маладога чалавека. Настаўнік пачаў выкладаць Алесю родную гісторыю, літаратуру і грамадскае права. Ён рабіў гэта добра, але хлопчыка як быццам нічога не абыходзіла.

Настрой усеабдымнасці зрабіў тое, што Алесь цяпер вельмі часта лётаў у сне, пад самай столлю, потым выплываў з акна і плыў над зямлёй. Духі займала. Аднойчы ён спытаў аб гэтым у новага настаўніка і атрымаў адказ:

— Атавізм.

— А гэта не ад вершаў?

І прыкусіў язык. Няварта было камусьці гаварыць пра тое, што жыло ў ім.

— Вершы — глупства,— сказаў настаўнік, папраўляючы доўгія валасы.— Гэта добра для сытых, а вакол столькі бедных людзей. Ім трэба асвета. Настаўнікі. Медыкі.

Бедных людзей было сапраўды шмат, і вершы ім былі непатрэбны. Але ж ён пытаў не аб тых вершах, якія ў кнігах. Ён пытаў аб тых, якіяносяць чалавека над зямлёй і дазваляюць адначасова быць з усімі.

Алесь замкнуўся, нікога не пускаючы ў свой свет. Ен слухаў спрэчкі новага настаўніка з Вежам і адчуваў сябе ў нечым вышэй за іх. Яны не ведалі яго таямніцы, якая давала змогу яму, Алесю, любіць усіх людзей, як самога сябе, бо ўсе былі *адно*, і над гэтым *адным* не было ўлады часу.

Настаўнік і дзед не разумелі гэтага. Яны спрачаліся.

— Нашчадкі славянафілаў, — віраваў настаўнік. — Захад для іх распуста, злосць, крамола. «А вось мы — непарушнае адзінства праваслаўнага блажэнненькага народа з праваслаўным белым царом. Носьбіты велічы! Трэці Рым! Сіла, якая ўратуе гнілы свет. Крыж на Сафіі, гасудар-бацюхна, славяне богабаязныя, душа смірэнна мудрая! Свет велічы і праўды — не тое, што бязбожныя заходнія аспіды...» А за іхнімі гэтымі ідэямі — бруд. Мы — нашчадкі іншых людзей, мы нясём радзіме адмаўленне, свежы струмень вады ў яе дрыгву.

Дзед велічна ўсміхнуўся.

— Я паважаю вашы думкі, — сказаў ён. — Але не вы, ды і не вашы апосталы першыя сказалі пра гэта. Яшчэ нейкі баярын бубнеў аб «багамерзскіх немцах з іхняй геаметрыяй». А другі рэзаў яму бараду. Гэта было і гэта будзе праз дзесяць і праз пяць дзесят год. Паўторыцца старая казка аб заходніках і славянафілах. І толькі падставы будуць іншыя, а вонкавыя праявы падобныя і страшэнна смешныя.

— Што ж вы, адмаўляеце погляды рыцараў духу? — аж бляднеў настаўнік. — Тых, што ў Петрапаўлаўку ледзь не трапілі?

— Я таксама ледзь не трапіў у Петрапаўлаўку, — казаў дзед. — Што ж я, па-вашаму, чалавек поступу і святла?.. Я не бэшчу заходнікаў. Яны былі патрэбны і неабходны. А нашчадкі, узяўшы ад іх усё горшае, ператварыліся ў карыкатуру на іх... Славянафілы ж, якія былі, такія і засталіся, толькі што не выціраюць масляных рук аб валасы, расчесаныя страхой, і не смаркаюцца ў руку, хаця схільныя ўхваляць і тое і другое.

— А вы што ж?

— Я лічу, што людзям патрэбна новая вопратка... Але сам неяк дахаджу ў старой. Калі, вядома, не траплю ў вашу разню.

— Хто каго будзе рэзаць?

— Адны адных. Вялікая вайна за шкарлупіну выедзенага яйка. Княства, як цяпер мудрагелістыя гегелісты кажуць, «і-дэ-алё-гічных» лапцёй супраць герцагства «тэ-о-рэ-тычных» манішак. Абсалют дурасці! Будзе рэзаць «тупаканечнікаў» — не спадзявайцеся на мяне.

...Нават немагчымае належала Алесю. Ён быў гаспадаром часу, вякоў, абшараў, бо ўсе людзі вялікай ракі і ўсе *Людзг*, увесь *Род* гэта ён, а ён — яны.

...Канчаткова ён зразумеў бязмернае і бяздоннае шчасце, разлітае для яго, у адзін з вечароў, калі забрыў у заглохлы куток саду, непадалёку ад урвішча кахання. Там расла маленькая яшчэ груша, а вакол было залаціста-асмужанае паветра канца жніўня. Ён сеў на камень, узняў вочы і застыў: груша цвіла вялізнымі залатымі кветкамі.

Клубень «залатога шара» неведомым чынам трапіў пад грушу і, дасягнуўшы дакуль мог, выкінуў пышны букет жоўтых кветак, сярод якіх віселі сакавітыя румяныя плады. Здалёк здавалася, што гэта груша расквітнела казачнымі залатымі агнямі. І ён не здзівіўся, бо ўсё было для яго, і гэта было толькі першым здзяйсненнем немагчымага.

Грушы цвілі для яго залатымі агнямі.

XVIII

Восень была голая і памяркоўна туманная. Быццам пад цёплай шэрай коўдрай ляжала кожную раніцу стомленая, ласкавая зямля. І толькі гадзіны за дзве да поўдня першы прамень белага, няяркага сонца прабіваў покрыва і радасна падаў у пажоўклую траву. Тады паўсюль пачыналася панаванне вясёлак: мігцела павуцінне на траве, на платах, укрытых падвескамі кропель, на ваўчках у перакапанных гарадах, на бліскучых баках гарбузоў у падстрэшках.

Гэта былі маленькія вясёлкі. А вялікія ззялі вышэй: між хмызоў, між прыдарожных вербаў, між самых высокіх дрэў над ляснымі сцежкамі. І кожная красавалася, з трохі сумнай радасцю паказваючы, як яна падобна на маленькае сонечнае гало. А гаспадары «вясёлак» лавілі ў іх апошніх асенніх мушак —

на радасць сабе — і залацістыя вузкія лісцікі вербаў — на радасць кожнаму, хто меў ахвоту спыніцца і паглядзець, на радасць усім добрым людзям.

Пазней сонца разганяла туман, і свет тады ляжаў перад вачыма далёкі, пакорлівы, няяркі — таксама паказваючы, якая ў ім можа быць далячынь, які абшар.

«Паглядзі, чалавек. Бачыш сухі палын на дальняй мяжы? Дык да яго роўна паўтары вярсты. А тое, шэранькае, бачыш? Ну, там, дзе яшчэ рыжыя коні на ржышчы? Такія рыжыя-рыжыя на жоўтым-жоўтым. Дык гэта Вітахмо. Ніколі ты яго не ўбачыш, акрамя гэтага дня, які я шчодро даў табе. Глядзі. Дыхай!»

...У адзін з такіх дзён Алесь прачнуўся, убачыў цёплы туман за акном, парадзелую лістоту італьянскай таполі і зразумеў, што сёння паляванне будзе абавязкова. Хто будзе сядзець у такі дзень дома?

І праўда, не паспеў ён апрануцца, як бацька прайшоў калідорам да паляўнічага пакоя, грукнуў у Алесевы дзверы і пайшоў далей, спяваючы свежым пасля сну голасам:

Та-та-ці, та-та-ці,
Рог спявае на пуці,
Ра-ным ра-на
Збор ля ракiты,
Саквы зваляны,
Карбачы падвіты,
Падві-ты,
Падві-і-ты.

Гэта было, сапраўды, так падобна на спеў рога, дураслівы спеў бадзёрага рога ў тумане, што Алесь засмяяўся.

У кожнага паляўнічага былі такія прыпеўкі, пад спеў рога і на кожны выпадак паляўнічага шчасця. Хто век цэлы вершаў не бачыў, і той павінен быў прыдумаць такое для сябе, блага ці добра. А астатняе залежала ўжо ад здольнасці і страсці. У бацькі прыпеўкі былі добрыя. Трэба было яшчэ і сабе прыдумаць... Значыць, мяркуючы па песні, сёння за ўзятую стрэльбу будуць біць, а то яшчэ і зламаюць зброю, каб не ўчыняў ганьбы і не ламаў звычай. Толькі псы і карбачы, падвітыя на канцы свінцом... Добра. Божа, які доўгі і шчаслівы чакае дзень! Яшчэ толькі пяць гадзін раніцы!

...Выехалі з двара «малым паляваннем»: толькі бацька, Алесь, непарушны даўгазубы Крэбс, слуг — спакойны Логвін, змрачнаваты старэйшы даязджачы Карп, карычневы і абкураны, як пенкавая люлька, пяць псароў ды Халімон Кірдуна.

Алесь быў на Урзе, Крэбс — на Б'янцы (выехаў выганяць яе), пан Юры на грудастым і лёгкім вогненым Дубе, псары — на розных конях.

З сабою ўзялі двух хартоў, якіх моцна трымалі на шворцы, пакуль не выведучь на вялікія роўныя палі, — звер зацяты, можа і разбіцца; ды пяцёх ганчакоў: Знайду, Сціная, Анчара, Стрэлку і Змейку. На трох астатніх псароў былі тры сабакі — п'яўкі, калі, можа, выганяць з Банадыковых Крыніц адзінца¹.

Кірдуна не далі нічога — абы толькі з каня не ўпаў.

Ехалі ў ранішнім тумане, маўчалі. Не бразгала падагнаная збруя, толькі конь часам трапляў капытом у вымачыну, і тады аддавалася, адразу глохнучы ў тумане, гучнае чвяканне. Коннікі здаваліся ў тумане велізарнымі, кожны ледзь не з дрэва ростам.

Алесь ехаў побач з Логвінам, амаль стрэмя ў стрэмя, бачыў спіну Карпа, абцягнутую зялёнай, бяклай ад імглы, венгеркай, бачыў рулю стрэльбы — зброю ўсё ж узялі, меліся заўтра, пасля начлегу ў нейкага суседа, паспрабаваць абкласці алень, а падчас сённяшняга палявання пакінуць яе недзе пад стогам і пад доглядам Кірдуна.

Бацька азірнуўся — Алесь убачыў ягрныя вочы, вельмі сінія і прастадушна-хітрыя.

— Крэбс замест карбача лёсачку ўзяў, — шапнуў ён. — Толькі воўк на яго, а ён яго лёсачкай па зяпе — плясь-плясь. «О но, містэр воўк. Но-но! Англічан нельга».

— Но, — зусім нечакана сказаў Крэбс (а ехаў жа, здаецца, далёка). — Англічан можна. Нельга глюпых

¹ Сякач, які трымаецца наўздалёк ад дзікіх свіней, адбіваючы і зводзячы ў лес хатніх. Восенню звычайна прыводзіць іх да весніц, быццам разумеючы, што без шчэці ім лясной зімы не вытрымаць. Парсюкі ад адзінцоў вельмі жывучыя і ніколі не хварэюць, але дрэнна нагульныя. Прыдняпроўскія сяляне адзінцоў не любілі, бо свіння за лета, ходзячы паўсюль, не нагульвае вялікага тлушчу — нявыгадна.

і злых жартаўнікоў, якія лічаць англічан дур-ны-мі. Ад іх у ваўка бр-рум у жываце.

Бацька жартам уцягнуў галаву ў плечы.

— Заспелі, брат, нас з табою ў гароху,— сказаў ён.

Алесь засмяяўся. Зноў цішыня, глухія крокі ды зрэдку, бадзёрае ў свежым тумане, пырханне каня.

...Ехалі садам. Наплывалі нечакана і знікалі за спіной вільготныя яблыні. Алесь заўважыў у парадзельнай бурай лістоце два забытыя яблыкi. Абарваў, разламаў, надзяліў Крэбса, бацьку. Заўважыў суровы позірк Карпа, працягнуў палавінку яму.

— Не трэба, паніч,— сказаў Карп сваім звонкім і трэшкі сіпаватым даязджацым голасам.— Ешце ўжо на здароўечка. Гэта — не бульба.

Яблыка было сцюдзёнае, у халодных дажджавых кропляхД ён адкусіў з хрумстам і праглынуў, як самое здароўе праглынуў.

Вёска адкрылася за садам верхавінамі вочапаў, якія плавалі над туманам і часам знікалі ў ім, каб зноў вынырнуць, з глухім бразганнем нябачнага ў тумане вядра.

— Панскае паляванне,— сказаў нечы нерэальны, бы праз дрымоту, голас.— Вала з'ядуць, а зайцам закусяць.

Потым нешта насунулася з абодвух бакоў: па грыбным водары прэлай лістоты можна было здагадацца — лес. Вільготным здаровым холадам прабірала да касцей.

Над сцежкай віселі чырвоныя плахты рабін.

Лес стаў радзець. Травы, галіны, свежыя распасцёртыя хмызы плакалі чыстай росіцай. І колеры ўсяго вакол — мухамораў, пунсовых клёнаў і барвяных малядых асін — былі няяркія ў тумане, але затое больш глыбокія, ад вільгаці.

А калі яны пакінулі лес і ўз'ехалі на вярышню грады — перад іхнімі вачыма, уся ў белым малочным сонцы, адкрылася зямля.

Яна ляжала як сянгуць вокам, яшчэ няяркая, але пакрысе быццам набіралася ад сонца фарбаў, колераў, адценняў. Ружовай рабілася раса, вясёлкавым — верас. І ў небе, яшчэ бялёсым, як сабранае малако, усё яснеў празрысты блакітны колер.

І тут нечакана заспяваў Карпаў рог:

Сон-ца, сон-ца,
Ўста-вай, ста-вай,
З донца, з дон-ца, з дон-ца
Тум-ман выл-лівай.
Звяроў,
Звя-роў давай,
Ваў-коў,
Дзі-коў
Да-а-вай.

Гэта быў сігнал пераставіць карабіны шворак «на рыўца», калі зграя вызваляецца адным рухам рукі. Звер мог ускінуцца ледзь не з-пад самых капытоў.

Рушылі далей, па шорсткім іржышчы. А дзень усё блакітнеў, і сонца, ужо трошкі цёплае, пачало зіхацець на ствалах. І Алесю раптам стала так радасна, што ён няголасна, і таксама на матыў і голас рога, сам сабою праспяваў:

Гуськом яны едуць у ранняй імгле,
І сонца гуляе на кожным ствале.

Бацька падазрона паглядзеў на яго.

— Што гэта такое добрае? — спытаў ён.

Алесь засаромеўся.

— Ану, дай рог,— сказаў бацька.

Прыклаў новы срэбны рог Алесь да вуснаў, апрабаваў, перабраўшы некалькі гукаў, і раптам, як падарыў халоднаму святлу празрыстую трэль:

Та-дры-ціі-тта!

І, упэўнена цяпер, падарыў белаю сонцу ўсю срэбную мелодыю:

Гусько-ом яны е-едуць у ра-анняя імгле,
І со-онца гуля-ае на ко-ожным ствале,
Та-ці-ці-та, та-та-ці-ці-та-а-а.

— Хораша,— сказаў ён.— Словы ж не самае галоўнае. Галоўнае, каб клалася на рог і настрой... Гэта ты сам?

— Сам,— прызнаўся Алесь.

— Ну вось бачыш, нічога цяжкага. Вось і твая першая прыпеўка... Гэта калі радасна ехаць на паляванне.

— На паляванне, па-мойму, заўсёды радасна ехаць.

— Не кажы, браток,— сказаў бацька.— Часам так

цяжка — месца сабе не знаходзіш. Шчасце тваё, што сёння едзем на драпежніка і першым у тваім сэрцы збудзіцца азарт, а не шкадаванне. Азарт гэты — душа палявання. Сапраўдны паляўнічы не прап'ецца, у карты не прагуляецца — яму гэта непатрэбна. Карцежныкі гэтыя, вартыя жалю, не ведаюць, які ён, сапраўдны азарт...

Дзень быў сапраўды цудоўны. Апошні туман знік з бясконцых іржышчаў і лугоў, і свет ляжаў цалкам блакітны і празрысты.

Там-сям серабрылася ў паветры лятучае павуцінне. І далёка, далёка, далё-ока стаялі на мяккіх узгорках чырвоныя і залатыя дрэвы, на якіх можна было адрозніць кожную галіну.

Паветра як быццам зусім не было, толькі нешта зажуранае і сіняе абвалакала ўсё, што ёсць на зямлі, і грудзі радасна адчувалі яго бадзёры і свежы халадок.

Ехалі ржышчам да Чорнага Рова — глыбокага і доўгага, вярсты на тры, яра ў полі. Ен быў такі глыбокі, што хмызы і высакаватыя дрэўцы на яго дне не паказвалі наверх нават макавак.

Там вадзіліся і туды ўвосень прыходзілі на днёўку ваўкі.

Логвіна са зброяй і хартамі пакінулі пад стогам, агледзелі карбачы з уплеченым на канцах свінцом. Потым людзі з сабакамі накіраваліся да бліжэйшага спуску ў яр (там адна зграя павінна была рухацца дном, а другая — броўкай), а бацька, Карп, Алесь і Крэбс паехалі да суседняга адрожка, якім мог выскачыць звер.

— Біць ведаеш як, — на хаду навучаў ён Алесь. — Адною рукою за луку, схіляешся і, калі нагоніш, удар, каб пацэліць па кончыку носа. Такі ўдар забівае адразу. Каня старайся весці лёгка, не сільнічаць, бо воўк, калі яго прыперці, можа кінуцца і выпусціць жывёле трыбух. А са слабымі павадамі яна ўратаецца сама.

Коннікі спыніліся, каб не спалохаць звер, і сталі чакаць.

Алесь напружана глядзеў на выхад з адрожка — круглы лаз у ажынніку і дубняку. Доўгі час нічога не было чуваць, але вось далёка цяўкнуў, быццам выпрабоўваючы голас, сабака. За ім гамнуў другі,

ужо болын упэўнена. А яму тонка, нібы прабачэння прасіла, адказала Змейка.

І вось ужо залілася, пераклікаючыся, уся зграя.

— Узнялі,— сказаў бацька.

— Дух пачулі,— змрочна сказаў Карп.

Брэх, усё яшчэ няроўны, памацнеў.

— Вось цяпер узнялі,— сказаў Карп.— Наперадзе Змейка, брэша з перасцярогаю...

— А-я-яй! А-я-яй! А-я-яй!

Зграя варыла варам. І ўсё гэта, у сінім паветры, у жоўтых хмызах, у срэбным павуцінні, злівалася ў дзікаватую, далёкую, непаўторную музыку.

Воўк выскачыў нечакана, і не з лаза, а з высокай сухой травы сажнях у трох ад яго. Ніхто не чакаў яго адтуль, і таму ў першыя дзве-тры хвіліны не заўважылі. А ён ішоў машыстым трушком, так, што ўзлятала на ляжках злямцаваная поўсць.

— ...пай! — першы крыкнуў Карп і прыпусціўся за ім.

Бацька крутануў свайго Дуба і рынуўся з месца так шалёна, што ў бакі фырнуў верас, перабіты капітамі каня. Алесь спахапіўся позна, коннікі былі ўжо далёка.

Урга слаўся над зямлёю. Вечер свістаў у вушах.

— А-я-яй! А-я-яй! — звінелі за спіной сабакі.

Першая зграя выгнала з яра другога ваўка, за ім пагнаўся Крэбс і два псяры. Але Карпу, бацьку і Алесю не было да гэтага аніякай справы. Нават калі б зараз выскачыла з ажынніку цэлая зграя ваўкоў, яны не звярнулі б на яе ўвагі. Яны гналіся толькі за тым, адным.

— А-я-яй! А-я-яй! — аддаляючыся, звінела за спіной.

— Гам-гам! Гам-гам! — з перападамі і таксама далёка гудзела, разлягалася на дне яра.

А яны ляцелі шалёна, і белы конь усё даганяў і не мог дагнаць вогненнага і дэраша. Адлегласць паміж імі скарачалася, але Алесь з адчаем бачыў, што яны дагоняць ваўка раней, чым ён, Алесь, даскача да іх.

Бацька скакаў лявей, Карп — правей. Яны няўхільна набліжаліся, і карбачы луналі ў іхніх узнятых руках цяжка і грозна.

Кожны міжвольна перапусціў другога: пан Юры

таму, што Карпу біць было няёмка з левай рукі, Карп таму, што ён быў слуга.

Коні амаль сутыкнуліся, і ў гэты момант здарылася нечаканае: звер адсеў. Ён проста нечакана ўзрыў усімі чатырма лапамі зямлю і паваліўся на зад і трошкі на бок. Імгненне ён сядзеў так, адкінуўшы палена і натапырыўшы хіб, а потым — ад Алесь да яго было не больш трох сажняў — мільгануў у адрожак яра, маленькі, зусім непрыкметны, які Карп бачыў, але лічыў, што павінен не дапусціць туды ваўка бацька, бо ён скакаў з таго боку, а бацька лічыў, што не пусціць павінен даязджачы.

Алесь траха не рваў на сабе валасы.

А коннікі з ходу праяцелі над зверам, што адсеў, і іхнія цяжкія карбачы скрыжаваліся там, дзе павінен быў быць воўк. Скрыжаваліся, звіліся, таргануліся і пачалі раскручвацца.

Нарэшце коннікі агледзеліся. Ваўка не было. На абліччах іхніх былі адчай і ярасць. Хто саступаў, хто не заступіў адрожка, хто затрымаў карбач?

— А-ах,— прастагнаў бацька.

І нечакана з усёй сілы аперазаў Карпа карбачом па спіне.

...А той, падумаўшы, б-бацьку! А той яг-го!

Некалькі хвілін яны саплі і варочалі адзін перад адным вачыма.

Першы апамятаўся бацька.

— Добра,— сказаў ён і ніякавата агледзеўся.

Ніхто не бачыў, акрамя сына, і пан раптам наліўся чырванню:

— Да другога адрожка!.. Карп, ходу!.. Алесь, за мной!.. Не шкадуй галавы!

Гэта ўжо было не да месца. Алесь пусціў ужо Ургу наўскач.

Роўна, корпус да корпуса, глыталі абшар Дуб і Урга. Потым Алесь пачаў надаваць, абганяючы бацьку... Праз вадамоіны, ямы, калоды...

«Не, не тут... Не, не тут... Усё яшчэ наперадзе...»

Над байракамі Алесь толькі прыўставаў яшчэ вышэй на страмёнах, быццам зусім адрываючыся, калі конь праятаў над канавай.

Дрэвы скончыліся. Зноў бясконцая броўка яра, зноў адрожкі і сівы малады палын між сухімі сцяблінамі старога.

...Воўк выскачыў з яра далёка наперадзе, той самы, сумнення быць не магло, і тым жа трушком, здавалася б, няспешным, пачаў жэрці адлегласць да вялікага вострава хмызоў. Гэта быў мудры стары ваўчына. Ён нават адзін раз, на няўлоўнае імгненне, стаў і павярнуўся ўсім тулавам да коннікаў, каб паглядзець, ці варта бегчы.

Бегчы было варта: яны набліжаліся, асабліва той, на белым. І звер зноў рынуў у свой адвечны ганарлівы бег, са звярыным імпэтам ратуючы гэты сіні дзень, павуцінкі, якія ён ірваў грудзьмі, і апошнія лямцы, якія ён сёння меўся аддзерці ў ціхім гушчары, на лежцы.

Урга ляцеў так, што ветрам забівала рот. І звер набліжаўся — Алесь адчуў гэта з шалёнай радасцю. Бліжэй, бліжэй, вось, вось амаль ля самых капытоў. І ён адкінуў сваё палягчэлае цела і са свістам апусціў карбач.

Удар прыйшоўся не па скураной цюпцы, а па галаве. Звер капануў рэпу, але, ускінуўшыся, скокнуў убок. І тут паўз Алеся на апошніх Дубавых жылах вырваўся бацька. Ён мільгануў напярэймы маруднаму цяпер ваўку.

Два целы, вялікае шэрае і доўгае вогненнае, наўкасы набліжаліся. Зліліся.

Чалавечая постаць схілілася.

Воўк упаў.

Ён ляжаў у нейкіх двух сажнях ад хмызоў, і вочы ягоныя цьмяна адбівалі неба, іржышчы і срэбнае павуцінне, што там-сям трапятала на іх.

І пан Юры ўзняў рог і прыклаў яго да вуснаў, прыкрыўшы павекамі вочы. Рог заспяваў так нечакана, так лікуюча-сумна, што нават чырвоныя і жоўтыя хмызы сіняй зямлі пакінулі шоргаць лістотай. І гэта было бы ў песні аб Ваўкалаку, які забіў белага ваўка верасовых пустака.

Я не бярог сваёй галавы,
Я не заспеў цябс ў лежным сне.
Досыць неба і досыць травы.
Сёння — цябе,
Заўтра — мяне.

А воўк таксама ляжаў спакойна і нібы слухаў, доўгі, ненатуральна выцягнуты, з сівізной, што пракі-

нулася ў шчэці карка, з рассечанымі ў баях маладосці вушамі і ганарліва сашчэпленай зяпай.

Пан Юры ўзняў звера і з напругаю перакінуў яго праз высокую луку Алесевага сядла. Ільсняная скура Ургі задрыжала. Пан пагладзіў каня.

— Твой,— сказаў ён.— Без твайго ўдару я б не паспеў. Ен бы спакойна пайшоў у хмызы.

— Я ж не пацэліў.

— Нічога. Наступны раз не будзеш гарачыцца. Усё адно без твайго ўдару ён бы пайшоў у хмызы.

І ўскінуўся ў сядло.

— Паехалі.

На хаду сказаў:

— А ездзіш добра. Лепей, чым я ў твае гады. Стаіш у сядле як уліты, не тое што нейкі прыхадзень лёзны, што трухаецца седзячы, ды яшчэ і падскоквае, лапы звесіўшы, не раўнуючы, як ваяводская карова на заплоце.

Алесь пачырванеў, гэта была пахвала за тое, за што хацелася, каб хвалілі.

Бацька зноў прыклаў рог да вуснаў, і гукі, срэбныя і тонкія, паліліся ў халодным паветры.

Хлопчыкава рука, уся пагрузіўшыся ў шэрую, яшчэ цёплую футру, прытрымлівала на луцэ цяжкае цела. Урга ляцеў проста ў сіні дзень. А вочы ваўка цьмяна і мудра адбівалі ржышчы, неба і срэбную пражу маці божай — усё тое, што ён сёння не збярог.

...Закусвалі пад стогам. Два ваўкі ляжалі на зжаўцелай траве, і сабакі сядзелі вакол нерухома, як статуі, і пільна глядзелі на іх.

Даставалі з сакваў і елі барвяную ад салетры хатнюю вяндліну, шэры наздраваты хлеб і вэнджаныя каўбаскі. Статут палявання патрабаваў, каб людзі былі сытыя, а сабакі галодныя, аж да самага позняга вечара, калі раскінуць ім палатняныя кармушкі.

Пан узяў вялізную, на цэлую кварту, пляшку, наліў з яе ў срэбную дарожную шкляначку, на донца, і падаў сыну.

— З полем, сыноч, з першым тваім ваўком.

Алесь глынуў і так асеў з адкрытым ротам. Усе зарагаталі.

— Почырк, брат, у цябе харошы,— сказаў бацька, перакульваючы пустую шкляначку.— Ну вось, цяпер да семнаццаці год — ані.

І, удаючы старога Данілу Кагута,— проста не адрозніш! — разважліва замармытаў:

— Гэна ж мы, ці ведаеце вы, з дзядзькаваным пляменнічкам юшку варылі, ці ведаеце вы ўжо.

Плямкнуў ротам і па-старэчаму пахітаў галавон.

— Юшка ружовая, добрая. Кабялю на хвост плюхні — неадменна ён ашалее. А перцу сослепу столькі насыпаў, што пляменнічак глынуў, і — да трох злічыць не паспелі — а ён ад Турэйкі ўжо ў Радзькаве быў. І там ужо... выў.

Усе смяяліся.

...Бацька выпіў чарку і падаў пляшку даязджачаму. Сказаў з гонарам, праз які праглядалася вінаватасць і сорам перад сынам за тое, што адбылося.

— Пі.

— Дзякуем,— сказаў Карп і крактануў, таксама даволі вінавата.

Урэшце першым кінуў слова пан Юры.

— Ты, брат, таго... не вельмі.

— Дый я, пане... не таго,— апусціў галаву Карп.— Не гэтага, значыць.

Ніхто нічога так і не зразумеў. Зразумелі толькі, што Карп нечым правініўся.

...І зноў мякка ступалі па ржышчы коні. А вакол ляжала блякла-жоўтая зямля.

Гадзіны ў чатыры папаўдні заўважылі на ўзгорку двух коннікаў, якія павольна ехалі насустрэч.

— Хто такія? — спытаў Крэбс.

— Раўбіч,— адказаў Карп.— Раўбіч і яшчэ нехта... Глядзіце вы, чаго гэта той, другі, марудзіць. Во, назад скача.

Другі коннік на вараным кані сапраўды знік. А Раўбіч павольна ехаў да іх.

— Яго мне і трэба,— сказаў бацька.

Коннік наблізіўся. І Алесь зноў з цікаўнасцю ўбачыў чорныя як смоль валасы, пагардлівы рот і цёмныя, як правалы, вочы пад густымі вейкамі.

Раўбіч узяў руку з жалезным бранзалетам. Плашч расхінуўся, і ўсе ўбачылі за поясам пана два вялікія пісталеты, аздобленыя цямным срэбрам.

— Няўдалага вам палявання,— сказаў Раўбіч.— Ваўкі — у лясці.

— Дзякуй,— адказаў пан Юры.

І зноў Алесь сустрэў позірк пана. Вочы без райка

глядзелі ў вочы хлопцу, быццам выпрабоўваючы. І зноў Алесь не апусціў вачэй, хаця яму было амаль фізічна цяжка.

— Не сапсуўся твой сыноч,— сказаў Раўбіч.— Што лс, дзеля добрага, дзеля вольнага жыцця жыве... Дзякуй табе, малады князь, за Міхаліну. Толькі пра цябе і размова, як ты ўсё добра зрабіў для гасцей. А чаму не прыязджаеш?

Алесь адчуў, што жалезны медальён на ягоных грудзях стаў гарачы.

— Яраш,— сказаў бацька,— ану ад'едзем на хвілінку.

— Давай,— сказаў Раўбіч.

Яны ад'ехалі сажняў на пяцьдзесят, да падножжа высокага кургана.

— Ну? — сказаў Раўбіч.

Бацька марудзіў.

— Ты прабач, не мая гэта справа,— сказаў ён нарэшце.— Але наваколле распусціла языкі, што цыганскія пугі... Усё пра... Раўбічава чарадзеяства.

— Ты ж ведаеш, я выпісаў аж са сталіцы чалавека, каб аднавіць мазаікі ў маёй царкве,— у вачах Раўбіча нічога нельга было пазнаць.— Ен варыць смальту, выпрабоўвае саставы, падганяе іх па колеры пад твае кавалкі, што не асыпаліся яшчэ... Вось і ўсё.

Бацька разглядаў плечены карбач.

— Вядома, я ж кажу, што табе няма чаго палохацца... Але зацікавіліся блакітныя... Паручнік... прабач, які там выгэшшы чын, не памятаю... Мусатаў прасіў дваранскага маршалка Загорскага, каб той не падымаў залішняга шуму, калі сутарэннямі пана Раўбіча зацікавіцца жандармерыя.

— І што зрабіў маршалак Загорскі? — з усмешкай спытаў Раўбіч.

— Маршалак Загорскі не абяцаў яму задаволіць просьбу, бо гэта абразіць пачуцці дваран.

— Хіба пачуцці нашых дваран яшчэ можа нешта абразіць?

— Так... Псам няма чаго рабіць у нашых дамах. Іхняе месца на псярні, ля начовак з аўсянкай. Але ты сцеражыся, бо на маршалка таксама могуць не звярнуць увагі і абысціся без яго.

— Хай абыходзяцца,— болын цёпла сказаў Раўбіч.— Мне няма чаго баяцца... Але за высакарод-

нась, ва ўсякім разе, дзякуй маршалку Загорскаму... Двараніну Загорскаму.

— Няма за што,— адказаў Загорскі.— Бо сказаў табе аб гэтым не маршалак, а грамадзянін.

Абодва маўчалі. Курган над іхнімі галовамі залаціўся ад нізкага сонца.

— І той жа грамадзянін Загорскі просіць цябе, грамадзянін Раўбіч, каб ты быў асцярожны, каб ты яшчэ раз падумаў.

— Не разумею, пра што ты гэта?

— Дваранскі закалат — страшная штука,— проста ў чорныя зрэнькі Раўбіча зірнулі сінія вочы пана Юрыя.— Трэба быць высакародным і памятаць, што імя нашаму вылюдку — Мікалай, што адна гверылья скончылася гулам гармат, што франдзёрства і распушчаны язык скончацца толькі драганадамі шалёных псоў і горам для няшчаснага краю.

Твар Раўбіча задрыжаў усімі мускуламі.

— Няшчаснага краю... Я не разумею, аб чым ты гаворыш... Але дыхаць, дыхаць цяжка ад ганьбы і сораму за людзей.

— Менавіта сораму,— сказаў пан Юры.— Спадзявацца на людзей, за якіх сорамна, якіх ненавідзяць за лупцоўку і рабунак уласныя мужыкі, «гаротны народ»...

— Будзь на губернскім з'ездзе дваранства,— нечакана сказаў Раўбіч.— Абавязкова будзь.

Пан Юры зацікаўлена глянуў на яго.

— Што-небудзь будзе?

— Будзе,— сказаў Раўбіч;

— Вы?

— Не, не мы, але нам на руку.

— Буду,— сказаў пан Юры.— І толькі яшчэ раз прашу: не займайся сваім... чарадзеяствам, не крычы. Не насі сэрца на далоні — ведай сабе цану. Нядаўна з Пецярбурга выслалі чалавека толькі за фразу, кіную тую ў тэатры.

•— Якую?

— Было «Жыццё за цара». Хор спяваў: «После битвы молодецкой получилнн мы царя». І малады чалавек кінуў уголас: «Говорнл же я вам, что драка до добра не доводнт».

— Малайчына,— сказаў Раўбіч.

Вялікасны маўклівы курган узвышаўся над імі,

шызы ад палыну, ліловы ад верасу, сівы ад павуцшны, спакойна-ганарлівы і высокі ў ззянні вольнага сіняга дня. Вольны капец над вольнай смерцю. І мускулістая безвалосая рука Раўбіча, урыгожаная жалезным бранзалетам, павольна паказала на яго.

— Гэтаму лягчэй,— сказаў Раўбіч.— Шчаслівец!

Зала губернскіх дваранскіх збораў нагадвала мора ў непагоду. Уся гэтая паўкруглая зала, усе месцы за калонамі, подыюм і амфітэатр хораў — усё гэта было напхана людзьмі.

Старшыня Басак-Яроцкі, у сваім каўказскім афіцэрскім мундзіры і пры ўсіх рэгаліях, стаміўся біць малаточкам у гонг і толькі з дакорам пагойдваў галавою:

— Чорт ведае што. Дваране яшчэ называюцца. Горш за малых дзяцей.

— Дай ім выкрычацца, Пятро.— спакойна сказаў Юры Загорскі.

Ен высіўся ў першым радзе ганаровых крэслаў на подыюме. Побач з ім прыстроіўся стары граф Хаданскі. На сінім ад брытвы абліччы, як заўсёды, гуляла паблажлівая ўсмешка.

Трохі далей, адсунуўшыся ад Таркайлы, сядзеў Ісленьеў. Румяны, як яблыка, старэчы твар яго быў незадаволены, трошкі нават грэблівы: размовы, размовы, размовы — абрыдла.

У канцы стала, ля урны, наводдаль ад усіх, распанела, з мяккай старэчай грацыяй разваліўся ў крэсле стары Вежа. Рукою прыкрыў рот. Людзям у зале відаць было паўзверх рукі хітрае, з іскрай, вока.

Пан Юры, маршалак Юры — бо тут ён быў зусім іншы, невядома адкуль і веліч узялася — абводзіў вачыма залу.

...Усе знаёмыя, кожны твар, кожная постаць. Вунь сядзіць адзіная сярод усіх жанчына, Надзея Клейна (у яе ў доме няма дарослых мужчын, і ездзіць яна ў зборню прынцыпова). А вось там хвалюецца пан Мнішак з яго замучаным тварам і стрыманым гонарам у вачах. Ля яго Раткевіч Юллян, галава малодшага роду Загорскіх, чалавек з нервовым жаўтаватым аб-

ліччам. Ён гаворыць аб нечым з Мнішкам. Часам да іх схіляецца з задняга рада галава Міколы Браніборскага, таксама сваяка з малодшага роду. Непрыемная галава, сквапная, з хваткім, як у галаўня, ротам. Гэты, відавочна, запраўляе справамі ў сваім кутку і зараз нешта рыхтуе.

У першым радзе жоўчнае, знясіленае нейкай неадчэпнай думай аблічча Яраша Раўбіча. На падлакотніку крэсла цяжка ляжыць безвалосая рука з жалезным бранзалетам. Вочы-правалы часам сустракаюцца з вачыма пана Юрыя і змяжаюцца, як у стомленай птушкі.

...Пан Іван Таркайла з братам. Гэтыя, відаць, нешта працуюць, бо сядзяць насцярожана. Абодва пышна-вусыя, абодва ў дыхтоўных, на сто год, сурдутах.

«Ох, нешта будзе. Дальбог, будзе»,— думае пан Юры.

Тым больш што ў заднім радзе сядзіць далёкі брацік жонкі, любенькі пан Кастусь Кроер, распатланы, як заўжды на падпітку, з ашалелымі шэрымі вачыма, такімі вар'яцкімі, што хоць ты перахрысціся, зазірнуўшы ў іх выпадкам.

Кажуць, пасля бунту ў Півовшчах брацік зусім расперазаўся: п'е як апантаны, распуснічае, марнатравіць набытак. Па вёсках стаіць лаянка, плач, мардабой. Пасябраваў, сволач, з Мусатавым, даў яму, кажуць, куку ў руку, толькі каб той памог яму спаймаць таго збеглага мужыка, што кінуў вілы... Як бо яго? Кошык?... Корчык?..

І вось загонавія, разам з блакітнымі, гойсаюць па лясках, ловяць. Ды толькі трасцу вы яго без здрады зловіце... Колькі год гуляюць славутыя бандыты? А колькі пашанцуе. Прайдзісвет гуляў некалькі год. Чортаў Бацька — шаснаццаць і яшчэ адно лета, пакуль сабутэльнікі па п'янцы не далі доўбняй, ды трапілі, відаць, па голым месцы. А Чорны Война гуляе ўжо дваццаць год. Лясы нямераныя, сцежкі знаёмыя.

Пан Юры амаль жадаў, каб у адной з вёсак Кроера адбылося нешта дзікае. Тады дваранская грамада, пад яго, пана Юрыя, кіраўніцтвам, мела б права і магчымасць патрабаваць апекавання над гэтым раз'юшаным сабакам. Адабраць, за няздатнасць і п'яную прыдуркаватасць, права кіраваць жывымі людзьмі, маёнткі ў апеку, а пана Канстанціна пад хат-

няе зняволенне, гуляць з нянькай у дурня ды чытаць чэцці-мінеі.

Хай адзін знявечаны. Затое астатняя тысяча душ уздыхнула б з палёгкаю.

І нічога, нічога ж з ім нельга зрабіць, пакуль ён бандыцкім баронам сядзіць у сваіх вёсках. «Мой дом...» І ідзіце вы, маўляў, да д'ябла з вашымі раджаннямі, пан маршалак і пан губернатар.

Стары Вежа- глядзеў на сына і ўсміхаўся. Усё ж чагосьці варты. Нават усе гэтыя зоі сійзап¹; дгоз Ёп-пет² глядзяць на яго не без павагі.

Урэшце, павагу ў іх прыдбаць лёгка.

Вежа нахіліўся да Ісленьева, шапнуў яму:

— Глядзі, як мой будзе ўтаймоўваць «совет нечестных».

— Вы буркатун, князь,— сказаў Ісленьеў.— Вы зноў лаеце гэтых людзей, і ўрад, і веру. Проста дзіву даешся.

Яны ўсміхнуліся. З усяго гэтага хаўрусу Вежа паважаў толькі аднаго Ісленьева. Паважаў за чысціню, хаця і ставіўся да яго з нейкай дзіўнай пабжаліваасцю, бо Ісленьеў мяккацела служыў.

...Загорскаму ўдалося навесці цішыню. Ён зрабіў Басаку-Яроцкаму знак казаць далей.

Старшыня для парадку яшчэ раз ударыў у маленькі гонг. Бронзавы гук неяк жаласна пралацеў вялізнай пацішэлай залай, прагучаў пад скляпеннямі і змоўк.

— Ціха, панове дваране,— сказаў Яроцкі.— Мы назнарок пакінулі час на тое, каб абмеркаваць запіску, цададзеную дваранскаму губернскаму з'езду і падпісаную васьмю дваранамі... Браніборскім, Вітаховічам, Вірскім, Панафідзіным, Яноўскім... Раткевічам...

— Сем пар чыстых,— сказаў Кроер, і ўсе паглязелі на яго.

— Ямантам...

— Сем пар нячыстых,— сказаў Кроер, але ўжо цішэй.

— І Мнішкам... Пры гэтым пан Мнішак паставіў подпіс толькі ўчора... А пан Раткевіч, хаця ідэя запіскі была ягонай, зняў свой подпіс, не згаджаючыся з дапаўненнямі, унесенымі Браніборскім, і зга-

¹ Так званыя тузы (франц.).

дзіўся зноў паставіць толькі сёння, патрабуючы, аднак, магчымасці выказаць асобную думку.

— ...у палонцы,— сказаў Кроер.

— Пане Браніборскі,— сказаў Яроцкі,— ідзіце сюды, чытайце.

Браніборскі ўзняўся, чаканячы крок, пайшоў на подыум. Чырвоная саф'яная папка з залатымі снурамі заціснута пад пахай, галава ўскінута.

...Дастаўшы з папкі лісты блакітнай паперы, Браніборскі пачаў чытаць, трымаючы ларнет куды вышэй ліста.

Усе слухалі. Гэта былі звычайныя звесткі аб бяготным становішчы губерні, аб градзе, аб нечуванай хваробе бульбы, калі клубні амаль нельга адрозніць ад гразі, аб плацяхах па закладах, аб недаборах... Усе ведалі гэта, але звесткі, сабраныя ў купу, гучалі цяпер значна больш важна і нават застрашліва.

Становішча было сапраўды пагрозлівае.

Скончыўшы з уступнай часткай, Браніборскі абвёў усіх позірмам, змоўк на хвіліну — у зале не было чуваць людзей — і ўзвысіў голас:

•— «Для отвращения гнбельных последствнй несо-
стоятельностн владельцев, пронсходнвшнх от постнг-
шнх губерню в мннувшнх годах неурожаев, прнбег-
нуть к чрезвычайным средствам, а нменно...»

Зала маўчала.

— «А нменно: нз"ьявнтъ готовность отказаться от крепостного права над людѣмп, п прн представленнн высшему правнтельству о нуждах дворянства проснтъ о дозволеннн составнтъ комнтет для начертання на вышензложенном основаннп будуіцнх прав н обязаннос-
тей как владельцев, так н крестьян» .

Маўчанне было свінцовае, і ў гэтым маўчанні прагучаў голас:

•— Рацыя!

І ў адказ яму паляцела з розных канцоў:

— Правільна!

— Досыць ужо!

•— І яны галадуюць, і мы!

Раптам узвіўся над сваім крэслам пан Кроер.

— Не!

Яго вар'яцкія шэрыя вочы, пашыраныя, ашкляне¹ лья, абводзілі людзей.

¹ Сапраўдны дакумент.

— Не і яшчэ раз не! Хто прыдумаў? Галадранцы прыдумалі! У якіх сваіх душ няма. Зайздрасць іх бярэ! Мнішкі прыдумалі, Вірскія! Людзі з двума дваровымі. Жабракі!

— Я не жабрак і не галадранец,— сказаў даўжэзны, як калядная свяча, Юлліян Раткевіч: жаўтаватае аблічча яго было нервова-злоснае.— Я не галадранец. А мая асобная думка — вось яна. Браніборскі прапануе адступіць ад мясцовага прынцыпу: «Сяляне не нашы, а зямля наша» і ад прынцыпу цэнтральных губерняў: «Сяляне нашы, а зяйля — іхняя» ў імя прынцыпу: «Мужыкі не належаць нам — зямля не належаць ім». Гэта, я лічу, несумленна, гэта пазбаўляе мужыкоў набытку, робіць іх жабракамі. А мне, ды і усім тут, непатрэбны работнікі-жабракі, памагатыя-жабракі. Я шкадую, што пусціў Браніборскага і дазволіў яму дапаўняць маю запіску. Шкадую, што цяпер застаўся ў меншасці з панам Мнішкам. Я лічу правільным прынцып: «Яны — не нашы, а зямля — напалову». А то атрымалася, што я пачаў гэтую справу, бо мне асабіста прыговы нявыгадны. А гэта не так. Усё.

— Ты пачаў гэтую справу, бо ты якабінец,— Кроер крычаў з круглымі ад гневу вачыма,— бо ад цябе смярдзіць француззінай. Глядзіце, дваране! Гэта пачатак вашага канца!

Шум выбухнуў вакол яго. Сабутэльнікі цягнулі пана на месца. Раткевіч ірваўся да Кроера.

— Мужыцкія дабрадзеі! — крычаў Кроер.— Якабінцы! Княствамі ім валодаць абрыдла! Яны ў басякі захацелі, у рымары!

...Ісленьеў схіліўся да Вежы і ціха спытаў у яго:

— Ну? Чакалі вы гэтага?

— Даўно чакаў,— Вежа глядзеў на віраванне натоўпу.— Ды толькі трохі не так чакаў.

— Чым вы гэта ўсё тлумачыце?

— Подласцю,— спакойна сказаў Вежа.

— Чаму-у?

— Дурань Кроер не мае рацыі,— сказаў Вежа.— Яны не ў якабінцы захацелі і не ў рымары. Такіх сярод іх — Мнішак ды Раткевіч. Гэта — святыя ёлупы. Як быццам нехта ім дазволіць быць святымі ў гэтым прытоне. А астатнія? Чуеце, як на Кроера крычаць? Хіба толькі тыя, што падпісалі? Не, боль-

шасць. Болынасць супраць прыгону. І яны не ў рыма-ры захацелі, а ў багатыя людзі. І вось таму я не за тое, каб адмянілі прыгон у іхніх маёнтках.

— Н-не разумею вас,— сказаў Ісленьеў.

— Адкараскацца, адкруціцца захацелі ад сваіх мужыкоў,— сказаў Вежа.— У голад кінуць... Мне, граф, вядома, не хочацца, дзеля ўнука, каб прыгон адмянілі... Але каб вырашылі сумленна адмяніць — я першы аформіў бы. Грэшная, злая справа. Састарэлая. Непатрэбная.

Вусны ягоныя былі горкія.

— Як бабу... цалавалі, дык завушніцы абяцалі, а як баба раджаць, дык яны ўцякаць... Было: яны нашы, таму што зямля наша. А тут выходзіць, усё наша: і грошы за заклад, і зямля,— толькі яны не нашы. Нашто яны нам з голым пузам? Хай у старцы ідуць. Хай самі за сябе плацяць нядоімкі, якія дагэтуль за іх плацілі мы. А нядоімак у гэтых вось гаспадароў набралася ледзь не ад часоў цара Гароха... Людзі галодныя — дзе ім плаціць? Урад ішоў на некаторую адтэрміноўку, каб апошняй шкуры з мужыка не злупіць. А вы спытайцеся ў гаспадароў — ці забылі яны хаця адзін год мужыка пастрыгчы? Вось... Вось яно і ёсць.

— Што б вы прапанавалі?

— Пачуеце,— сказаў Вежа.— Яны ў мяне павінны спытаць. І я адкажу.

Галас усё нарастаў.

— Вырадкі! — крычаў Кроер.— Сацыялісты!

— Кроер, я абарву вам вушы,— сказаў Раткевіч.— Я мяркую, вы яшчэ не заклалі ў карчме вашай шпагі?

Кроер зароў. І тут перад ім раптоўна стала Надзея Клейна.

— Ну,— сказала яна.— Ну! Што ты збіраешся рабіць, аспід, дай я гляну.

— Жанчына, адыдзі!

І тут Клейна спрытна, як кошка, схапіла яго пухлай ручкай за вуха.

— Не торгайся, бацюхна... Я табе цяпер не жанчына. Я на зборні. Такая, як усе. Сядзь, бацюхна. Сядзь ціхутка. І слухай, што разумныя людзі гавораць.

Зала рагатала. І рогат зрабіў тое, чаго не зрабілі б аголеныя шпакі. Кроер сеў.

І адразу ўдарыў у гонг Басак-Яроцкі.

— Я полагаю, лучше всего решитъ этот вопрос, ввиду расходившихся страстей и резкого размежевания собравшихся, путем баллотировки. Но раньше, думается мне, надо опроситъ нескольких, известных своим состоянием, возрастом и умом, дворян.

— Але,— загулі галасы.

— Тады я пачынаю,— сказаў Яроцкі.— Пан граф Хаданскі.

Хаданскі ўстаў. Паблажлівая завучаная ўсмешка нерухома ляжала на яго вуснах.

— Не разумею прычыны спрэчкі,— сказаў ён па-французску.— Сярод Янак пакуль што не заўважана ні Лавуазье, ні Мармантэляў. Пан Раткевіч, вядома, выступае за народ, а не за сваю кішэню. Ён сам казаў, што ён робіць гэта не праз выгаду.

— Дурань,— ціха сказаў Вежа.— Заўсёды думаў, што Хаданскі дурань. І злосны. Чалавека хоча зганьбіць.

— Дык вось,— казаў далей Хаданскі,— я заступіўся б за пана Раткевіча, але нашто мне заступацца за мужыка, які не адчувае аніякай патрэбы ў змене свайго становішча? Ён яшчэ не дарос да волі. Яму яшчэ трыста год будзе патрэбен сатрап з бізуном. Калі пакінем яго мы, культурныя, ён знойдзе на сябе іншага жорава. Горшага.— Ён схіліў галаву.— Я заклікаю ўсіх дваран, якія хочуць араць зямлю, хочуць, каб у крэслах гэтай зборні сядзелі Зохары і Яўхімы, а на месцы маршалка — крывавы кат... я заклікаю ўсіх гэтых дваран класці белы шар за мужыцкую волю.

І сеў. Частка залы ўхвальна зашумела.

— Ясна,— сказаў Яроцкі.— Пані Клейна.

— Не ведаю, бацюхна,— сказала старая.— Па-старому мне зручней. Але як падумаю, што на зборах замест буяна Кроера будзе сядзеццё мой дзед Зохар, як тое зараз паабяцаў Хаданскі, дык мне аж адразу веселей робіцца.

Махнула рукой:

— Белы шар.

Усе маўчалі. Потым Яроцкі ўздыхнуў:

— Пане Раўбіч.

Раўбіч глядзеў на Загорскага. І Загорскі, асперагаючы яго, адмоўна паківаў галавою.

— Я адкажу балаціроўкай,— глуха сказаў Раўбіч. Загорскі кіўнуў.

— Ваша справа,— сказаў Яроцкі.— • Пане маршалак.

— Волю,— сказаў пан Юры.— Я з Раткевічам.

— Пане Ваневіч.

— Волю.

— І нарэшце, самы ўплывовы з дваран губерні — князь Загорскі-Вежа.

Загорскі ўстаў.

— Волю,— сказаў ён.— Волю ў тых маёнтках, на якіх няма нядоімак і дзе заплочаны працэнты па закладных.

Словы 5'палі ў насцярожаную цішыню залы, як карчеч. Тыя, у якіх трапіла, зашумелі. Прыблізна трэцяя частка залы, у тым баку, дзе сядзеў Браніборскі.

— Чаму вы крычыце, панове? — звузіўшы вочы, спытаў Вежа.— Хіба я сказаў нешта нечаканае, нешта такое, аб чым вы не думалі?

— Лухта! — крыкнуў Іван Таркайла.— Я даю мужыкам пазыкі, я адказваю за нядоімкі, за неплацеж падаткаў, што ляжаць на мужыках. Яны не вартыя таго самі, вось што.

— Сядзьце, хрысціянін Таркайла,— грэбліва сказаў Вежа.

— Што б вы прапанавалі? — вонкава спакойна спытаў Браніборскі.

— Прадайце прадметы раскошы,— сказаў Вежа.— Заплаціце закладныя. Заплаціце нядоімкі: разам нажывалі іх, разам і адказвайце. А там, чыстыя, будзеце думаць.

Суровыя бровы старога разышліся:

— Згаленне? Магчыма. Але ж вы жылі з іхняй працы на вашай зямлі. Дык вось, калі вы ўсе будзеце чыстыя — вызваліце іх. Аддайце ім палову зямлі, і, вольныя, яны пойдучь і на вашу зямлю таксама. За грошы. І гэтая палова вашай зямлі дасць вам утрая болын, чым цяпер уся.

Было ціха. Потым нехта з асяроддзя Кроера паспрабаваў свіснуць.

— Чаму ж вы так? — спытаў Вежа.— Я ж, здаец-

ца, не за адмену стаю? Я ж прапаную пакінуць на год усё як яно ёсць.

І тут край Браніборскага і Кроера выбухнуў выгукамі:

— Сацыяліста! Гверыльера!

Вежа з удаваным непаразуменнем паціснуў плячыма.

— Карбанарый! Кінжалынчык! Лувель! Якабінец!

Яроцкі дарэмна біў у гонг. І тады Вежа, зрабіўшы яму знак спыніцца, падаўся наперад.

— Ну,— амаль шапнуў ён.

Ён абводзіў рады вачыма, і выгляд у старога быў такі, што тыя, па кім прабягаў яго позірк, адразу змаўкалі. Запанавала цішыня.

— Вось так лепей,— сказаў Вежа і дадаў: — А для сябе... для сябе я стаю за белы шар.

І рэзка кінуў:

— Воля!

Сядзеў, адразу страціўшы ўсялякую цікавасць да таго, што адбываецца ў зале. Ён разлічыў правільна, ён зразумеў іх і таму здолеў сутыкнуць ілбамі. А-адна сволач! Што ж, цяпер асталося толькі апусціць свой белы шар і ехаць дадому, да ўнука.

Добра, што хлопчык не сярод гэтых пачвар, што ён не бачыць разгулу нізкіх чалавечых страсцей.

— «На основанні сто дзясятой статьи устава о службе по выборам,— чытаў Пятро Яроцкі,— третній том, п сто двадцать восьмой статьи девятого тома свода законов Росснійской имперіи (пзданне сорок второго года) — постановлення дворянства пронзводятся посредством баллотировки п признаются обязательнымн, еслн онн прпняты еднногласно плн не менее как двумя третямп голосов всех прпсутствующих дворян».

Ён кашлянуў.

— Цяпер, пасля таго як я нагадаў вам гэта, мы можам пачаць балаціроўку, панове. Прашу браць шары.

Вежа ўзяў шар першы. Памарудзіў і, схіліўшы сіваю галаву, апусціў яго ў белую палову урны.

Шар гучна ўдарыўся аб чыстае дно.

А потым шары пачалі падаць часцей і часцей, і ўдары рабіліся ўсё болей і болей глухія.

...Падлічылі шары позна ўвечары, калі за вокнамі ўжо даўно гарэлі гарадскія агні.

Маршалак Юры падышоў да бацькі. Стары Вежа чакаў, стоячы ля акна і гледзячы на цьмяную ў цемры стужку Дняпра. Пан Юры ўспёрся на падваконне побач з ім.

— Гэтыя шары грукалі страшна,— сказаў Вежа.— Як камяні па труне.

— Сапраўды, бацька,— адказаў пан Юры.— Пахавалі мы гэтымі шарамі запіску Раткевіча. Усё.

— А што, хіба пахавалі?

— Пахавалі, бацька. У зборні было чатырыста дваццаць восем дваран. Каб запіска аб адмаўленні прайшла — трэба было не менш за дзвесце шэсцьдзесят два галасы. І вось.

— Колькі?

— За адмену дзвесце шэсць, супраць — сто восемдзесят сем.

Вежа рушыў быў да выхаду, але потым спыніўся. Твар ягоны быў жорсткі, калі ён сказаў сыну:

— Ты, маршалак, павінен быў са шкуры вылезці, а даведацца аб прапанове Раткевіча. Пэўна, не адны гэтыя восем чалавек ведалі?

— Не адны.

Стары свідраваў сына вачыма.

— Раўбіч ведаў?

— Аднекуль ведаў. Раткевіч да яго даволі блізкі.

— Ну вось. Ты павінен быў ведаць. Павінен быў сказаць мне.

— Чым бы ты памог?

— Грашыма. Я прывёз бы ў зборню ўсю дробную шляхту, у якой ёсць галасы, але няма мужыкоў, няма нават грошай, каб паехаць у губерню, дзе, урэшце, ім, пакрыўджаным, няма чаго рабіць. А яны б галасавалі, як ты, як я... Я прывёз бы толькі сто чалавек — і Кроер паляцеў бы рылам.

— Нашто табе гэта рабіць?

Вежа ўсміхнуўся.

— Так проста. Клейне прыемна сядзець побач з Зохарам, мне — сутыкнуць гэтую сволач, прымусіць іх біцца. Урэшце, мне проста забаўна было б паглядзець, а што з гэтага будзе. І я не люблю Кроера.

Я пішу гэтыя радкі на паперы, салёнай ад марскога ветру. Мора, цёмна-сіняе, у рэдкіх бслых карунках, разбіваецца аб вялікі камень, на якім я ляжу, усплёскае пенай і трапляе мне на ногі, а калі пашанцуе,— толькі аднымі пырскамі,— падае мне на спіну.

Халодныя, як апёк, пацалункі салонай марской вады.

А зямля вакол сухая, парэпаная, як далонь малы, попельна-шэрая або блакітная. І сярод гэтай сухмені вялізны, аж да Турцыі, і глыбокі, аж да апошняга дна, наскрозь сіні празрысты крышталі — найчысцейшай вады. Мора пахне ёдам і водарасцямі, зямля — пылам, сухой калючкай, нагрэтым мармурам, карыцай і перцам, сухім авечым памётам.

Іліядай!

Я прыкраваю паперу сваім целам. А вада імчыцца справа і злева ад мяне, ірвецца ў бухту, разбіваецца аб скалы, нясе з сабою, як тысячы тысяч год, дымныя агаты, зеленаватыя халцэдоны і вінна-празрысты (як маладое тутэйшае віно) сердалік.

Часам у глыбінях мільгане сіняе вераценца скумбрыі, па распаленых, пахучых баках каменя бегаюць цікаўныя крабы, а мора наступае і адступае, і мой камень, здаецца, гайдаецца ў вадзе, то вырастаючы, то апускаючыся, звонкі, як бронзавы карабель арганаўтаў, неўміручы «Арго».

Падымаю вочы і заўважаю — далёка! — празрыстае дрэўца гледычыі. Вялізныя сухія струкі на ім — як вязкі скручаных цёмных змей.

Уздымаю вочы яшчэ вышэй — і тады бачу, як на вяршыні Карадага, на вяршыні Святой Гары, спакойна спачываюць два маленькія празрыстыя воблачкі. Уначы над Карадагам узыздзе месяц, асвеціць іх, і кожнае зазіяе празрыстым, слаба-ружовым і вінным, жамчужным святлом — як сердалік.

Але галоўнае — мора!

Гэта тое самае мора, у якое ўпадае мой Дняпро.

І ён, і яшчэ тысячы, тысячы рэк, ручаін і проста струменьчыкаў аддаюць мору ваду, адбіткі берагоў, якія яны бачылі на ўсім сваім шляху, каламуць, колер вод, галіны, лісце сваіх лясоў і траў і, нарэшце, саміх сябе, сваё жыццё.

Мы нясём у гэта мора ўсё добрае і злое, што мы бачылі, мы нясём у яго сваё жыццё, нават больш — сваю душу.

І кожны ўпадае па-свойму. Адна рака здаўна-да-вён ведае, у якое мора яна плыве, другая — з цяж-касцю прабівае сабе шлях. Адна бачыць мора з самых сваіх вытокаў, другая — пакутліва і доўга, вельмі доўга, шукае яго. Трэцяя губляецца ў пясках, пера-сыхае і гіне, так і не заўважаючы марскіх хваль. А чацвёртая нечакана, яшчэ за хвіліну не ведаючы нічога, падае ў яго, як струменьчык вады ў сердалі-кавую бухту.

Я ляжу на гарачым змаршчакаватым камені і думаю, ці не досыць мне вадзіць без дарогі тонкі, дзіцячы струменьчык жыцця майго дарагога хлопца. Наперадзе, вядома, яшчэ скалы, у якіх трэба прата-чыць сабе дарогу, пяскі, у якіх трэба не высыхнуць, зграбныя, як дзяўчаты, вербы, карані якіх трэба на-паіць, і палі сеч, з якіх трэба літасціва змыць кроў.

Але няхай ён хаця б здалёк, хаця б дажджавой кропляй на лісціку дняпроўскага явара, кропляй, якая праз хвіліну ўпадзе ў крыніцу, убачыць далё-кае-далёкае мора, да якога ляжыць ягоны шлях. Яму так будзе лягчэй. І нясцерпна больш цяжка. Бо, па-бачыўшы мора, чалавек перастае быць дзіцем, чала-век робіцца чалавекам.

Не трэба адгаворваць. Час. Хай шпарчэй пабя-жыць вада. Досыць маруднасці. Іначай доўга, занад-та доўга давядзецца бегчы.

А мора чакае. І няхай ручаінка ўбачыць яго неча-кана, бо так было тады з кожнай ручаінкай, бо яны не ведалі, якое мора чакае іх, і падалі туды, яшчэ не ведаючы аб існаванні мора, кожная паасобку, зры-ваючыся з замшэлых скал, як звонкі струменьчык у сердалікавую бухту.

Часам так бывае і цяпер. Тады гэта здаралася толькі так.

Спяшайся, цурок вады! Мора чакае! Мора шуміць пада мной!

Дзед вярнуўся з губернскага з'езду раззлаваны.

Усе тры дні, што яго не было, Алесь прывучаў Тромба да стрэлаў і, яшчэ, чытаў на іаткі генеалогіі

і геральдыкі. Дзед перад ад'ездам дастаў і палажыў яму на стол «Парчовую кнігу Загорскіх», «Кнігу малодшых радоў», «Хроніку Сухадола і Збарова», «Аksamітную кнігу», «Гасудараў радасловец», «Гарадзейскі прывілей» і «Статут Літоўскі». У гэтых кнігах самае важнае было адзначана, бо ўсе яны, акрамя дзвюх, былі рукапісныя копіі.

А ўдзень ён прывучаў Тромба. Ён проста ўспомніў, што лясканне пастуховай пугі вельмі нагадвае стрэл. І ляскаў, частуючы каня цукрам пасля кожнага «стрэлу». Гэтага Тромб не баяўся, ён помніў, як ляскалі пугі на выпасе чыстакроўных коней, дзе ён бегаў стрыгунком. І ён любіў маленькага гаспадара. На сыходзе другога дня Алесь, адначасова з рыўцом пугі, стрэліў з пісталета нягучна халастым зарадам. І адразу ўбачыў, як дробна задрыжала, пераліваючыся, ільсняная плямістая скура каня.

Перазараджаючы пісталет, Алесь гаварыў з Тромбам ласкавым, журлівым голасам.

Зноў стрэл. На гэты раз трошкі гучнейшы за пугу. Конь не вытрымаў і ўзяў у наўскапыт. Але ніхто яго не трымаў, не было страшных вяровак. Адбегшы, конь глянуў здалёк на гаспадара і ўбачыў, што ён нават не глядзіць у ягоны бок, што ў яго нічога няма ў руках, акрамя кавалка цукру. І ён, здалёк, лёгенька загігатаў.

Алесь зрабіў некалькі крокаў насустрач, даў каню цукар, сеў на яго і, супакойваючы, аб'ехаў вялікі круг па жоўтай лугавіне.

І зноў стрэл. І зноў тое самае.

Дзед, пад'язджаючы вечарам да парку, яшчэ здалёк заўважыў дзікага маленькага кентаўра. Кентаўр наўзават ляцеў яму насустрач і яшчэ здалёк стрэліў з пісталета ў паветра. А потым яшчэ і яшчэ — пераможна і горда. І конь нават не здрыгануўся, толькі касавурыў шалёным вокам.

...Увечары яны сядзелі ў бібліятэцы. Святло месяца прабівалася праз каляровыя шыбы, падала на бясконцыя карэньчыкі кніг.

Сядзелі ўтраіх. Еўфрасіння Глебавічна пляла карункі. Дзед сядзеў у крэсле і папіваў. А Алесь сядзеў за сваім сталом, заваленым кнігамі.

Было ціха. Толькі гудзеў ды часам пастрэльваў іскрамі камін.

— ТТто было на выбарах? — спытаў Алесь.

Дзед аж пачырванеў, успомніўшы.

— Ат!

І злосна кінуў:

— Дарабковічы. Выскачкі.

— Зневажальнік ты, бацюхна,— сказала Глеба-вічна.

— А што ў іх за душою? — горка сказаў князь.— Расея ў іх за душою? Польшча ў іх за душою?! Свая зямля?! Польшчу яны прапілі. Расея для іх — чарна-лапатніца, свая зямля ім — мачыха. Сволач пан, кругом сволач... Ваські Вашчылы на іх мала, Ямелькі Пугача, Ромкі Ракутовіча на іхнія паскудныя шыі!

...Дровы ў каміне часам успыхвалі, і тады на кнігі, асветленыя свечкамі, падала лёгкая барва.

— Дзеду,— сказаў Алесь,— я вось тут хацеў спытаць у цябе аб царскім тытуле.

— А нашто гэта табе яшчэ? — іранічна спытаў Вежа.— Плюнь. Чытай тое, што пра нас.

Алесь загарнуў вялізны том і пачаў глядзець у агонь. Праз парк, праз голыя шаты, праз непагоду даляцеў бой гадзінніка «гатычнай капліцы». Дзевяць гадзін.

— Ішоў бы ты спаць, Алесь.

— Пачакай, дзеду, пагрэюся.

Дзед паварушыў дровы і сказаў:

— Дык што гэта ты там хацеў спытаць пра тытул гэтага падонка? Не кажучы, вядома, уголас і пры чужых.

Алесь зноў разгарнуў кнігу:

— Разумееш, нашто такі вялізны і незразумелы тытул?

— Для паважнасці. Каб ведалі, колькі зямлі гасу дар нарабаваў. А што там табе незразумела?

— Ну вось: «самодержец всероссийскый... царь польскый... велпкый князь финляндскый»... Гэта ўсё зразумела... А чаму ў старым тытуле такія дзівосыя словы — «всея Великпе н Малые п... Белыя Русь»? Гэта яшчэ што за глупства? Чаму не «зялёныя»? Не «шырокія»?

— Гэта назвы такія.

— Чаго назвы? Ну, «Вялікая Русь» — гэта зразумела. Імперыя сапраўды вялікая.

— Не туды гнеш,— сказаў стары.— Вялікая Русь — гэта ўсё, што ад вытокаў Дняпра і Сожа і аж да ўсходняга месца, да пустынь, да гор... Малая...

— Гэта яшчэ хто?

— Жыве на поўдні такі народ. Гэта там, дзе Кіеў, і Палтава, і Міргарад. Як я ездзіў да Кіева з імператрыцай, то наглядзеўся. Народ цікавы, на нашы вочы — нязвыклы, але харошы.

— А «Белая» — гэта што?

— А гэта Прыдняпроўе, Палессе, Міншчына — усё, аж па самае Падляшша.

Алесь пакусаў пяро:

— Што ж, тады выходзіць, то мы жыхары Белай Русі?

— Яшчэ чаго. Мы — прыдняпроўцы. А слова гэтае «Белая Русь» — канчаткова састарэлае, вельмі даўняе слова, якога ніхто не помніць. Зараз яно і наогул пад забаронай, шмат год нідзе ты яго не сустрэнеш.

— Ну, а чаму ж так?

— А таму, што нікому да гэтага клопату няма. Пра іншае трэба думаць.

— Пра што?

— Ну хоць бы пра тое, што прыдняпроўскія два-ране сталі халуі, што няма болып у Прыдняпроўі ні сілы, ні розуму, ні гонару. Што мы выміраем.

— Што ты, бацюхна,— жахнулася Глебавічна.— Есці нам хіба няма чаго? Ды крый божа!

— Памаўчы хвілінку,— мякка сказаў стары князь.— Выміраем, Алесь. Гэта — праўда. Не дай бог толькі дажыць. Ні табе, майму ўнуку, ні твайму ўнуку. Вазьмі ты Магілёў. Быў багаты вялікі горад. Вазьмі Полацк... Загорск стаў вялікай вёскай. Друцк — маленькай і жабрачай. У Сухадоле два гады таму назад было мужчын дзве тысячы без дзвюхсот, жанчын — паўтары тысячы ды сотня. Першая адзнака! І ў гэтым годзе нарадзілася сто пяцьдзсят дзевяць чалавек, а памерла дзвесце семдзсят сем. На сто восемнаццаць чалавек стала меней. І так амаль кожны год. З году ў год, сыне...

Паварушыў шчыпцамі. Сноп іскраў ірвануўся ўгору.

Алесь маўчаў, гледзячы ў зыркае полымя. Ен цяжка, не па-дзіцячаму, думаў.

Барва трапятала на яго абліччы, і таму твар, здавалася, быў абліты густой крывёй.

— Я не разумею,— сказаў ён нарэшце глухім голасам.— Не разумею, чаму так казаў у магільні бацька: «У іншых ёсць імя — у нас няма нічога, акрамя магіл»? — Вузкая рука зламала пярэ.— Ды не, не. Ёсць імя. Не адны магілы. Імя таксама ёсць, забывае, састарэлае. Але ж ёсць.

— Магчыма,— сказаў дзед.— Толькі ўсё гэта не тое. Ідзі лепей спаць, унучак. Позна табе тут сядзець і думаць.

Устаючы, Алесь з нейкім дзіўным пачуццём пагладзіў пальцамі ліст тытула. Гэты сумны, нікому непатрэбны ліст з доўгім надпісам.

...Я спускаўся з верхавіны Святой Гары. Было позна, і сонца даўно села за горы. Ломячы дубняк, ступаючы на жорсткія падушкі каменяломкі, я ішоў ніжэй і ніжэй, туды, дзе над бухтай гарэлі неверагодна сінія агні.

Пайшла сухая горная трава. Справа ад мяне, на строме, узносіўся ў неба Чортаў Капыт.

Я выбраўся на дарогу і шпарка пакрочыў уніз.

Паўзлі па схілах шэрыя плямы, і прыглушана далятала адтуль «глок-глок» званочкаў авечых чарод.

Цяпер я спусціўся нізка, і вакол былі адны змаршчакаватыя горы.

Нешта цьмянае з'явілася абок мяне: слабы яшчэ, невыразны на шэрым цені. Мой цені. І я падумаў, якія яны былі бедныя, нягледзячы на багацце, тыя, што аджылі пад маім пярэ. Якія вартыя жалю! Як цені.

А цені з'явіўся і цяпер усё гусцеў і гусцеў, бо месяц, уздымаючыся над светам, ярчэў і наліваўся святлом.

У лагчыне пусцелі каменныя каробкі нейкіх нізкіх будынін, што зараслі шыпшынай і калючкамі. І гэта было як на Марсе, дзе пяскі заносаць руіны старых гарадоў. А месяц нараджаў у будынінах цені і рабіў змаршчакаватую глебу ўзгор'яў зусім блакітнай.

І раптам вялікае шчасце нарадзілася ў сэрцы. Я жыў і я ішоў паміж руін, пад гэтым блакітным месяцам, я прадзіраўся праз калючкі, што аж парыпвалі пад ветрам ад мёртвай сухасці. І я ішоў насустрач

таму, аб чым ведаў у гэтай цясніне адзш я. юльм адзін.

Я мінуў цясіну, і пасля-водару сухой зямлі, калячак і палыну цёплы, раскошны, бязмежны водар мора, яго няспынны шум напоўніў мне вушы і сэрца.

Мора гарэла месячным агнём між сухіх скал.

...І ўсе гэтыя дні і ночы я жыў ім, нават калі не бачыў яго.

Жыў у скалах, жыў у стэпах, жыў сярод цясін.

І часам, прачнуўшыся ўначы і бяссонна лежачы з расплюшчанымі вачыма, або познім вечарам, пішучы за сваім сталом, я ўздрыгваў ад нечаканага адчування холаду і дзікай асенняй самоты.

Таму што за вокнамі стаяў глухі шум, які бывае ў нас толькі позняй восенню, калі парывы ветру бягуць па голых верхавінах няўтульных дрэў.

А потым мне адразу рабілася цёпла, і я ўспамінаў і ўсміхаўся сам сабе ў цемры, бо гэта было — Мора!

XXI

Каляды адзначыў свежы і пушысты снег. Снег быў на ўсім: на слупах платоў, на стрэхах, на дрэвах, на футры начнога вартаўніка і ў вёдрах з вадой — толькі пранесеных ад студні да хаты.

Зямля памаладзела.

Майка Раўбіч, прачнуўшыся перад каляднай раніцай, адразу зразумела, што на дварэ снег, так светла было ў пакоі. І яна выскачыла з ложка, захінула на падушку коўдру, каб не разышлася цеплыня, і босая падбегла да акна.

За акном было белое і чорнае: снег і галіны дрэў.

Ногі трохі зябнулі на падлозе, і дзяўчынка кінулася зноў у ложак, які не паспеў дзякуючы яе хітрасці астыць, і аж засмяялася ад шчасця, што цёпла, што на дварэ снег.

А потым задумалася, не ведаючы, здалося ёй тое, што яна бачыла мінулым вечарам, ці было сапраўды.

Напярэдадні нянька Тэкля страшыла яе, што вось падыходзяць каляды, і цяпер якраз прастора для розных нячысцікаў, якія спяшаюцца перад божым нараджэннем нахапаць сабе як мага больш гарэзлівых і непаслухмяных дзяўчатак.

— Лазнік вось... Як во-озьмецца за бок, ды я-ак пацягне пад палок, ды як пачне казытаць — тут ужо маліся як хочаш — не дапаможа. Бо не слухалася бацькоў і нянькі Тэклі.

— А які ён, Лазнік?

— Страшны,— адрэзала Тэкля.— Адзенне ў яго з венікаў; замест вусоў — два лазенныя апарышы. А сам увесь курэе, як пара. І гарачы такі, казытлівы.

— Не веру я табе, бабуля. Унъ казалі на свяце Агню', што Паляндра страшная. А то быў Тодарка-вадавоз. І смяшыў дзяцей. І зусім ён не страшны.

— А вось паглянеш, паглянеш,— страшыла старая.

І тады Майка вырашыла паглядзець. Пасля вячэры яна, замест таго каб ісці ў бібліятэку, накінула футра і кradком пайшла змрочным паркам да лазні. Яна не баялася, што ёй перашкодзяць: бацька заўсёды дазваляў ёй рабіць тое, што яна хоча.

Пранізаны ветрам, звонкі ад марозу парк, рэдкія стылыя зоры ў галінах. Рыпнула фортка ў частаколе, высокім, страшным у цемры, з конскімі чарапамі, што невыразна бялелі ў змроку.

Яна сапраўды ўбачыла Лазніка. У лазні свяціўся жоўты бляклы агеньчык, і дзяўчынка, прыпаўшы знадворку да васьмікутнічкаў тоўстага, пузырыстага шкла ў свінцовай раме, убачыла венічны прылазнік, падобны на пачору, калматы ад соцень венікаў, а на зэдліку — Яго.

Ён быў падобны і непадобны. Венікі былі не на ім, а вакол. Пэўна, распрануўся і скінуў іх. Але нават без венікаў ён быў страшны, хаця зусім не курэў: такі чорнавалосы, цёмны і невыразны праз шкло.

Дрыжучы ад страху, яна распляскала нос аб шкло і круглымі вачыма сачыла за ім.

Лазнік, відаць, пачуў нешта. Ён узняў вочы і паглядзеў на акенца.

Яна адарвалася ад шкельцаў, скацілася ўніз па

¹ Свята, якое ў сярэдзіне мінулага стагоддзя стала дзіцячым, але ў сярэднія вякі адзначалася ў памяць выратавання ад «чорнай смерці». Галоўнай асобай на свяце была Паляндра, увасабленне смерці і чумы, чалавек у лахманах і масцы. Чэмер (перац) прыводзіў Паляндру да людзей («чорную смерць» завезлі з усходнімі таварамі). Людзі вадзілі Паляндру між агнёў, здэскаваліся і ўрэшце праганялі прэч.

сходцах з галерэйкі і кінулася бегчы так, як не бегала ніколі ў жыцці. Ледзь не згубіла ў хмызах футрачка, падрапала рукі ў жывой агароджы, балюча выцялася нагою аб камень. А цяпер вось ляжала і думала, было гэта ці не.

Апалынчык у калідоры грукнуў дровамі аб жалезны ліст ля печкі, і яна ўявіла, як добра гэтыя дровы пахнуць: свежасцю, водарам марознага дрэва і падталым сняжком.

Яраш Раўбіч, увайшоўшы ў пакой, таксама прынёс водар снегу і чысціні. Сеў яа краёчак ложка.

— Што ж ты ляжыш, доня? Сарокі снег прынеслі.

— Я яшчэ трошачкі-трошачкі,— сказала яна.

Аблічча Раўбіча, калі на яго не глядзеў ніхто з чужых, было зусім не жоўчым. І вочы глядзелі без дапытлівасці, не цягнулі душу з чужых вачэй. Было ў іх нават нешта вінаватае, нешта нахшталт вечнага ўсведамлення нейкай хібы ў тым, што ён робіць.

Майка гуляла бранзалетам, круцячы яго на бацькавым запясці:

— Шыпшына, у-у, як колецца... Курган, у-у, як высіцца... А ото «бу-у» — страшны рагаты бугай. Гам — і з'есць.

— Бугай? Гэта зубр.

— А зубр хіба не бугай?

— Няхай так. Але ж зубры нікога не ядуць... Аднойчы шляхцюк у моцны мароз ехаў пушчай, намаściўшы ў санкі сена. Зубру захацелася сена. Ён падышоў, асцярожна падчапіў соннага шляхцюка на рогі і паклаў яго на снег.

— Няпраўда, татка. А коні?

— А коні думалі, што гэта карова. Коні ж не баяцца кароў.

Майка засмяялася.

— А потым зубр пайшоў за санкамі і еў сена, пакуль не ўклаў усё. А шляхцюк лаяўся: «Карова ты брыдка! Бугай ты халерны! Каб цябе так ваўкі ўкла-лі, як ты маё сена ўклаў, каб...»

Дзяўчынка, смеючыся, прыпала шчочкай да жалезнага бранзалета.

— А зубр?

— З'еў і пайшоў. Яны добрыя. Яны страшныя толькі для ворагаў, зубры.

— Ласа-зубр. Харошы зубр. У, які жалезны!

Раўбіч паглядзіў яе па галаве.

— Досыць, дзетка. Не варта табе гуляць з гэтай штукай. Гэта цацка для дарослых.

Прыўзняў яе разам з коўдрай.

— А я табе сакрэт скажу. Хочаш?

— Хачу.

— Алесь прыслаў па цябе коней. Хочаш з мамай з'ездзіць да яго на каляды?

— А ты?

— Я не магу,— сур'ёзна, як дарослай, сказаў Раўбіч.— Мне трэба паехаць аж на другі канец губерні. Разумееш, мужчынскія дваранскія справы. Гэта табе не цікава. Дык хочаш?

— Хачу, татка,— уздыхнула яна.— Толькі цябе шкада.

— Тады апранайся. Сама. Як дарослая. Апранайся, Міхалінка.

І сам разгарнуў вакол яе ложка і ўмывальніка японскую шырму.

— Тата,— спытала з-за шырмы Майка,— Лазнік ёсць?

— Які Лазнік? А-а. Не, дзетка. Нікога такога няма. Ні лазнікаў, ні вадзянікоў — нікога. Гэта толькі буркатлівыя бабулі палохаюць дзяўчатак. Але ты не вер і нікога-нікога не бойся. Страшныя бываюць толькі злыя людзі.

Майка пырхала ў далонькі пад умывальнікам.

— А каго ж я тады ўчора ба-ачыла ў нашай лазні? Праз акно. Сядзіць, чорны такі. І ад венікаў распра-нуўся.

Раўбіч асекся.

— Ну, адзін, можа, і астаўся,— урэшце сказаў ён.— Толькі ён стары, ён, напэўна, скоро пойдзе ў лес і засне там назаўсёды ў бярозах. А пакуль ходзіць сабе з лазні ў лазню. Носіць дзецям падарункі перад калядамі. І табе прынёс. І залаты медальён прынёс замест таго, што ты... згубіла. Ты ж цяпер амаль дарослая, дзяўчына. А значыць, можаш насіць золата.

— Тата, хіба мы бедныя, што носім жалеза?

— Гэта не проста ржавае жалеза. Гэта жалеза нават без парушынкi іншага металу...

Памаўчаў.

— Не, дзетка, мы не бедныя. Мы яшчэ трымаемся

за стары-стары звычай, які стаў нашым фамільным. Мы, мужчыны з Раўбічаў, носім толькі жалеза, бо золата вельмі брудны метал. Самы брудны, які ёсць на зямлі.

— А як жа мне яго насіць?

— Дзяўчаткам можна. І потым, гэта старое золата. Яго здабылі дзяды... жалезам. Такое — можна.

Майка, ужо зусім апранутая, выбегла з-за шырмы і кунулася Ярашу на шыю. Ён падхапіў яе, лёгенькую, цёплую,— самы дарагі цяжар на зямлі.

«Божа,— думаў ён,— што ж гэта я раблю ўсе апошнія гады?! А яны што? Што яна будзе рабіць, маленькая?»

Але ён ведаў, што ўсё застанеца па-ранейшаму, і нічога ёй не сказаў, толькі пацалаваў цёмна-блакітныя вочы.

— Слухай,— сказаў ён,— слухай мяне, лапуся. Будзь разумнай, не крыўдзь Алеся, не «выабражай» над ім, як вы, дзеці, кажаце.

Ён, вядома, разумеў гэты смутны цень, гэтае далёкае абяцанне «дарослага» ва ўлюбёнай дачцэ. Але гаварыць аб гэтым было нельга. Рана.

— Я менш за ўсіх іншых хацела б крыўдзіць яго,— уздыхнуўшы, сказала яна.— Ды што зробіш, калі ён такое ведзьмедзяня? То спрытны і вясёлы, а то цяльпук цельпуком.

— Ты ўсё ж пастарайся,— сказаў Раўбіч.

— Я пастараюся,— сказала яна.

...Выехалі ў зімнім вазку ўпяцёх. Маці, Франс, Майка, малодшая сястра Наталля і Стась, самы малы з усіх.

Праз шкельцы вазка былі відаць лагчыны, заснежаныя лясы, птушкі-пасмяцюхі, што прылятаюць з далёкай Лапланды і зімуюць у нас, бо тут для іх цёпла, адхоны над белым Дняпром і ліловыя хмызнякі на грывах.

Фурман спяваў нешта сумнае і шырокае, пагойдваў у такт спевам галавою.

Звонка вішчалі пад палазамі марозныя каляіны.

Вецер прынёс далёкае выццё і рэдкі гарматны гул лёду на Дняпры.

Ад нерухомасці ўсім у вазку было трохкі халаднавата.

А потым з грады заўважылі далёкія агні ў снягах.

Коні пабеглі шпарчэй. Вазок спыніўся, рэзка завярнуўшыся, ля параднага ганка.

...Сыпанулі насустрач людзі, хутчэй неслі дзяцей у дом, расхутвалі іх, пахучых з марозу, садзілі на доўгую гарачую ляжанку ў гардэробнай, давалі па глытку гарачага віна з карыцай.

Алесь то паціскаў руку Франсу, то схіляўся да Майкі, то цалаваў маленькую Наталку (Майку цалаваць ён саромеўся).

А потым у дзверы сыпанула сапраўдная дзіцячая калатэча: Мсціслаў, Ядзенька Клейна, Янка, чорны, як чобат, і неўтаймавана вясёлы. Ногі, рукі, усмешкі, віск, смех.

— Што ўжо што, а шуму такі будзе. І не кажы, кума, — казаў пан Юры.

Ён быў шчаслівы. На каляды ў Загоршчыну нечакана прыехаў стары Вежа.

Вежа сустрэў дзяцей на верхніх прыступках сходаў, вялізны, з прыгожай сіваю грываю валасоў. Браў дзяцей на рукі, глядзеў ім у вочы.

— Гэта чыя ж такая? Твая, пані Надзея?

— Мая.

— Гожая якая. А гэта? Ого, ну, гэта я сам разумею. Новы прыдняпроўскі дваранін, усыноўлены Ян Клейна. Бач ты які, братка! Маеш ад мяне шаблю.

— Дзякуй вам, — сур'ёзна сказаў мурын. — У Ракі шмат ворагаў.

Дзед нечакана ўздыхнуў і пацалаваў Янку:

— Прыйдзе час — сам знайду табе жонку і зброю. Алесь хача любіш? Будзь яму другам. Як нітка за іголкай. Ты, брат, глядзі. Табе яшчэ давядзецца ўсім жыццём даводзіць... што ты — наш.

Узяў за скроні Мсціслава.

— Пусціце мяне, калі ласка, — сур'ёзна сказаў Мсціслаў.

— Чаму гэта?

— Мы ўжо дарослыя.

— Правільна, — згадзіўся дзед. — Вы дарослыя. Дык, значыць, ты найлепшы сябар майго ўнука?

Урэшце чарга дайшла да Майкі. І тут дзед зрабіў ласку сесці на падстаўленае сынам крэселка.

— Раўбічава. Ану, дай паглядзець на цябе.

Доўга разглядаў попельныя, з залацістым адцен-

нем валасы, бэзавую сукенку з кароткімі рукавамі, цёмна-блакітныя, удавана наіўныя вочы.

— Чорцік? — спытаў ён. — Чаго табе не хапае дзеля таго, каб стаць харошым і добрым, чорцік?

Майка ўсміхалася высокім краёчкам рота. Яе злаваў гэты агляд, яна адчувала ў ім нешта няёмкае, і сама сабе вырашыла адыграцца за яго на адзіным чалавеку, якога было чамусьці прыемна дражніць: на Алесю.

— Даросласці, — сказаў дзед. — Жыццё табе дазваляла ўсё, капрызны чорцік. А вось калі яно пачне супраціўляцца, пачне мяць, — тады ты зразумееш і станеш харошым, чорцік з дзівоснымі вачыма.

Паглядзіў яе лапку.

— Будзь добры з... людзьмі, чорцік. Так ці не так? Будзеш?

— Паспрабую, — зрабіла яна кніксен.

Пайшла далей. Дзед глядзеў на яе і думаў:

«Самая добрая пара будзе для Алеся. Сумленная сям'я. Адна з нямногіх, сапраўдных. Але хто ведае, што будзе з дзяўчынкі праз сем год».

І пасля размовы з дзецямі Вежа стаў асабліва з'едлівы з гасцямі, шакіраваў іх усіх мужыцкай мовай уперамешку з самай вытанчанай французскай, назнарок нападаў на тое, што было дорага субяседніку, — словам, расклеіўся.

На яго глядзелі са здзіўленнем, дзівуючыся каштрубаватым мужыцкім сказам, якія ён вымаўляў з асаблівым смакам. Пакуль што на людзях гэта дазвалялася толькі Клейне.

Яны проста забылі, што Вежа і раней вызначаўся гэтым. Забыць было лёгка: стары не з'яўляўся між іх цэлых дзесяць год.

А ён накіраваўся да дзяцей. Сам адчыніў ім дзверы ў залу, дзе стаяла нешта цьмянае, таямніча распасцершы лапы. Сам загадаў запаліць свечкі, страляў разам з усімі з ляскавак, памагаў разбіраць падарункі, першы вёў за руку дзіцячы карагод.

Проста па анфіладзе, з пакоя ў пакой, рухаўся стракаты ланцуг, а наперадзе лёгка пераступаў нагамі сівы чалавек бадай што сажэннага росту і напяваў:

Антон казу вядзе,

Тпру ды ну — каза не йдзе.

У блакітнай гасцінай карагод, раздурэўшыся, наляцеў на падстаўку з кітайскай вазай. Чарапкі з сінімі рыбамі разляцеліся ў бакі.

Дзед чухаў патыліцу і раптам з лёгкай хады перайшоў на скокі.

Ніхто не бачыў, што Клейна стаіць у дзвярах і назірае за скокамі. І раптам усе змоўклі. А Клейна сказала:

— А вось пані Антаніда заўважыць ды ёмашнікам вас, лайдакі. За гэтым старым дурнем, ды вы ў побрыкі.

Як быццам тут была вясковая хата, у якой вадзіліся ёмашнікі.

— Гэта мы святкуем,— сказаў дзед і крыкнуў: — Касьян, падбяры чарапкі! Раніцай раздасі дзецям па адным у каробачцы. Гэта будзе «грамада разбітай вазы». Год праз сорок skleіце. Адзін аднаго не губляць!

Бацька глядзеў з дзвярэй на скокі вакол разбітай вазы і рагатаў.

— Ану за мной! — крыкнуў ён і павёў дзяцей зноў да ялінкі.

Яна ззяла ў паўцёмры, вялізная, уся ў таемных ценях, пахучая. Чырвоным святлом гарэла на яе верхавіне віфлеемская зорка. А ў галінах, бы ў зялёнай пячоры, стаялі лялечныя авечкі, і валхвы ў дзівосных уборах ішлі да ясляў.

...А потым наведалі палац сяляне з казою. З тварамі, намазанымі сажай, у вывернутых кажухах, у дзівосных «турэцкіх шапках» — яны прынеслі з сабой мароз, гукі дуды, цымбал і бубна.

Каза была ў шэрым ваўчыным футры з вяхотным хвостом, у сушанай авечай масцы. Замест барады ў яе быў пук каласоў. Каза мэкала і спявала дураслівым голасам.

Гэта была ўжо не забава, а важная справа. Бо ад казы залежаў наступны ўраджай. Усім вядома, што душа нівы, каму пашанцавала яе ўбачыць, падобная на скрытную казу, якая бегала на задніх ножках. Такая ўжо істота. Спачатку ёй добра жыць, але потым жніцы жнуць жыта — і ўсё менш і менш застаецца месца, дзе магла б схаватца душа нівы. У адчаі яна хаваецца ў апошнюю жменю каласоў,— гэта і ёсць барада казла. Апошнюю жменю зразаюць асцярожна.

Яна ляжыць пад абразамі і выходзіць з хаты толькі на каляды, прывязаная да галавы казы. Тут яна радуецца і вырашае зрабіць, каб людзям было добра.

І людзі не кідаюць яе. Людзі трымаюць «душу» да вясны, а вясной выносяць і асцярожна «адпускаюць», кладуць у высакаватыя зялёныя ўсходы.

І зноў душа насыляе сваё царства, не даючы загінуць ніводнай расліне, а сама вольна ходзіць на задніх ножках па ўсіх абшарах прыдняпроўскіх ніў.

...Перарывіста раўла дуда. Спявалі галасы:

Дзе каза ходзіць, там жыта родзіць;
Дзе каза хвостом, там жыта кустом;
Дзе каза ступою, там жыта капою;
Дзе каза рогам, там жыта стогам.

...Разгарачаныя скокамі, Алесь і Майка выбеглі з пакояў і спыніліся ў халаднаватай лоджыі. Праз вялікія вокны свяцілі марозныя зоры.

Дзве малюсенькія постаці сталі каля акна і прытуліліся адна да адной, бо стала трошкі жудасна. Адчуваючы пад рукою яе плечыка, Алесь сказаў:

•— Зоры. Настаўнік кажа, што на іх таксама ёсць людзі.

— А мы іх ніколі не ўбачым,— сказала яна.— А што, Алесь, можа там быць, як у нас у Загоршчыне? Ёсць там такія, як мы?

— На адной няма і на другой няма,— сказаў Алесь.— А на тысячнай, можа, і ёсць. Стаяць недзе, як мы, такія самыя хлопчык і таечка, і глядзяць на нас і думаюць: а ці ёсць там хто?

— І таксама не ўбачаць ніколі,— уздыхнула яна. Зоры мігцелі над паркам.

— Алесь,— спытала яна,— можа нарадзіцца чалавек з такімі вачама, што ўбачыць іх?

— Не ведаю,— сказаў Алесь.— Вочы ва ўсіх розныя. Бачыш Коўш?

— Бачу.

— А вунь другая зорка ў ягонай ручцы. Паглядзі, што ты бачыш ля яе?

— Ой,— шапнула Майка.— Яшчэ адна зорачка.

— Гэта Міцар і Алькор,— сказаў Алесь.— У цябе добры зрок. А вунь тую зорку як ты бачыш?

— Ніяк, зорка як зорка.

— А я ведаю, што яна падвойная. Гэта альфа

Вагаў. Настаўнік здзіўляецца, якія ў мяне вочы. Ён правяраў. Ён бачыць толькі ў трубу тое, што я добра бачу і так. Ведаеш, Вечарніца мае сярпы, як месяц. А калі на ёй серп, то часам можна заўважыць, што астатняя яе частка попельная... Я заўважаю нават яшчэ болып. Ля Воўчага Вока¹ ёсць дзве зусім малюсенькія зорчкі. Але я іх бачу толькі ў прыцемку, калі на небе зусім мала зор. Тады ніхто не забівае іх сваім зьяннем.

Памаўчаў.

— Можам, і народзіцца некалі чалавек з такім зоркам, што ўбачыць на зорках людзей.

— Слухай,— сказала яна.— Давай зробім... ведаеш што?

— Ведаю,— сказаў ён, нейкім шостым пачуццём адгадаўшы, што яна думае.— Трэба назваць дзве гэтыя зоркі ля Воўчага Вока. Іх жа ніхто не бачыць. Дык мы дамо адной тваё імя, а другой — маё. І гэта будзе наша таямніца. І нашы імёны будуць вечныя, як тыя зоркі. Заўсёды.

— Заўсёды-заўсёды,— сказала яна.— Нават калі нас не будзе... праз тысячу год... Зорка — Майка і зорка — Алесь.

...Святкі ішлі далей: у танцах, пераапраананнях, варажэннях, у палёце санак, ахутаных вясёлкавым снежным пылам. А ля Воўчага Вока жылі і свяціліся, нікому невядомыя, зорка — Майка і зорка — Алесь. Ім было добра і весела разам з усімі, але яшчэ лепш адным.

Яны гаварылі і гаварылі. Алесь расказваў ёй аб сустрэчы на поплаве з Чорным Войнам. Яна аж пахаладзела, дачуўшыся, як ён падобны да яе Лазніка. Але яна нічога не сказала яму аб ім.

...Аднойчы, на чацвёрты дзень каляд, яны ўцяклі ад усіх і пайшлі ў далёкія, нежылыя пакоі дома «шукаць цікавага». Цікавае было ўсюдых. То гэта была «скрыначка Пандоры», якую яны знайшлі на століку ў кутнім пакоі. Яны доўга не маглі адчыніць яе, а потым выпадкова націснулі бліскучую пласцінку, і са скрынкі, адразу за адкінутым вечкам, выраслі кавалер і дама з бісквіту². Яны павольна круціліся ў ней-

¹ Юпіцер.

² Непаліваны, матавы фарфор.

кім невядомым танцы, а вакол іх, жвава пагойдваючыся, круціўся чорт.

Цікавыя былі старыя партрэты, бо яны не маглі прачытаць лацінскіх і вязевых надпісаў на іх. Цікавы быў калейдаскоп, які яны знайшлі ў пустым пакойчыку. Калейдаскоп ляжаў у скрынцы, разам з рознакаляровымі шкельцамі. Дзеці селі на канапу і пачалі праз гэтыя шкельцы глядзець у акно, на дрэвы і аблогі.

Яны паглядзелі праз сіняе шкельца — і свет за акном стаў сіні і нежывы.

— Я не хачу такой зямлі,— сказала яна.

— Я таксама. На табе жоўтае шкло.

Жоўтае было вясёлае і радаснае. Свет ляжаў перад Майкай жоўценькі, і яна смяялася.

А потым трапілася чырвонае шкельца. Застрашлівае барвянае неба, цяжкія крываваыя аблогі, такія няўмольныя, павольныя, жажлівыя.

— Страшна,— сказала яна.— Вазьмі хутчэй.

Яны сядзелі моўчкі, аглушаныя страшным відовішчам. Майка была такая прыгнечаная... Алесь сам не ведаў, як гэта ў яго выйшла. Але ён абняў яе зусім бязважкімі рукамі і няўмела пацалаваў у нерохумы раток.

На хвіліну яна была раззлавалася, але потым толькі сышла з канапы і села на маленькае крэсёлка каля сцяны. Яна сядзела маўклівая і такая танюткая ў сваёй бэзавай сукенцы, што яму стала шкада яе.

Але ён не ведаў, як выпрасіць дараванне. Ён проста глядзеў на яе вялікімі ўмольнымі вачыма. А Майка нават павек не ўзняла на яго.

Тады ён адвёў вочы на сцяну і заўважыў дзіўнае. Заходняе сонца ляжала на сцяне пакоя. І там жа, на сцяне, Алесь убачыў чарнатварую Майку з фіялетавымі валасамі і ў сукенцы аранжава-барвянага колеру. Чорную-чорную Майку з фіялетавымі зіхоткімі валасамі.

— Майка!— крыкнуў ён такім голасам, што спалохаў яе.— Майка, глядзі на мяне. Доўга-доўга глядзі.

Непаразумелая, яна ўсё ж падпарадкавалася.

Захад ляжаў на сцяне пакоя. Яна глядзела на хлопчыка, на яго зялёную куртку, бачыла яго ўмольныя і спалоханыя вочы і разумела, што дарэмна пакрыўдала на яго.

— А цяпер глядзі на сцяну.

Яна адвяла вочы і ўбачыла чорны цень Алесь, апрануты ў пурпур.

— Ты,— сказала яна,— ты... зусім чорны, ты зліваешся з ценем, цябе не відаць. Толькі адзенне барвянае... плавае.

— А ты ў аранжава-барвяным... Твае валасы ліловыя.

Яны паўтаралі і паўтаралі дослед, спалоханыя да глыбіні душы.

...Чорны хлопчык у пурпур. Майка нездарма чытала раманы.

— Як... галаву табе адсеклі,— сказала яна.— Як... прывід барвянага чалавечка.

Ён пільна глядзеў на яе. І тады яна спахапілася:

— Ой, я нешта не тое сказала. Даруй мне, Алесь.

Устаўшы з месца, яна хуценька падышла да канапы, схілілася над ім і, абняўшы яго за шыю, сама, бязважка і чыста, пацалавала яго ў прыгожы рот.

XXII

...Алесь чытаў, седзячы на зашклёнай тэрасе. Шыбы былі вельмі старыя і таму набылі лёгкае фіялетавае адценне. За садам плыло сонца, свецячы проста Алесю ў твар, і літары ў кнізе здаваліся чырвонымі.

Ён знайшоў у дзедавай бібліятэцы Яна Баршчэўскага. Кніга звалася «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях». Зараз ён адольваў ужо чацвёрты том. Гэта было першае пацверджанне, што не ён адзін адкрыў Мора, і таму ён шмат мог дараваць аўтару.

Гэта было добра. Перад ім паўставаў сімпатычны чалавек, які кожнай вясной, як пералётная птушка, не мог уседзець у Пецяярбургу і пехатою, з кім у руках, ішоў на радзіму, у Беларусь. Ён ішоў і слухаў спевы жаўранкаў у гарачай вышыні. А ў душы яго нараджаліся радкі... Паўставаў чалавек, які ў завіруху ставіў на акно свечку, каб падарожныя ішлі да яго. Ён карміў і паіў людзей, толькі каб яны расказвалі яму гісторыі і паданні.

Было шкада, што ён піша пат-польску, устаўляючы

ў кнігу беларускія дыялогі. У сваёй мове ён мог бы стаць вялікім. У чужой — толькі вышэй за сярэдняга.

Баршчэўскі, здольны і добры чалавек, шмат у чым блізкі да Гогаля, назваў сябе беларусам, а радзіму — Беларуссю, магчыма, нават занадта настойліва. Ён пяшчотна любіў край, яго паданні, яго людзей.

«Ну, а я?» — падумаў Алесь.

...І якраз у гэты момант прыйшлі ў Загоршчыну, да яго, Кандрат і Андрэй. Кірдун прывёў іх на тэрасу, і вось яны сядзелі перад ім, такія падобныя, што аж смяяцца хацелася, і адначасова такія непадобныя. Хто ўмеў так жартаваць, як Кандрат, і хто спяваў такія песні, як Андрэй? Даражэй за ўсё былі іхнія ўсмешкі — хітраватыя ў Кандрата і ласкавая, амаль жаночая, у Андрэя. Правільна зрабіў бацька, што адпусціў іх і аддаў Паўлюка з Юрасём у школку. І Алесь без жалю адклаў кнігу чалавека, які адкрыў Мора на шэсць год раней за яго, Алесь, нават паспеў напісаць аб гэтым, але не разумеў хваль, з якіх гэта Мора складалася.

— Слухай, Алесь,— сказаў урэшце Кандрат.— У нас да цябе справа.

— Ну?— сказаў Алесь.

— Але раней ты дасі нам слова, што аб гэтым ніхто не даведаецца, нават бацькі...

— Мы тут думалі, аж галовы папухлі,— сказаў Андрэй.— Але цяпер масленіца. Усе ездзяць. У госці. А Кроер... твой далёкі сваяк...

— Стойце, хлопцы,— сказаў Алесь,— нічога не разумею. Ды мы і не ездзім туды ніколі. Мае не любяць Кроера.

— Тым лепей,— сказаў Кандрат, з палёгкаю ўсміхнуўшыся.— А мы думалі... Значыць, усё добра.

І засмяяўся:

— Юрасю бацька два шлапакі адваліў. Прыйшоў хлопец з царквы, а ў кішэні ў яго аж чатыры грыўні. Бацька пытае: адкуль? А той кажа: «А там, дзе ўсе бралі, дык і я ўзяў. З блюда». Мы аж пакіслі са смеху.

Андрэй глядзеў убок. Дый смех Кандратаў быў няшчыры. Алесь з болей бачыў гэта, бачыў, што хлопцы ледзь не казалі яму аб нечым і вось цяпер пераводзяць размову на іншае.

— Як хочаце, хлопцы,— суха сказаў ён.— Але

я думаў, што вы мне верыце, што я для вас і застаўся братам. Нават цяпер. Што ж, няхай...

— Ды мы нічога,— сказаў Кандрат.— Мы толькі хацелі прасіць, каб не ездзіў да Кроера... Не любяць яго...

— Сам ведаю,— суха сказаў Алесь.

Маўчалі. Алесь ведаў: дружбе і адкрытасці канец. А тут яшчэ Кандрат нечакана, толькі каб не маўчаць, пачаў расказваць чарговую пабрахеньку.

— У Лапаты госці былі. Паклалі іх, падпітых, у чыстай палове. А дзеці ўзялі ды прысунулі да дзвярэй стол. Уначы ўстае чалавек, шукае выйсці. Як ні мацае — няма дзвярэй... Аж зубамі скрыгалі.

Андрэй раптоўна аж крэкнуў з прыкрасці за брата. Строга ўскінуліся вейкі.

— Вярзеш немаведама што, боўдзіла,— сказаў ён.— Ану давай, кажы ўсё. Алесь наш, мужык. Не скажаш — усяму канец. Дзе веры няма, дык якое ўжо сяброўства?

— Што вы,— сказаў Алесь.— Чаму канец? Ды я і не хачу.

— Бачыш?— сказаў Андрэй.

Кандрат усё яшчэ вагаўся. І тады вочы Андрэевы ўспыхнулі.

— Не хочаш? Тады я сам. Толькі ты, Алесь, ведай: на цябе ўсе спадзяванні. Маўчы ў імя маці і пана Езуса.

— Гэта ўжо дарэмна, хлопцы.

— Не дарэмна,— сказаў Андрэй.— Кожны за сваіх: дваране за дваран, мужыкі за мужыкоў. А калі давядзецца — тады нам канец. Бо ведалі, а не казалі. Дзеда старога добра калі адхвошчуць. А нам, і Лапатам, і Кахновым людзям можа і Сібір.

— Тады і казаць не трэба,— сказаў Алесь ужо сур'ёзна.

— Трэба,— сурова сказаў Андрэй.— Мы дзядзькавыя браты. Раз змоўчым, два змоўчым — і канец братэрству.

Ен перадыхнуў:

— Кроера хочучь забіць, а маёнтак ягоны спаліць. Корчак. Той самы, што вілы кінуў. У яго кроў у сэрцы запяклася на пана Кастуся. Ягоныя дзеці торбы пашылі і ў акрайцы пайшлі. За самім Корчакам ганяюцца, як за зверам. І Корчак рашыў: забіць. Той, хто

забіў,— гэта ўжо не чалавек, ён горшы за вар'ята. Ен атручаны забойствам. За змяю бог сто грахоў даруе. І ён заб'е ў адзін з дзён масленіцы. Каб не ў пост грашыць. Так што не ездзі і сваіх адгавары.

— Мы ніколі не ездзім,— сказаў Алесь.— Мы — ворагі. Я нікому не скажу, можаце мне верыць. Толькі ж яго спаймаюць. Мусатаў за ім паўсюль ганяецца. Шкада смелага чалавека!.. А хто гэта вам сказаў аб забойстве?

— Пятрок Кахно чуў ад Лапатаў. А тыя да Пакі-вача ездзяць, дзе Корчак хаваўся.

— Балбатун ваш Пятро,— сказаў Алесь.— З радасці, што гэтую брудную свінню забіць збіраюцца, распусціў язык.

— Ен нікому болын не сказаў,— пачырванеў Андрэй.— Не думаў я, што ты, Алесь, нас папікаць будзеш.

Цяпер сорамна стала Алесю:

— Я не папікаю. І я чікому болын не скажу. Магіла!!!

Гэта была самая страшная клятва аб маўчанні. Хлопцы паверылі і пайшлі, супакоеныя.

...Раніцай наступнага дня ў Загоршчыну прыскакаў з Кроераўшчыны ганец, мужык год пад сорок. Пан Юры і Алесь якраз выходзілі з дома, калі мужык цяжка споўз са свайго нехлямяжага коніка.

Конік адразу як заснуў, тупа расставіўшы клышаногія тупалкі. Мужык стаяў ля яго, камячыў у руках брудную прадзёртую магерку і не глядзеў на паноў, толькі на мокры снег, у якім танулі яго раскіслыя поршні.

— Накрыйся,— сказаў пан Юры.— Не люблю. Дзікаватыя светлыя вочы мужыка на імгненне прыўзняліся.

— Высакародны пан Канстанцін Кроер памерлі. Яны просяць, каб дваране стаялі...каля труны.

— Як гэта ён просіць? — яшчэ не верачы, спытаў пан Юры.— Мёртвы просіць?

— Яшчэ як... жывыя былі.

— Як здарылася?

— У адначасе... амаль. Кажуць, жыла лопнула. Ужо і ў труну паклалі.

Пан Юры перахрысціўся.

І ўбачыў белую галаву мужыка, на якой раставалі мокрыя хлапакі апошняга снегу.

— Накрыйся, кажу табе. Ідзі ў чалядню. Папра-сі там гарэлкі. І аўса каню.

— Не,— сказаў мужык.— Загадана яшчэ спавяс-ціць...

Загорскі раззлаваўся:

— Ідзі, кажу, шкапа ты затурканая. Іначай я, па-куль тое, сам цябе ў пугі вазьму. Логвін, Карп, вазьміце яго, дайце сухія поршні, гарэлкі — словам, што трэба.

Мужык пайшоў паміж слуг, пакорліва апусціўшы галаву.

— Збірайся, Алесь,— сказаў пан Юры, узбягаючы па прыступках.

Не ехаць было нельга. Бацька так і сказаў маці. Нечакана маці адмовілася:

— Ты можаш ехаць з Алесем,— сказала яна.— Табе трэба. А я не магу. Я не любіла яго.

Паехалі ўдвох. Верхам. Па насціле з лазы пера-ехалі тоўсты, але ўжо слабы, як мокры цукар, дняп-роўскі лёд. Дарога ішла спачатку паплавамі, потым заснежаным узвышшам, якое пераходзіла недзе далё-ка справа ў Чырвоную гару. Хутка павінна была адкрыцца вачам Кроераўшчына.

Мокры, там-сям ужо брудны снег укрываў палі, а на снезе сядзелі вугальна-чорныя вароны. Часам яны ўзляталі, і тады адразу рабілася зразумела, як цяжка ім ляцець праз сыры, важкі вецер. На полі Загор-скіх дагнаў Януш Біскуповіч, асабісты вораг Кррера, таксама вярхом. Павіталіся. Алесь з цікавасцю раз-глядаў спадарожніка, яго жвавы прыгожы твар з ак-самітна-цёмнымі вачыма. Біскуповіч быў неабыякавы яму яшчэ і з той прычыны, што лічыўся самым бага-тым з усіх паляўнічых Прыдняпроўя на «песні рога».

Ен складаў не толькі іх, але яшчэ і вершы: сур'ёз-ныя і чулыя — па-польску, жартоўныя — па-тутэй-шаму. Кроер ледзь не вызваў яго на дуэль за верш аб Півовшчынскім бунце. Там, між іншым, былі такія рад-кі:

Пан жандар яго цалуе,
Хоць ён кукішам глядзіць.

Пан Юры ставіўся да Біскуповіча з павагаю, але быў відавочна здзіўлены, што той таксама едзе.

— Як жа гэта вы?

— Кожны павінен спадзявацца на апошнюю літасць.

— А спрэчку вы з ім завялі дарэмна,— сказаў пан Юры.

— Грозны рак, ды ў с... вочы,— усміхнуўся Біскуповіч.

— Ну, прарокаў няма.

— Есць прарокі,— сказаў Біскуповіч.— Магчыма, на добрае, а магчыма — і на дрэннае, але мая эпіграма нечакана хутка спраўдзілася.

— Якая?

— А тая, якой я адказаў на яго пагрозы.

Пан Юры ўспомніў і, не вельмі весела, зарагатаў. Гэтую эпіграму помнілі ўсе і ведалі, што Кроер не дае яе. Бо нішто не клала на ягонае яснаванне такой клейны, як гэтыя два радкі:

Зтiegс Кгоieгa \у Кгоieгб\У52С2у2пie ггоBi гтiа-
пе гпaспд:

Рапо\уie піс рггезгап^, сБёорі газ іезс гaспп^¹

І вось Кроер памёр. Цяпер сапраўды не будзе каму паіць падонкаў, а мужыкам стане лягчэй.

...Кроераўшчына здзівіла Алеся. Вялізнае сяло распаўзлося на багатым лёсавідным суглінку па броўках яроў, па схілах, па адхоне над рачулкай. Нідзе ані дрэўца, ані кусціка. Абшчынны векавы дуб на плошчы абсечаны ўвесь, акрамя адной толькі разгаліны, і тая тырчыць пад неба, як быццам чалавек, лямантуючы, ускінуў адну руку. Мужыкі, што трапляюцца насустрач, зацкавана глядзяць у зямлю.

Вялізны панскі дом стаіць таксама на пустым месцы, непрытульны і страшны. Дом быў проста вялікай камяніцай, дзе страшнае запусценне панавала вакол. Невялічкая паўкруглая брама, глухі ніжні паверх, два крылы ганка.

Тое самае было і ў пакоях. Старая занядбаная раскоша, маўклівыя слугі, маўклівыя купкі гасцей, што з'ехаліся аддаць апошні гонар нябожчыку.

А быў калісьці багаты дом, нават вельмі багаты.

Пан ляжаў у параднай зале, вокны якой пачыналіся на ўзроўні чалавечага росту. У зале стаяў стол.

¹ Смерць Кроера ў Кроераўшчыне зробіць значныя змены: папы пакінуць піць, а мужыкі пачнуць есці (польск.).

Побач з ім пюпітр, за якім чытаў псалтыр чалавек у манашым адзенні. Капюшон закрываў яго аблічча.

А на сталае, у дубовай труне, ляжаў Кроер. Дзве тоўстыя — з руку — васковыя свечкі кідалі жаўтавата-ружовыя адбіткі на нерухомы твар.

— Адгуляўся,— сказаў бацька.

А ў паўцемры залы гучалі страшныя манатонныя словы псалмаў «у суцяшэнне сумуючым».

Святло дня ледзь прабіваецца ў высокія вокны, пыльнае, бы ў склепе, грыфельна-шэрае. І асветленая пляма — гэта толькі твар Кроера, рукі, складзеныя на грудзях, і чырванаватая парча, што закрывае цела да самых рук.

Людзі ішлі паўз труну і жагналіся. Некаторыя з відавочнай асалодай і з удавана журботнай мінай на абліччы.

Пан Юры з Алесем спыніліся ў нагах нябожчыка.

— Бывай, швагер,— сказаў пан Юры.— Хай бог будзе літасцівы да цябе, як даруе ён усялякую правіну.

Алесевы вочы трохі спалохана аглядалі траюрад-нага матчынага брата. І раптам хлопчык здрыгануўся: праз прыплюшчаныя павекі выглядала жаўтаватая палоска бялка.

Кроер глядзеў.

— Ідзі,— сказаў пан Юры.— Рана табе. Ідзі і не глядзі.

Яны прайшлі паўз труну.

— Швагер прыйшоў,— пачуў пан Юры ціхі голас.— Дзень добры, швагер.

Не разумеючы, адкуль голас, пан Юры азірнуўся. І раптам па зале, як вецер па начных галінах, прабег уздых жаху:

— О-о-ох-х!

Яны азірнуліся. Натоп адхіснуўся ад труны, як жыта пад ветрам.

Мярцвяк сядзеў.

Алесь сціснуў сківіцы, каб не закрычаць. А нябожчык сядзеў і глядзеў на людзей. Потым дастаў з-пад чырвонай парчы вялізную бутэльку шампанскага.

Сект стрэліў у столь — па бутэльніцы паліліся белыя ручаі. І адначасова шырока расчыніліся дзверы ў сталовую, і ўсе ўбачылі там мора агню ад свечак, бочкі з віном ля сцен, сурвэты, бель абрусаў,

сталы, што знемагалі ад елсы, якая грувасцілася на іх.

У зале грымеў хор звычайных сабутэльнікаў пана. Спявалі задастойнік:

— «Ангел вапіяша благодатней: чыстая Дзева, радуйся! І пакі рэку: радуйся! Твой сын васкрэсе трыдневен ад гроба, і мёртвыя ваздвігнувы: людзіе, весяліцеся!»

Пан Юры непаразумела глядзеў на ўсё гэта.

— Свіння,— сказаў Біскуповіч.— Маці божую не пашкадаваў, блюзнер.

І тады пан Юры плюнуў.

А нябожчык, працягваючы чашу з сектам, вёў:

— «Са страхам божым і вераю прыступітце...»

Пан Юры цягнуў Алесь да дзвярэй.

— «Не прэпятствуйце дзецям прыходзіць да мяне»,— спяваў мярцвяк.

І, працягваючы чашу, узглашаў:

— Пійце ад нея ўсі.

— «Відзехом святло сапраўднае,— спявалі галасы,— прыяхом духа нябеснага... То бо нас уратавала ёсць».

Пан Юры не ішоў, а ляцеў да дзвярэй. І тут дарогу яму перагарадзілі ўзброеныя заганавыя.

— Швагер,— сказаў Кроер.— Траюрадны швагер, куды ж ты? Паслухай мяне.

Загорскі спыніўся.

— Прабачце, панове, за жарт,— сказаў Кроер.— Іначай ніхто не прыехаў бы.

— І правільна,— сказаў Біскуповіч.— Бо ў гэтым доме ад кожнай п'янкі хто-небудзь ды памрэ.

— Забудзем спрэчкі,— казаў далей Кроер.— Мне абрыдла аднаму. Забудзем спрэчкі хача на некалькі дзён. Я нічога не шкадую. А ты куды, швагер?

У пана Юрыя дрыжалі ноздры. Ён зрабіў крок да дзвярэй — заганавыя самкнуліся. Загорскі, Алесь і Біскуповіч паклалі рукі на эфесы кордаў.

Кроер абводзіў усё гэта вар'яцкімі, у чырвоных мяшках, вачыма.

І, відаць, не пажадаў псаваць свята.

— Пусціце іх,— кінуў ён.— А ты, швагер, пачакай маёй смерці яшчэ год дваццаць.

Ён меў на ўвазе спадчыну. Але Загорскі рассунуў рукамі заганавых і пайшоў, не азіраючыся. Гэты чалавек не мог абразіць яго.

— І даруй,— сказаў Кроер.

Потым ён стаў у труне.

— Астатніх прашу не скардзіцца. Дарога доўгая, мокрая — żywіце тут.

Людзі аглядаліся. Ва ўсіх вокнах узвышаліся ўжо ўзброеныя загонавыя. Чалавек трыццаць, прапусціўшы Біскуповіча і Загорскіх, самкнуліся і стаялі ў дзвярах. Людзі апусцілі галовы, бо ўсе ведалі, якая цяжкая чаша Кроеравай гасціннасці.

Але ніхто не пратэставаў. Буйных дваран, з якімі Кроер пабаяўся б сварыцца, у зале не было. І людзі рушылі ў сталовую залу.

Цяжка зачыніліся за імі дубовыя дзверы.

Кроер кінуў парчу на плячо, нахштальт плашча, і саскочыў на падлогу. Яго трохі хістала, ён быў знясілены шматдзённай п'янкай, але сіліўся стаяць роўна.

Адзін з загонавых падышоў да яго і нешта сказаў, і ў Кроера вышчарыліся зубы.

— Дзе? — страшным ціхім голасам спытаў ён.

— Ля ганка, пане.

Кроер, цягнучы за сабою край парчы, памкнуўся да дзвярэй. На хаду спыніўся.

— Усе з акон. Усе да дзвярэй і не адыходзіць. Іначай — засяку... на зямлі. Сачыце, каб ніхто з гасцей не ўцёк... каб трупамі ляжалі да раніцы.

І амаль выбег з параднай залы.

...Ён перагнаў Загорскіх з Біскуповічам, калі тыя выходзілі на ганак. І не звярнуў на іх аніякай увагі, кінуўшыся па прыступках уніз.

Пан Юры кінуў аднаму з загонавых, які право-дзіў іх:

— Коней.

— Зараз,— заспяшаўся той.

Яны чакалі коней, стоячы на ніжняй прыступцы, і глядзелі на тое, што адбывалася ніжэй сходаў, на пляцоўцы, укрытай бруднаватым патоўчаным снегам.

На пляцоўцы стаяў у атачэнні трох «блакітных» і дзесятка земскіх бялявы мужык у расхрыстаным кажуху. Рукаў кажуха быў адарваны: з вялікай дзіркі, як махры эпалета, падалі на плячо касмыкі аўчыны. Звычайны мужык год пад трыццаць, засівралы, дужы. Незвычайныя былі толькі вочы. Чорныя, дрымучыя, яны з непрыхаванай нянавісцю

глядзелі на пана Кроера, што набліжаўся да купкі людзей бязгучнымі кашэчымі крокамі.

У баку ад гэтай купкі людзей стаяў Мусатаў. Глядзеў як быццам у другі бок, пагладжваў шчэцістыя бакенбарды. Зеленаватыя, як у рысі, вочы прабеглі па абліччах Алесья, пана Юрыя, Біскуповіча і абыякава пачалі разглядаць, бы першы раз бачылі, бліскучыя ад вільгаці дзікія камяні будынка, высокія вокны, падушкі зялёнага моху ля вадастокаў.

Мусатаў ведаў шалёны нораў Кроера, ведаў, што той можа з гарачкі ўчыніць такое, чаго потым і рукамі не развядзеш, тым болып што сведкам будзе сам маршалак. І Мусатаў пайшоў гіаўз Кроера да сходаў. Праходзячы, зрабіў яму прывітальны жэст.

Кроер усміхнуўся. Ён зразумеў гэта так, што Мусатаў развязвае яму рукі. «Што ж, добра. І якая, сапраўды, каму можа быць справа да рахункаў гаспадара са сваім рабом».

Мусатаў знік у доме. І Кроер, дачакаўшыся гэтага, падышоў і спыніўся крокі на тры ад мужыка.

— Што, Корчак, нядоўга давялося хадзіць? Пагуляў — плаці.

Вар'яцкія вочы глядзелі з усмешкай.

Корчак маўчаў.

Тры чалавекі на ганку ўскінулі галовы, пачуўшы прозвішча.

— Бацька, што гэта ён? — спытаў Алесь.

— Брыда, — сказаў пан Юры. — Ты не слухай, сыне, мы не маем права ўмешвацца.

Кроер рабіў то крок управа, то крок улева: разглядаў.

— Дык пан Корчак ужо і эпалет прыдбаў? У генералы пану Корчаку захацелася? Можа, гаспадар Корча'к і ў імператары мерыцца?

Корчак маўчаў.

— Мерыцца, — з удаваным шкадаваннем сказаў Кроср. — Непісьменны, бедалага. Не чытаў. Не ведае, чым цар Мурашка скончыў¹.

— Чаму не ведаю? — сказаў раптам Корчак з нейкім заліхвацкім адчаем. — Вельмі нават добра ведаю:

¹ Падчас вялікай сялянскай вайны семнацатага стагоддзя паўстанцамі — мужыкамі Міншчыны — кіраваў Мурашка. Згодна з паданнем, смяртэльна параненага ў бітве «мужыцкага цара» пасадзілі на распалены дачырвана жалезны трон.

Галовачка бедная ад жару трашчыць,
Ножкі на чырвоным на жалезным сядле.

У адказ пан Кроер ударыў, відаць, не вельмі моцна, бо быў знясілены п'янкай.

Алесь глядзеў на гэта разгубленымі вачыма: ён упершыню бачыў, як б'юць звязанага.

Галава ў Корчака не хіснулася ад удару. З нейкай злоснай радасцю ён сказаў:

— Дрэнна б'еш... А шкада, паночак, што мяне па дарозе да сваіх схпілі. Вух, як бы з гэтага кубла дымком ірванула! — Корчак глытнуў паветра. — Шкада... Аднаго шкада: разлічыцца не паспеў...

Кроер адпачываў, і вочы яго былі каламутныя ад гневу.

— Дык у цябе яшчэ і свае былі? — ціха спытаў ён.

— А як жа. Не святым жа я духам жыў са жніва да масленай. Хавалі, памагалі.

— Дзе хавалі? Хто?

— А гэта ты ўжо сам даведайся.

Кроер плюнуў і зноў, неяк наўскасы пасоўваючы сваю доўгую постаць, рушыў па брудным снезе да звязанага.

— Дзе? — ён ударыў зноў, на гэты раз пад ніжнюю сківіцу.

Корчак сплюнуў крывёю ў снег.

— Уцэліў-такі,— сказаў ён.— Вядома. Над пешым арлом і варона з калом.

Гэта было ўжо занадта. Кроер адчуваў сваю п'яную слабасць і стаў шукаць вачыма чагосьці болей важнага.

Якраз у гэты момант конюх прывёў панам коней. Пан Юры разбіраў павады. І тут Кроер заўважыў у руках у конюха карбач. Ірвануў яго з рук дваровага і з подбегам, сагнуўшыся, ударыў Корчака па твары. Карбач не быў падплецены свінцом — толькі падвіты гнуткім медным дротам,— і гэта ўратавала Корчака ад смерці.

Твар у Корчака заліўся крывёю. Вусны ў пана трэсліся. На шчоках плямамі з'яўляўся і знікаў румянец. Дзесяць, дваццаць, сорок удараў...

Алесь глядзеў на расправу шалёнымі вачыма. Білі звязанага чалавека, які не мог бараніцца...

Корчак не мог ужо стаяць. Ен сеў на снег, заліты крывёй, хапаў паветра.

— Да-бі,— толькі і здолеў сказаць ён.

І паваліўся тварам у снежную кашу.

— Аз-зіят,— вонкава спакойна сказаў пан Юры і дадаў:— Аляксандр, у сядло.

Алесь не мог адвесці вачэй... Удар... Яшчэ... Яшчэ ўдар. Яны падалі, як па сэрцы.

Чалавек у снезе выцягнуўся.

І тады, сам не разумеючы, што ён ррбіць, падлетак кінуўся да Кроера і падставіў руку. Карбач рассек адным махам вопратку і скуру, закруціўся вакол запясця. І тут Алесь перахапіў яго і з усяе сілы таргануў на сябе.

Яму ўдалося вырваць акрываўлены бізун з рук дарослага. Бледны, з чырвоньшмі плямамі на шчоках, Кроер непаразумела глядзеў на Алесь.

— Сволач,— у дзіцячым горле нешта клекатала.— Нізкі, злы чалавек.

Паразмеўшыся, Кроер пагрозліва пасунуўся на яго.

І тады Алесь, калоцячыся ад злосці, ведаючы, што гэты можа ўдарыць яго, размахнуўся і — як трымаў — дзяржальнам, з усёй сілы, упершыню ў жыцці, уляпіў... проста ў перакошаны твар.

Кроер схапіўся за сківіцу. Потым ускінуў кулакі.

...І тут дужая рука пана Юрыя адкінула яго ад сына. Мільгануў паўз іх Біскуповіч, схапіў карбач і адшпурнуў яго ў снег.

— Слухай, ты,— сказаў пан Юры.— Дзярмо! Гніль! Калі ты зачэпіш яго, ты жоўцю рыгаць будзеш...

— Чакайце, Загорскі,— спакойна сказаў Біскуповіч.— Не пэцкайце рук.

— В-арта! — ледзь выдушыў з сябе Кроер, і гэта прагучала ціха, але гнеўна.

Рукі пана Юрыя і Біскуповіча леглі на рукаяці кордаў.

— Вы пашкадуеце, Кроер,— спакойна сказаў Біскуповіч.— Каб праламаць вам галаву, хопіць хвіліны.

Кроер азірнуўся. Але жандары відавочна баяліся ўмешвацца ў спрэчку высокіх паноў. Стаялі моўчкі.

Пан Юры спакойна пасадзіў Алесь на Ургу і падвёў Біскуповічу ягонага каня.

Ускінуліся ў сёдлы. 3 месца — толькі брудныя снежныя пырскі паляцелі — узялі наўскапыта.

...Вёрст праз пяць, калі стала зразумела, што пагоні не будзе, пусцілі разгарачаных коней рыссю. Алезь загаліў рукаў, разглядаючы крывавы рубец.

— Ён мяне ўдарыў,— непаразумела сказаў ён.

Бацька з жалем глядзеў на сына.

— Ты пагарачыўся,— сказаў ён.— Таму што тры чалавекі маглі б наладзіць галавою за аднаго, якога ўсё адно чакае Сібір, смерць у рудніках... А як бы тужыла твая маці... Або пана Біскуповіча жонка... Абядай мне, што ты...

Алезь не вельмі ветліва сказаў:

— Гэтага я не магу абяцаць.

— Правільна! — сказаў Біскуповіч.

...Корчака сапраўды чакала Сібір. Калі Мусатаў, пачуўшы Кроераў крык да варты, выбег з дому, заліты крывёю, але ўсё яшчэ жывы Корчак непрытомна ляжаў у снезе.

Мусатаву ўдалося адгаварыць раз'юшанага пана ад пагоні. Корчака ён аддаў жандарам і загадаў везці яго ў Сухадол.

...А Кроер прыклаў да сківіцы снег і накіраваўся ў дом.

— Гарэлкі,— толысі і здолеў сказаць ён загонавым.

...Пачаўся неўтаймаваны, страшны разгул. Тры дні Кроераўшчына захлыналася ў віне. Галас стаяў над тымі, хто абпіўся, песні, лаянка.

На пяты дзень на нагах засталіся толькі Кроер ды Іван Таркайла. Сядзелі пры святле адной свечкі ў хатняй малельні, чокаліся адзін з адным і ашалелымі вачыма сачылі, каб другі выпіў да кроплі. Кроер пачаў быў ужо працэдджаць віно з бутэлькі праз пальцы, бо ў кожнай бутэльцы сядзеў чорт, вельмі падобны на марскога канька,— але ўсё неяк абышлося. Каб не лаяцца, вырашылі ўвесь вечар гаварыць па-французску. Іван гэтай мовы не ведаў, а п'яны язык Кроера і на сваёй з цяжкасцю сплятаў два-тры словы.

— Ішлі б спаць, чэрці,— грубіяніў Пятро, лёкай Таркайлы.

— О, мон, дыё... нон... Алон!.. Перапіць — кураж! — вёрз немаведама што Таркайла.

Пятро смяяўся. Кроер глядзеў на яго цьмянымі вачыма.

— А ты чаго рагочаш, Пятро? Панімаеш нас?

— Ён в-ведае,— казаў Таркайла.

— Знаеш французскі язык?

Пятро пакрыўдзіўся:

— Анягож.

— Ну то які ён?

— Чырвоны,— сказаў Пятро.— Як... сабачы...

— Пр-равільна,— сказаў Таркайла.— Златавуст.

Пакінуўшы адурэлых паноў за віном, Пятро зачыніў іх у пакоі (магло быць дрэнна, калі задумаюць асвятляцца ў палонцы ці скакаць на конях), а сам прыйшоў у людскую і сказаў кухарцы:

— Апошнія часы. І жывуць не па-людску, і п'юць, як перад загібеллю.

— Дзіва што,— сказала кухарка.— Цяпер яшчэ, кажуць, у Пецярбургу змея пусцілі па жалезных каляінах... Змей, разумееш, бяжыць па дарогах. Гэта ўжо канец свету.

— Але,— згадзіўся Пятро.— Гэты не пашкадуе. Гэты зжарэ ўсіх.

XXIII

Спачатку выпусцілі свае коцікі вербы. Потым, перад вялікаднем, пачалі сачыцца празрыстым сокам пні ссечаных бяроз. Пасля пупышкі сталі зялёныя, а лясы — цёмныя. Пазней заплакалі перад купаллем травы: меліся назаўтра загінуць. А затым прыйшла чарга палегчы каласам.

Год не парадаваў. Ён шмат абяцаў дружнай добрай вясною і спорнымі, цёплымі і буйнымі дажджамі. А потым нічога не даў. Зноў не даў. Каторы ўжо раз.

Дажджы пайшлі бесперапынна. Парасткі захлыналіся ў глыбокай халоднай гразі, жоўклі і гнілі. А з канца красавіка наваліліся халады і ўчэпіста трымалі нівы аж да сярэдзіны чэрвеня. Зямля, калі засунуць у яе руку, была не цёплая, а сцюдзёная і ліпучая, як глей, выкінуты з самага дна магілы.

Дні і ночы сталі цёплыя толькі ў канцы чэрвеня. Голад як быццам падрыхтаваў глебу пад сваё зімняе

жніво і шчодрa кінуў людзям непатрэбную цяпер цеплыню.

На азіміне не вярнулі насення, тым болын што давялося ратавацца: пераворваць палі і засеіваць іх пад ярыну. І гэтую познюю сяўбу ледзь скончылі на купалле, а гэта азначала, што восенню рунь амаль напэўна паб'юць ранішнікі.

І ўсё яшчэ, трэці год, хварэла бульба, і клубні яе былі, як гразь: не адрозніш ад зямлі.

Пан Юры і стары Вежа ў канцы ліпеня напалову спустошылі свірны, даючы пазыкі, разумеючы, што спадзявацца няма на што, адпусцілі мужыкоў на гадавы аброк. Хай ідуць з плытамі, хай адпраўляюцца ў звоз, хай дабіраюцца на будову чыгункі, абы не голад, абы не спустошыць свірнаў да дна. Бо невядома яшчэ, што будзе ў наступным годзе.

У канцы ліпеня лямант аб дапамозе даляцеў з мястэчка Свіслач, дзе жыла далёкая сваячка пані Антаніды, стрыечная сястра яе маці, Тацяна Галіцкая. Пан Юры надумаў накіраваць туды абоз насеннага збожжа: на наступны год. Паслалі яшчэ і трыста рублёў грашым, каб быў заклад на выпадак сапраўднага голаду, каб хоць раз на дзень карміць гарачым дзяцей, жанчын і слабых (у цёткі было нешта каля васьмідзесяці душ, жыла яна адна, прасіла толькі насення — магчыма, нейк і пераб'ецца з людзьмі).

Праводзіць абоз павінен быў Алесь. Па-першае, людзі з канторы былі ў разгоне, па-другое, хай звыкае да спраў, па-трэцяе, час хлопцу, наогул, паглядзець свет. Цэлую зіму яшчэ сядзець яму ў Загоршчыне ды ў Вежы, перш чым пойдзе ў гімназію. Цэлую зіму вучыцца, цэлую зіму практыкавацца ў мовах, слухаць Фельдбаўха, топзічэг іаппог і іншых. Бацька і той здзіўляўся сынавым поспехам і доўгацярплівасці... Хай едзе, хай паглядзіць свету.

І пачалася далёкая дарога.

Рыпелі колы вазоў, ішлі каля іх мужыкі. А малады Загорскі то ехаў ля абозу на мышастай Касюньцы, то зварочваў з дарогі і скакаў мяккімі прасёлкамі, праязджаючы вёскі і хутары, то ляжаў на возе, высока-высока, і глядзеў на залатыя аблогі.

Якія бясконцыя дарогі! Якія забытаныя раздарожжы з дзесяткамі сцежак, што ўліваюцца ў іх!

Якія пахілыя драўляныя крыжы, усе шэрыя і ў глыбокіх трэшчынах, стаяць на скрыжаванні шляхоў.

Цягнуцца паўз іх вазы, ідуць вандроўнікі з трохграннымі вострымі кіямі і клункамі за спіною. Ідуць баркалабаўскія старцы з сінявокімі хлопчыкамі празрыстай іканапіснай прыгажосці.

Бабы нясуць за спіной паклажу, вузлом закруціўшы на грудзях канцы хустаў. І вузкімі, нейкімі асабліва жаночкімі і пададзенымі наперад здаюцца іхнія плечы, сціснутыя жорсткай тканінай, у якой ляжыць нерухомы цяжар.

Спявае ліра пад прыдарожным вязам. Часам сонца закрые дымна-агатавая завеса мімалётнага дажджу. І тады ногі месяц дарожную гразь, — тысячы ног, — і корчмы робяцца асабліва цёмныя, а паловая шкура коней робіцца гнядой.

І на ўсё гэта — колькі ўжо год! — глядзіць абвешанымі сінкай вачыма, увесь у падцёках, пафарбаваны вохрай і мядзянкай распяты Хрыстос.

...Свіслач, аб якой Алесь дагэтуль нават не чуў, была маленькім мястэчкам.

Сярод будынкаў ці не самым вялікім здаваўся будынак прагімназіі. Але і ён быў запушчаны, як амаль усе астатнія будынкі мястэчка. Там, дзе калісь былі пляцоўкі для гульні ў мяч, куртыны і баскетныя агароджы, цяпер — і на двары і на вуліцы — цягнуліся зарасці пахучых дробных рамонкаў ды трыпутніку, сярод якіх губляліся сцежкі.

Мястэчка рыхтавалася да гадавога кірмашу, які меў пачацца паслязаўтра, пятнаццатага жніўня, і таму на пляцы было ўжо даволі густа і людна. Стаялі запакаваныя вазы, цюкамі ляжала воўна, жавалі жвачку валы.

Цётчын дом быў за нейкія паўвярсты ад канца мястэчка: вялікі, драўляны, пад саламянаю страхою — на галерэях і шчапяным дахам — над жылымі пакоямі. Вялікі сад спускаўся ў вільготны, звонкі ад шматлікіх ручаін, цяністы яр.

Старасвецкія ўтульныя пакоі з нізкаю столлю.

На вокнах акрамя першых рам былі і другія, з каляровымі шкельцамі. Яны замянялі аканіцы. А ў саміх пакоях стаяла даўняя мэбля: пузатыя арэхаваыя сакратэры, дубовыя разьблёныя скрыні ля сцен і кутнія — адна на чатыры пакоі — вельмі

цёплыя печкі, выкладзеныя галандскімі кафлямі. На белых плітках плылі пад усімі ветразямі сінія караблі.

Цётка, маленькая, рухавая жанчына ў акуларах, сустрэла Алесь абдымкамі.

— Прыехаў, сыноч... Ну, вось і добра ўжо, што прыехаў... Кірмаш пачнецца, наедуць навакольныя з хлопцамі і дзеўкамі... Будзе і ў нас весела.

Насенне загадала перамераць і пасыпаць у свірны, але ад грошай адмовілася:

— Дзякуй богу, галадаць не давядзецца. Абнасеніся вашым збожжам, а астатняе можна пусціць на хлеб. Мне што? Ежа — свая, наліўкі — свае, вопраткі — поўныя скрыні. І нічога мне не трэба, хіба што калода карт — адна на тры месяцы: у «хобала» згуляць ды часам пасьянец (яна так і сказала — «пасьянец») раскласці.

Мітусілася, збіраючы на стол разам з дзеўкай:

— Дзякую пану Юрыю. Такое ўжо няшчасце! Проста хоць сядай на зямлю ды спявай «Ой вы гробы, гробы, сусветныя дома»...

Пасур'ёзнела:

— Хай пан Юры не думае. Насенне на тую восень аддам. Дзеля спакойнага сну. Не хачу, каб мне ўначы д'яблы сніліся ды яшчэ, крыў божа, язычнікі-салдаты.

— Злітуйцеся, цётхна,— засмяяўся Алесь,— якія ж салдаты язычнікі?

— Язычнікі,— упэўнена сказала Тацяна Галіцкая.— Хто ж гэта, акрамя язычніка, будзе страляць у людзей, толькі з-за гэтага зброю насіць ды яшчэ і клясціся нячыстай клятвай, што будзе страляць і не будзе пручацца, калі загадаюць... Язычнікі і ёсць!.. Ну, а каб Хрыстос другі раз прыйшоў? То ж бо! Так бы яны і стаялі са сваёй клятвай другі раз каля крыжа, як, не раўнуючы, рымскія галаногія бандзюкі.

Цётка Алесю спадабалася. Паказвала гаспадарку: чатырох коней, два з якіх былі пад выезд, трох галандскіх кароў, пекінскіх качак і курэй-легорнаў.

Паказвала кветнік з «разбітым сэрцам» і «пантофелькамі маці божай», з мацыёлай і залатым царскім бэрлам.

У самым глухім кутку саду — каб, крыў божа, не наелася хатняя птушка — ляжалі на траве выкінутыя з наліўкі барвяныя вішні. Гожы махаон сядзеў на іх і дыхаў аііалава-сінімі крыламі. Піў.

П'яны-п'яны, такі шчаслівы махаон.

А вечарам сядзелі на тэрасе, пілі каву з маслянiстымі халоднымі пірожнымі і гаманілі аб сім-тым.

— Дык вы так і жывяце адна, цётхна?

— Зусім адна. Ды мне ніхто і непатрэбен пасля смерці нябожчыка Яўгена.

•— Ён хто быў?

— Ён у дванаццатым годзе набраў купку людзей: дзесяць шляхцюкоў ды тры дзесяткі сваіх мужыкоў. Нў і пайшоў. Спалілі яны аднойчы вісячы мост, папалілі французскае сена. Потым лавілі ды білі гэтых... як бо іх?.. марадзёраў? Фуражыраў? Ну, усё адно. А потым уланы прыйшлі іх лавіць, дык яны і ўланаў пабілі.

— І сваякоў другіх не было? Зусім-зусім?

— Цяпер няма. Толькі твая маці. А яшчэ раней, да смерці мужа, быў у яго стрыечны брат, Багдан. Але той яшчэ, дай бог памяці, васемнаццаць... не, дваццаць год назад знік...

— Як знік?

— А так... Звязаўся з мяцежнікамі, калі тут у нас дваране бунтавалі. А калі яны не бунтуюць? Заўсёды грызуща, як сабакі нейкія. А жонкам — тачы слёзы. Вось і ён пайшоў са зброяй, ды так і знік. Нічога пасля таго пра яго не чулі. Косці, напэўна, дожджык мочыць, вецер сушыць. Так што ты цяпер мой насліднік. Няхай будзе так. Тут паляванне добрае. Выдры гэтай самай — дык раніцай па берагах як гусі хадзілі. Лапы вялікія, з перапонкамі.

Пайшла і прынесла пажайцелы касцяны куфэрачак. Седзячы ў крэсле, разбірала яго.

— О,— сказала нарэшце,— гэта адзінае, што ад Яўгенавага брата засталася. Мужыкоў у доме няма. Сабе вазьмі.

Гэта быў амулет старога дзьмутага золата, відаць, танны матэрыялам, але дарагі сваімі гадамі. Памерам з далонь немаўляці, ён таемна і цьмяна ззяў на руцэ ў Алеся. А на ім Белы коннік з дзіцячым, быццам апухлым, тварам бараніў Авечку ад Льва, Змія і Арла.

— Дзякуй, цётхна.— Алесь ведаў: чалавек не павінен манежыцца, калі яму дораць.— Толькі як жа яго?..

— Павесь да медальёна,— сказала цётка.— Бачу ж я ланцужок. І насі. Памагае, кажуць. Хто носіць — ніколі не трапіць у рукі ворагу. Тройчы тры разы ўнікне немінучай смерці. І яшчэ, усе яго будуць любіць, бо ён бароніць Авечку ад Льва, ці бо то ўлады, Змія, ці бо то хітрасці, і Арла, ці бо то драпежнасці... Можа, і Багдан уратаваўся б, ды вось, ідучы ў лес, забыў.

Алесь прывязаў залаты ланцужок медальёна да сталёнага Майчынага ланцужка. Сам сабе ён пасмейваўся. Ну якая немінучая смерць можа яму пагражаць? Якія такія ў яго могуць быць ворагі?

...Праз дзень пачаўся свіслацкі кірмаш. «Прачыстая». Гандлёвыя рады плескануліся далёка за пляцовыя межы.

Гандляры спрытна матлялі на медны аршын вішнёвыя і белыя сукны. Свістаў, па-змяінаму павіваючыся ў паветры, шоўк. Паўзла шарсцянка, і весела бегала баваўнянка.

— А-а гарлачы-гарлачы-гарлачы! Звіняць, як званы, звіняць, як войтава галава.

— Жа-леза, жа-леза! — гэта басам.— Кас-са — на аконама, бязмен — на цешчу!

Узляталі, як карабель на хвалях, стракатыя арэлі. Адтуль даносіўся няшчыры дзявочы віск.

— Вось наваліся! Вось наваліся! Усё дорага — маё дзешава. Усё даражэе — маё дзешавее. Дзешавее мыла, дзешавеюць вяроўкі.

Катрыншчык-італьянец спяваў сухотным голасам пра невядомае. Малпа ў зялёнай сукенцы працягвала далонь, скакала ля гаспадара і глядзела ў вочы людзям гаротна-непаразумелымі дзіцячымі вачыма.

Гандляваў тканінамі прыгожы перс з палымянай барадою. Вадзіў «Міхала» цыган.

— Бацю, падыходзь — пажартуем!

Страсна спрачаўся з белавалосым мужыком конскі перакупшчык. Гучна, напэўна, аж пальцы балелі, біў у карычневую, як зямля, далонь, гучна кусаў аброць на знак таго, што не маніць.

Вузкавокі караім, падобны адначасова на дзікага хазара і на вялікага равіна Якава Леві, лаяўся з гар-

баносым яўрэем, ля якога шэрагам стаялі гарэлачныя куфлі, кварталы, паўкварты і іншае шчасце п'янага.

Алесь хадзіў сярод гэтага рознагалосага, стракатага мора трошкі ачмурэлы і як быццам сонны, але радасна ўзрушаны. Сонныя былі вочы, узрушае было сэрца.

Віселі залатыя бароды льну, прыемна пахла рыбай і кісла — шкурамі.

Грувасціліся пірамідамі яблыкi, над шызымі, нібы затуманенымі подыхам, слівамі спявалі залатыя васы. Сапяжанкі, ур'янтоўкі, слуцкія бэры пахнулі так, што соладка рабілася ў роце. Усюды ляжала гародніна, бітая птушка, мясныя тушы. А побач — рабчыкі, кражныя качкі, дупелі для панскага стала. Кадаўбцы ляснаго мёду і жаўтаватыя колы воску. Шкуры дзікіх звяроў.

Краіна была багатая. Краіну чакаў голад.

...Каля сляпога старца з лірай амаль не было людзей: не даць — грэх, а даць не было чаго. Стары спяваў: цёмны правал рота ў срэбнай барадзе. Лірнік быў такі стары, што барада яму была не ў загану. А ля яго акрамя дзвюх жанчын, якія плакалі, стаяў хлопец, можа, на нейкі год старэйшы за Алесь, невысокі, каржакаваты, з цёмна-русымі прыгожымі валасамі. Рысы ў хлопца былі няправільныя, але буйныя і нават у чымсьці прыгожыя. Цяжкаватае падбароддзе, вялікі цвёрды рот. Жарсткаваты няправільны нос. 3 тысяч і тысяч людзей, па адной толькі форме носа з крутымі ноздрамі, Алесь заўсёды пазнаў бы ў ім мясцовага, тутэйшага.

Невялікія, сінія з залатымі іскрынкамі, вочы хлопца былі цяпер задумлівыя і мяккія. Пасма валасоў падала на высокі чысты лоб. Ён слухаў. Слухаў, нахмурыўшы тонкія і чорныя, нібы тушшу наведзеныя, бровы.

Алесь побач з ім таксама пачаў слухаць пад тужлівыя ўздыхі баб.

Ой, то не чорная хмара падступае.

То турэцкі кароль наступае.

Турэцкі кароль наступаў, каб узяць за сябе Андрэеву дачку. І не толькі яе.

Сватаць нівы, бары, і разлогі,

І лугі, і праўдзівага бога.

Сватаць дым у закуранай хаце,

Усю зямлю нашу бедную сватаць.

І не вытрымала жаночае сэрца. Андрэева дачка ўцякла ў лес і, седзячы ў разгаліне дуба, рыхтавала падарункі каралю, загадвала сяброўкам вастрыць нажы, каб кроіць імі для яго ручнікі. І вось кароль падступіў з усёй сваёй чорнай сілай. І тады...

Не папала яна ў палаценца,
А папала у шчырае сэрца
І каню пад падковы упала.
Паміраючы ж, так прамаўляла.

Страшна гулі струны:

Ой, не будзеш ты мець, чарнарогі,
Ні лугоў, ні праўдзівага бога,
Ні бароў, ні дзяўчат, ні багацця,
Ані дыму ў закуранай хаце.
За якое ні схопішся сэрца —
Усе адкажуць адзінаю смерцю.
І адкажуць пажарамі хаты
І зямелька, якую ты сватаў.

Жабрак змоўк. Хлопец цяжка, быццам ад сну адрываючыся, уздыхнуў і кінуў на ліру тры медныя капейкі. Непаразумела зірнуў на Алесь. І раптам вочы сталі іранічныя і трошкі злосныя: убачыў, што гошы падлетак з шэрымі вачыма хоча пакласці на ліру срэбны паўрубль.

— Здурэў, ці што? — спытаў ён гучным кплівым голасам.

Алесь цяпцець не мог, каб з яго кпілі незнаёмыя.

— Цябе не спыталі, — сказаў ён.

— Яно і відаць, што з залатых каптанцоў. Галоўка, як макаўка, а розуму — як...

Загорскі ведаў, што працяг прыказкі злосны і трохі непрыстойны.

— Ты б паўтарыў, — з пагрозай сказаў ён.

— А я не глухому гавару, — сказаў хлопец.

— То і відаць, што скнара. За такую песню паўрубля яму шкада.

— За гэтую песню мне мільёна не шкада. Ды толькі не з тваіх рук.

— А што мае рукі?

— А тое, што іншая дабрыня горшая за дурасць. А дабрыня багатага...

— Затое ты, відаць, з багатых. Сем коп лапцёй...

Алесь сказаў гэта з вялікай крыўды. Але падлетак, апрануты сапраўды сціпла, здавалася, не пакрыўдзіўся.

— Люблю Сярка за звычай,— паказаў ён сляпуча белыя зубы.— Ды толькі не тыя паны, што грошы маюць, а тыя, што бога знаюць. Забяры свае бязбожныя грошы.

— Чым гэта яны горшыя?! — спытаў Алесь.— Чаго ты да мяне прычапіўся?!

— А тым, што яны дурной галавой дадзены, гэтыя грошы.

Алесь мераў хлопца вачыма. Так, той быў, відаць, дужэйшы, але ў яго было менш гнуткасці і спрыту.

— А я вось дам, дык ты і нагамі накрывешся,— сказаў хлопец.

— Ану дай. Сам пяты задзярэш.

Праз хвіліну яны малацілі адзін аднаго з усёй заўзятасцю падлеткаў.

Пыл так і курэў над месцам бойкі.

Урэшце яны стаміліся і, сапучы, стаялі, насцярожана сочачы адзін за адным.

— Атрымаў? — спытаў хлопец.

— Дый ты атрымаў.

У хлопца сапраўды распухла і без таго пухлая ніжняя губа; у Алеся вуха было чырвонае і пякло.

— Ну і што? — спытаў хлопец.

— А тое, што дурань,— ужо не так злосна сказаў Алесь.

Яны ўсё яшчэ сачылі адзін за адным, але відаць было, што бойка згасне.

•— Гэта ты дурань,— сказаў хлопец.— Старога за твой паўрубелёў маглі б у паліцыю павесці. У бедных людзей бываюць толькі медныя грошы.

— А паперак няма? — буркнуў Алесь.

— Не ў староў, ёлуп хвашчоўскі.

Алесь разумеў, што хлопец кажа праўду, але вуха пякло, а незнаёмы яшчэ і лаяўся. Варожасць зноў пачала нарастаць.

— Ты хто такі? — не вельмі ветліва спытаў ён.

— А табе што?

— Ну хто? Паляк? Мазур?

І тут ён пачуў такое, што аж вочы сталі круглыя ад здзіўлення.

— Беларус,— спакойна сказаў хлопец.

— Што-о?

Алесь не мог зразумець, адкуль гэтаму хлопцу стала вядома яго таямніца, ягонае адкрыццё. Але

хлопец, відаць, зразумеў пытанне як выгук пагарды.
Алесь не стрымаўся.

— Адкуль гэта ты даведаўся? Гэта ж я адкрыў.
Гэта я — беларус.

— Адзін Гаўрыла ў Полацку, — усміхнуўся хлопец. — Тут усе беларусы. А ён адкрыццё зрабіў... Першы... Знайшоўся мне яшчэ — Капернік.

— Але ж я ведаю толькі траіх, якія адказалі мне так. У астатніх няма імя...

Алесь цяпер цягнула да гэтага хлопца. Таму, што ён, не ведаючы Алесевых думак, прыйшоў да таго самага.

А хлопец раптам сказаў:

— Я шкадую, што цябе стукнуў.

— І я таксама шкадую, — Алесь падаў хлопцу РУку.

Хлопец зрабіў крок, і падлеткі моцна паціснулі рукі.

— Ты адкуль такі? • — спытаў хлопец.

— 3 Дняпра. А ты?

— Я тутэйшы. Бацька прывёз тавар, а я з ім.

— Твой бацька купец?

— Не, дваранін. Але ў яго ёсць маленькая фабрычка. Абрусы, сурвэткі, усё такое, словам.

— Значыць, вы небагатыя?

— Небагатыя. У нас вялікая сям'я. Адных дзяцей лічыш-лічыш ды саб'ешся.

— Ты вучышся дзе?

— Тут і вучуся, — сказаў хлопец, — у прагімназіі. Праз пятнаццаць нейкіх дзён канец волі. Зубрэньне гэтае. А ты любіш вучыцца?

— Люблю. Толькі я дома вучуся. Мяне рыхтуюць у чацвёрты клас.

— Маеш шчасце. Я таксама вучыцца люблю, ды толькі настаўнікі ў нас дрэнь. — Уздыхнуў. — Скончу, пайду ва ўніверсітэт. Урокамі буду зарабляць, а выб'юся. 3 нашай зямлі не пражывеш: бацька ўсіх не пракорміць.

Дакрануўся да распухлай губы.

— Б'ешся ты здрава, — засмяяўся ён. — Прыклаў руку, дык не раўнуючы як станы прыстаў... Давай знаёміцца, ці што?

Алесь падаў яму руку.

— Давай. Я Алесь Загорскі.

— Кастусь Каліноўскі,— сказаў хлопец.

Яны стаялі і разглядалі адзін аднаго.

— Давай уцячом, ці што,— сказаў хлопец.— Пакуль крамы бацькаў тавар бяруць, паходзім, паслухаем.

— Давай... Толькі паўрубелъ гэты дзеду ўсё ж аддамо. Размяняем на медзь і аддамо. Хай помніць, як мы біліся тут ды мірыліся.

— Вядома,— сказаў Кастусь.

Памянялі грошы, усыпалі старому ў шапку цэлую жменю медзі і пайшлі ў людскі натоўп.

— Чаго гэта ты, братка, так на мяне насыпаўся? — спытаў Алесь.

— Ды стаіць, гляджу, такі павіч, толькі што хваста веерам не распускае. Стаіць і цераз грыб плюе: срэбра яму не шкада беднаму чалавеку.

— Ну і што?

— Каб ты ведаў, як страшна б'юць гэтых людзей, ты б так лёгка не глядзеў на гэта. Тым болын лірнікаў. Гэтых кожная сытая храпа лічыць за нязлоўленых злодзеяў і злачынцаў.

— За што?

•— Падазроныя людзі. Прыедзе аднекуль з Піцера мардастая поскудзь. Такі ўжо магнат, такі нобіль — хвігаю носа не дастанеш: «Дзікуны брудныя, тубыльцы». Па кірмашы ідзе, як чума, ты скажы, ідзе — бязлюдзее кірмаш. А старцы — яны ж сляпыя. Паддзе, слухае, слухае. «Гэт-то што ж ты, па-дла, спяваеш? Які гэта турэцкі цар?! Намьок!!! На якой гэт-то саб-бачай гаворцы, пр-ра якога гэта Ваську Вашчылу?! Пр-ра якога гэта свінскага Міхася Крычаўскага?!» Ну, стары апраўдваецца: «Ен, паночак, цішайшаму цару спрыяў, Аляксею...» — «Што?! Паганец, быдла, чарвяк мог цару спрыяць?!» Ды старому — у вуха. А на ліру — нагою.

— Ліру нашто?'

— Кніг пазбавілі — хочуць і ліры пазбавіць. Ведаюць: пакуль слухаюць людзі хаця аднаго лірніка, не памерла воля.

Ішлі ў чалавечым моры. Вакол стаялі смех, божканне, нязлосныя праклёны.

— Ведаеш,— сказаў Алесь,— я вельмі быў здзіўлены. Стаіць сабе чалавек — і раптам гаворыць аб самым тваім, аб тым, пра што сам думаў.

— Але ж і яны,— рука хлопцава зрабіла круг у паветры,— таксама такія ж, як ты, толькі не знайшлі, як сябе называць.

І паўтарыў, відаць, чужыя словы:

— Безгалосае мора.

— Як гэта яны такія? — спытаў Алесь.— Мы, вядома, усе ад Адама. Адзін народ. Але ж мы дваране.

— Ну і што? Было ж у нас калісь так, што мужык, калі ён ахвотай ішоў на вайну, рабіўся дваранінам. Так, відаць, і ўсе. Твае продкі раней — і таму яны арыстакраты. Мае — пазней, і таму я проста з небагатых дваран. А ёсць яшчэ шляхта, што сама зямлю арэ. Тыя зусім учарашнія мужыкі.

— Дваране нашы цару таксама небяспечныя.

— Ёсць і такія.

— Нездарма ж пасля апошняга паўстання многія тысячы з іх, самых небяспечных, у аднадворцы перавялі. Зганьбілі людзей. Галадаць прымуслі.

— Мы таксама з такіх,— з нейкім выклікам сказаў Кастусь.

— То і вы аднадворцы?

— Але. Сенат не зацвердзіў.

— Дзед казаў, гэта яны назнарок,— сказаў Алесь.— Ну, ва ўладара граматы за стагоддзі згарэць ці струхлець маглі. Дык пашукайце ж у каралеўскіх архівах, у спісах, у кнігах старых... Не. Хочуць як мага болын людзей прынізіць.

Кастусь кусаў доўгую саломінку, што выскубнуў з воза.

— • Бацька мой аніяк прымірыцца не хоча. Ездзіць стараецца, столькі грошай марнуе. Сказалі: будзе маёнтак — будзем шукаць. То ён прыцэньваецца да якога-кольвек фальварка. Купіць, відаць, сёлета ці трохі потым. А мне дык усё адно. Я ведаю, скуль ідзём. І продкаў ведаю. Я не ніжэйшы за хама, што мною кіруе. А прозва — гаршком назаві, ды ў печку не стаўляй. Калі захачу — і арапам назавуся. Апошні наш мужык болын сумленны за першага з жандараў.

Хлопец гаварыў гэта паважна, але відочна завучана.

— Скуль гэта ты такога набраўся?

— Брат казаў,— з нейкім адразу прасвятлелым тварам сказаў Кастусь.— А ты адкуль?

— А ў мяне дзед.

— Ясна,— сказаў Кастусь.— Вось і ведаем ужо самы першы завет. Брата і дзеда не чапаць. І панствам не ганарыцца.

— І тут твая праўда,— сказаў Алесь.— А то зусім выйдзе па прыказцы: «Шумі-гудзі, дуброва, едзе князь па дрова».

Кастусь хараша смяяўся. Белыя зубы вельмі ўпрыгожвалі аблічча. І ўсмішка была шчырая, чыстая. І яшчэ Алесю падабалася, што вочы ў Кастуса былі не зусім сіметрычныя: адно трохі-трохі вышэй за другое. Гэта надавала ягонаму абліччу нейкую незвычайную, уладную і моцную характарнасць.

Гамонячы, яны ішлі бясконцым кірмашом, а вакол іх заліваліся гліняныя свісцёлкі, шалёна круціліся напалову пустыя каруселі, заклікаў у свой балаган дзед з кужэльнаю барадою:

— Заходзьце, браты-сястрычкі родныя, заходзьце, мужы-жонкі зводныч! Дзівосы на калёсах: хлапчук з сажнёвым госам! Марская царэўна! Янка — волат, жарэ адно толькі сырое мяса — па сем фунтаў на дзень. Узгадала яго мядзведзіха! Ёсць яшчэ дзівосныя звяры... марская свінка і кракадзіл. Той самы, што праглынуў прарока Іёну. Па-біблейску кіт, па-нашаму кракадзіл... Страшны звер... Да нас!.. Да нас!

Граў на гарлачах ганчар, і ў адказ яму ляцеў спявучы перазвон крышталю, па якім вадзіў шкляной палачкай гандляр-венгр. Кубракі-мсціслаўцы савалі пад нос людзям кнігі і малюнкi.

— Багаты які кірмаш,— сказаў Алесь.

— Багаты,— адказаў Кастусь.— Толькі ўтратны. Бацька казаў, што летась ледзь прадалі пятую частку ўсяго завезенага. А сёлета яшчэ горш будзе. Бяднеем.

— Чаму так?

— Няма ні грошай, ні хлеба. Зямля збяднела. Лясы высеклі. У рэках вывелася рыба, у пушчах — звер. Раней-то, кажуць, усяго было: і звера, і птушкі, і дзікага мёду. Ідзі сабе, чалавек, у лес, расчышчай ляды. Сам ты сабе гаспадар. А цяпер адзін паратунак — горад. Ды і там... Ну каму тут патрэбны свечкі? Мыла? Вось гэты чай? Або цукар? Чаю

мужык не п'е, мыецца ён венікам, вечарам сядзіць пры лучыне.

...Алееў прабыў у Свіслачы яшчэ тры дні. І ўсе гэтыя дні хлопцы не гублялі адзін аднаго з вачэй. Хадзілі па кірмашы, забіраліся ў сутарэнні разбуранага касцёла. Кастусь звадзіў нават свайго новага знаёмага на пасядушкі з песнямі і на гулянку, прысвечаную сярэдзіне кірмашу, пасля якой кірмаш ідзе на спад. А Алесь звадзіў яго ў балаганы, бо з грашыма ў новага знаёмага, відаць, было не густа. Хлопец не манежыўся, але, як то належыць сапраўднаму хлопцу, прымаў кожны знак павягі да сябе з пачуццём нязломнай уласнай годнасці.

І, непрыкметна для саміх сябе, яны пасябравалі за гэтыя дкі. Пасябравалі той хуткай дружбаў падлеткаў, што ўзнікае нечакана, а застаецца надоўга. Часам на ўсё жыццё.

Перад развітаннем яны вырашылі, што будуць пісаць адзін аднаму. І гэта было цудоўна: ведаць, што ўпершыню ў жыцці табе ёсць каму пісаць, ёсць для каго заліваць сургучом канверт, ёсць для каго ўзважваць унцыі і залатнікі ліста, ёсць для каго, нарэшце, зусім па-даросламу ставіць у канцы постскрыптам, так сабе, між іншым, як быццам нешта забыў ды раптам і ўспомніў.

XXIV

...Праз год пасля паездкі ў Свіслач, таксама ў жніўні, Алесь накіраваўся разам з малочным братам старога Вежы на апошняе ў гэтым годзе паляванне. Праз тыдзень трэба было ехаць у Віленскую гімназію. Ён здаў экзамены і паступіў адразу ў чввёрты клас.

Дзяцінства канчалася. Наступала новае жыццё. Шкада было кідаць вольную Загоршчыну, абшары паплавоў і лясоў, свіст качыных крыл... Шкада было мяняць усё гэта на гарадскую цеснату, на гімназічную муштру і зубрэньне, на казённыя мury, на шэры снег у асеннім халодным горадзе.

Бацька выбраў Віленскую гімназію таму, што і сам захацеў пажыць зіму ў вялікім горадзе.

— Гэтак і запсець можна. У мядзведжай глушы.

Трынаццацігадовы хлопец ішоў цяпер з Кандраціем на паляванне, адчуваючы, што ён развітваецца з гэтым сонечным днём, з грывамі сярод азёр і балот, з аблокамі.

Грывы цягнуліся адна за адной. Кандрацію і Алесю трэба было прайсці імі вярсты тры, а потым заглыбіцца ў лес. З аднаго, правага, боку да грыў падыходзілі старыкі Дняпра. Злева цягнуліся залітыя вадою балоты — Равека выйшла з берагоў, — зарослыя шпажнікам, або мечнікам, як завуць яго ў Прыдняпроўі, аерам і высокімі сітнягамі. Там, у раскошы, гадаваліся, пакракавалі і часам цэлымі чародкамі ўзляталі качкі.

Паласа грыў сям-там, у тых месцах, дзе лішка вады пералівалася ў Дняпро, рассякалася пратокамі з чыстай вадою і пясчаным дном. Там можна было падсачыць кулікоў-турухтанаў. А можна было і проста збочыць у балота і ісці, чэрпаючы ваду вышэй халёў, адчуваючы, як цёпла ў ёй нагам, палохаючы качак, якія ляютна ўздываюцца ў паветра.

— Які гэта бандзюк тут ходзіць?.. Рап-рап... Пасядзець спакойна не даюць... Рап... рап...

Кандраці і Алесь ішлі, падзеленыя верхавінай грады, нябачныя адзін для аднаго.

Алесь трымаў стрэльбу напaгaтoвe, крочыў па травах насустрач поўным снежным аблокам, цені якіх часам спакойна прапаўзалі па сітнях, па рабізне сіняй вады, па грывах, па ім самім.

Зрэдку сустракаліся нізкарослыя дубкі, кучаравілася хваткая шыпшына, расшытая аранжавымі ягадамі. А потым зноў былі травы ды вада, вада ды травы.

Верасовыя пустэчы, аблітыя сонцам, так цвілі, што павольныя аблокі, адбіваючы іх несамавітае цвіценне, былі афарбаваныя знізу ў лёгкі пурпур.

Алма бегла наперадзе, часам азіралася на Алесю. І ўвесь гэты камячок калматай плоці аж дрыжаў ад паляўнічай страсці. А шагрэневы чорны нос лавіў тысячы пахаў: пахі вод, пахі траў, а сярод усяго гэтага — дамавіты пах качкі, дзікаваты павеў дупеля і востры — аж мутарна — смурод вадзянога бугая.

Алесю не хацелася стрэламі парушаць велічнa-ласкавай цішыні. І толькі пачуўся стрэл Кандрація, ён зразумеў, што трэба пачынаць і яму. Алма якраз

успудзіла з сітнягоў чырка, і Алесь зрэзаў яго. Потым ён збочыў у залітае вадой балота, нават не балота — ногі цяпер адчувалі гэта,— а мокры поплаў напалову сажня заліты высокай іллінскай вадой.

Сабака плыў, а там, дзе было плытка, скакаў, робячы часам асабліва высокі падскок над сітнягамі, каб убачыць, дзе гаспадар. А потым зноў толькі непрыкметнай змейкай варушыўся мечнік ды далятала з яго характэрнае броханне — жыватом па вадзе — спаніэля.

І раптам гэта броханне сціхла. Цвёрда ведаючы, што, каб гэта быў падранак, Алма на мокрым месцы спаймала б яго і прынесла гаспадару, а не проста віляла задам над здабычай, як гэта робяць спаніэлі на сушы,— Алесь пайшоў туды, дзе замёр у мечніку сабачы бег.

І спыніўся, уражаны. Алма стаяла і тлядзела ў хмыз, затоплены вадой.

На галіне, угнуўшы яе сваім цяжарам, віселі над самай вадой вышываныя саквы, якія носяць аўчары, гоўжыя саквы з чорнага лямцу, расшытага белай воўнай. З адной саквы тырчала рукаець пісталета, відаць, дарагога, аздобленага старым матавым срэбрам. Не падобна было, каб саквы нехта павесіў: занадта нехайна, на адзін бок, яны звісалі. Схіліся галіны яшчэ трохі — і пісталет выпаў бы ў вадку. Відаць, нехта проста спяшаўся ўначы цераз балота і, згубіўшы саквы, не меў часу вярнуцца і адшукаць іх у цемры.

Алесь зняў саквы і, перакінуўшы іх цераз левую руку, стаў мераць вачыма: куды бліжэй за ўсё было невядомаму чалавеку выбрацца на сухое.

Грывы канчаліся трохі наводдаль, а за імі, над межытокай, барвелі ў густой зелені плямы ўжо чырвоных асінак. Алесь перайшоў уброд межытоку і заглыбіўся ў лес, не думаючы аб тым, што Кандраці будзе шукаць яго.

Алма вяла кудысьці, шнырачы ў траве. І вось бяга яе паскорылася, а потым яна стала і насцярожана напылася спінкай.

— Туба, Алма,— шэптам сказаў Алесь.

Расхінуўшы галіны, ён убачыў чалавека. Чалавек ляжаў ніцма, і ногі ягоныя вышэй калень былі аблеплены гразёю, карычневай скарынкай высахлай гразі.

Раскінутыя рукі абдымалі зямлю. Густой грывай ляжалі на траве чорныя валасы, перавітыя цэлымі жмуткамі сівога павуціння.

Алесь прысеў над чалавекам на кукішкі і крануў яго за плячо. Крануў і спалохаўся, бо той з раптоўным пакутлівым стогнам кінуўся ўбок, і пад яго цела аказалася стрэльба з прыкладам, залітым крывёй.

Алесь працягнуў чалавеку саквы.

— Твае? — спытаў ён.

І асекся, убачыўшы знаёмы твар.

— Война,— сказаў ён.

Рука чалавека схапіла саквы і пацягнула іх да сябе.

• — Чаго ты хапаеш? — сказаў Алесь.— Ты бяры. Адбіраць не буду.

Вочы Войны разглядалі яго з цікавасцю, быццам прыпамінаючы.

— А хто ж гэта табе дазволіў быць такім няветлівым са старэйшымі?

— Ты сам.

— Ого, чаму гэта?

— Зброю згубіў,— з пагардаю сказаў Алесь.

— Гэта ты праўду кажаш,— нечакана згадзіўся Война.— Мужчына раней губляе галаву, а зброю потым.

Са стогнам сеў.

— Але я паранены. Дрэнна мне давялося. Ніколі так дрэнна не было. Каня я пакінуў...

— Што гэта вы мне... расказваеце?

— Я ўспомніў цябе,— сказаў стрымана Война.— Хлопчык у зрэб'і. Дзядзькаваны хлопчык з панскага гнязда.

— Ну дык і што?

— А тое,— сказаў Война.— Тое, што сям'я, дзе трымаюцца старых звычаяў, не можа выхаваць юду.

На ганарыстых, напышліва падціснутых вуснах Войны з'явілася раптам няўмелая ўсмешка.

— І яшчэ песня. Там, дзе спяваюць — ідзі спайна.

Война дастаў з саквы маленькі клуначак. Корпаўся ў ім.

— Ты мною не пагардавай, хлопец. Ішоў бало-

там і не помню, як ішоў. У вачах цямнела. Відаць, тады і сцягнула з мяне галіна апошнюю маю надзею. А шукаць у цемры нельга. Ды і яны ішлі, наступаючы мне на пяты. З паходнямі. З сабакамі.

— Хіба сабакі знойдуць у вадзе?

— Добры сабака знойдзе. Ты на чаўне са сваім сабакам паляваў?

— Паляваў.

— Чуе ён, дзе качка?

— Хвалюецца. І я заўсёды гляджу ў той бок.

— Ну вось,— усміхнуўся Война.— Астатняе робіць стрэл. А ім мяне злавіць неабавязкова. За мяне — жывога ці мёртвага — узнагарода тысяча рублёў... Каб у мяне дзве галавы было — адну б абавязкова прадаў. Заваліўся б грашыма.

Доўгая пасма травы ляжала на яго далоні. Падвялай, але яшчэ зялёнай травы.

— Крываўка,— сказаў ён і пачаў жаваць траву.

Выплюнуўшы зялёную кашу на пальцы, ён агаліў нагу.

На сцягне крывавілася шырокая рана. Война палажыў на яе кашу і пачаў уціраць. Скура на яго абліччы з гарчычнай стала зеленаватая.

— Пячэ,— глуха сказаў ён.— Значыць, добра. Значыць, антонаў агонь не прыкінуўся.

Дастаўшы з картуза чорнага пораху, ён змачыў яго слінай і палажыў на рану зверху. Потым перавязаў нагу чыстай белай анучкай.

Алесь глядзеў трохі грэбліва. І Война заўважыў гэта.

— Брыдка,— сказаў ён.— А ты не гідуй. Без гэтага ніводны сапраўдны мужчына не пражыве. Можа, і табе давядзецца некалі, крый божа.

— Мне не давядзецца.

— Не заракайся. Ты што ж, любіш жандараў?

— Не.

— Бачыш. Бацька твой іх не любіць. Дзед. Прадзед не любіў. Усе... Клеткі не любіць ніхто. Кожны, акрамя труса, хоча яе зламаць. А свабоднага чакаюць сіло, раны, смерць.

Знясілены, ён чуйна прылёг на бок.

— І ўсё адно гэта лепей,— прамармытаў ён.— Забіцца кудысь і... здохнуць. Абы не вісець у торбе, як гусь на адкорме... Каб не лез табе кожны брудным

пальцам у дзюбу, не торкаў туды арэшкаў... Чым іхнія арэшкі — дык лепей... свая раска ў балоце.

Сплюшчыліся вочы.

— Ты адзін? — спытаў ён.

— Не, там, на грывах, малочны дзедаў брат.

— Угу, — сказаў Война. — Гэты таксама будзе маўчаць. Ты — ідзі да яго. Я паляджу, ачуняю... Мне трэба быць спакойным. І хітрым.

— Можа, прывесці вам каня?

— Го! Гэта далёка... Вельмі далёка. Цяпер мне трэба здабываць другога, каб дабрацца да свайго.

Алесь устаў.

— Я пайду. Я... не скажу нікому.

— Ведаю, — проста сказаў Война.

Ён змоўк. Алесь акінуў вачыма постаць, паклікаў Алму і пайшоў з ёю да ўзлесься.

Лес радзеў. Алесь бачыў, як праменні сонца ўсё часцей прабівалі сваімі дзідамі лістоту, як яны прабіраліся ў самы гушчар, як насустрач ім дымела зямля.

Паміж ім і сонцам клубіліся ў паветры раі мошак, быццам тысячы да чырвані распаленых вясёлых іскрынак, якія вялі і вялі свой трывожны і радасны танец.

...Псторыя з балотнай пагоняй скончылася зусім нечакана.

Война не мог ведаць, што на яго ў гэты раз паляваў не адзін Мусатаў. Мусатаву прыслалі ў памочнікі чалавека з губерні. Начальству надакучыла няўлоўнасць Чорнага Войны. З гэтым асколкам мінулага паўстання трэба было канчаць. Начальства не гневалася на Апалона Мусатава: яно ведала, што злачынцу ва ўласным доме памагаюць і сцены, што Мусатаў распарадны і дзейны чалавек і не яго правіна ў тым, што бандыт гуляе на волі.

Збіраць чуткі — гэта была не яго справа. Сачыць, распытваць сялян, лавіць краем вуха іхнія размовы павінен сышчык.

Так з'явіўся ў наваколлі Сухадола Мікалай Буланцоў, знаўца сваёй пачэснай і патрэбнай дзяржаве прафесіі, спраўны чалавек год дваццаці.

Буланцову трэба было ўзвысіцца яшчэ болып, чым Мусатаву. Апошні ўжо дасягнуў сяго-таго, а гэты толькі рабіў першыя крокі. Мусатаў усё ж меў дваран-

ства, няхай жабрачае і заняпалае, а Буланцоў паходзіў з кантаністаў, з парыяў, вучаных на медныя грошы, з тых, ніжэй за каго на ўсіх абшарах Расійскай імперыі былі толькі вайсковыя пасяленцы ды яшчэ паншчынныя мужыкі ў вельмі дрэнных паноў.

Сын бітага, хвастанага бацькі, чалавек, дзіцячым светам якога была казарма, а развагаю — дні, калі збеглых праганялі нраз зялёную вуліцу, ён прагнуў кар'еры як адзінага сродку пазбавіцца ад навакольных жахаў, ад зубатычын, ад стаяння з цагельнай выкладкай пад ружжом.

Начальства заўсёды мела рацыю. А калі падначаленым і не вельмі салодка пад ягонай грознаю дланню — тым горш для падначаленых. Значыць, трэба ўзвысіцца, каб не пакутаваць ад рукапрыкладства. Трэба стаць незаменным, і тады *сам* атрымаеш права біць, *сам* прымусіш іншых баяцца і цягнуцца струной.

Такія былі яго няхітрыя разважанні. Такія самыя, як і ва ўсёй пароды кар'ерыстаў, якой яна была і якой яна будзе.

Нервовы і жоўчны ў душы, але вонкава дысцыплінаваны і разважлівы, Мікалай Буланцоў зразумеў, што Мусатаў бярэцца за справу не з таго канца. Трэба было дакладна ведаць, дзе бывае бандыт, а ганяцца — справа апошняя.

І ён успомніў аб споведзі, аб таямніцы споведзі. А паколькі ніводзін поп, які паважае сябе, не выдасць гэтай таямніцы, ён падумаў, што поп напэўна можа падзяліцца цікавай навіной з дыяканам сваёй царквы. А ў дыякана, вядома, ёсць жонка, якой няма рэзону трымацца асабліва за чужы сакрэт. Гэта, вядома, не датычылася звычайных плётак, але магло датычыцца сур'ёзных выпадкаў.

Усе цэрквы, акрамя царквы ў Раўбічах і Загоршчыне, былі зачынены загадам старога Вежы.

Служылі толькі ў царкве ў Мілым. І там Буланцову пашанцавала. Яму ўдалося ўцерціся ў давер дыяканісе і атрымаць весткі, што Война памагае грашмыма сялянам глухой вёскі Янушполе і часам аднаўляе там запасы аўса для свайго каня.

З губерні і з павятовай паліцыі выклікалі людзей, з псярні Кроера ўзялі сабак і непрыкметна атачылі вёску.

Война нарваўся на дванаццатыя суткі. Выйшаў з

пушчы проста пад кулі. Тут бы счакаць і браць яго, але пагарачыліся земскія і адкрылі страляніну, калі да сцярожкага чалавека было яшчэ сажняў сорок. Збаяліся падпусціць яго бліжэй.

Паранены Война ўцёк. За ім гналіся тры гадзіны і, ужо ўначы, загналі яго ў балота, залітае вадой. Мокнуць нікому не хацелася, тым болын што ішлі па крывавых слядах, якія цягнуў Война па расянцы і сіўцы. Таму рэквізавалі тры пласкадонкі і з паходнямі рушылі за ім. Верхам паехаў толькі Мусатаў на сваім дэрашы.

Прачасалі ўсё — і дарэмна: ці то не ўбачылі ў цемры, ці то чалавек захлынуўся, ці паспеў вышмыгнуць з балота ў лес, на шчасце, не такі ўжо і вялікі.

Буланцоў па загаду Мусатава ачапіў лясны востраў. Сам Мусатаў астаўся ля балота, ведаючы, што воўк заўсёды кідаецца ад загоншчыкаў туды, дзе, як яму здаецца, нікога няма і дзе яго чакае паляўнічы.

Ён думаў — і ўвогуле рэзонна, — што Война спяшаецца як мага аддаліцца ад балота. Ён не мог уявіць, што рана занадта цяжкая, каб далёка ўцякаць, што яна ў нагу, што толькі апошнімі намаганнямі, з апошніх сіл уцякаў ад іх так доўга чалавек, які вышэй за ўсё ставіў волю.

І Мусатаў астаўся. Злез з каня і прысеў на купіну, ведаючы, што чакаць яму ніяк не менш за гадзіну.

Война бачыў гэта. Ён ляжаў на тым самым месцы, дзе знайшоў яго Алесь, сажняў за трыццаць ад Мусатава. А паколькі для Войны гэта быў адзіны шлях да ўратавання, ён дзейнічаў болып асцярожна і чуйна, чым яго вораг.

Ён папоўз. Папоўз не спяшаючыся, ведаючы, што кожны паспешлівы рух — гэта яго, Войнава, смерць.

Яму пашанцавала. Жандар азірнуўся толькі два разы. Ён ведаў, звер ніколі не бяжыць з лежкі, пакуль не пачуе галасу загоншчыкаў.

Война не хацеў забіваць. Шум да добра не вядзе. Акрамя таго, яму патрэбен быў спакой на тых пару тыдняў, пакуль ён адлежыцца і ачуняе. Ён ведаў, калі заб'е — улады нагоняць у наваколле столькі сышчыкаў, што гэта будзе канец.

Ён поўз да каня. І калі да дэраша асталася нейкія тры крокі, ён рэзка ўстаў і з апошніх сіл абхапіў каня

за шыю. Конь пырхнуў і падаўся трохі ўбок. Мусатаў пачуў пырханне і павярнуўся.

Заслонены конскім целам, стаяў, зусім непадалёку ад яго, той, за кім яны гналіся. І пісталеты былі ў абедзвюх руках Войны. Першы стрэл жандара немінуца зваліў бы каня, і першы стрэл мог быць смяротны для яго, Мусатава, калі ў адказ грывнуць пісталеты ворага.

Гэты не схібіць. Мусатаў, на жаль, занадта добра ведаў ягоны спрыт.

— Мусатаў,— сказаў Война,— пакажы свае козыры.

Зеленаватыя вочы жандара не бегалі. Яны з поўным усведамленнем смяртэльнай небяспекі глядзелі на Войну. Мусатаў у першае ж імгненне цвяроза ацаніў становішча, зразумеў, што Война страляць не будзе, калі не стрэліць ён, Мусатаў, і значыць — не даўдзецца плаціць за гультю жыццём.

Таму што ён адразу зразумеў: пройгрыш.

І ён з цвёрдай усмешкай паклаў руку на рукаец пісталета.

— Казырны кароль,— сказаў ён.

— У мяне туз і дама,— сказаў Война.— Кідай карты.

— Я ведаю,— сказаў Мусатаў.— У цябе дзве біткі, у мяне — адна.

— На шчасце,— сказаў Война.

— На жаль,— сказаў Мусатаў.

— Кідай,— сказаў Война.

— Зараз,— сказаў Мусатаў.

— Вывінці крамень.

— Чаму не, калі ласкавы пан просіць?

Рукі Мусатава вывінцілі крамень і адкінулі яго. Война ведаў цяпер: каб паставіць новы — трэба дзве хвіліны, і пакуль ён не рушыць, Мусатаў не пачне. Значыць, сама менш сто восемдзясят сажняў.

Скрыгочучы зубамі, ён паспрабаваў сесці, сарваўся, адчуваючы, як са скроняў сцякае халодны пот, і зноў, амаль аднымі толькі рукамі, ускінуў у сядло сваё збалелае цяжкае цела.

І адразу ўзяў у шалёны намёт, проста па вадзе, што залівала поплаў, туды, да далёкіх грыў, у пырсах і ўзлётах кропель, у пене.

Цяпер яму, Войну, аніяк нельга было прайграць.

Упадзе ад стрэлу, зваліцца на гэтай роўнядзі — • возьмуць голымі рукамі. Так далёка! Так яшчэ далёка да грыў, да выратавальных старыкоў за імі, да плаўняў, зарослых высокімі сітнягамі, да берагоў, зарослых непразнай крушынай і абвітых хмелем, да Дняпра, за якім яры і лясы!

Стрэл грымнуў далёка за спіной. Мусатаў справіўся за нейкія паўтары хвіліны, нават менш. Усё адно: паміж ім і пісталетам добрых сто шэсцьдзесят сажняў. Ён надасягальны.

У душы Война даў сабе слова ніколі болып не жартаваць. Варта было дэрашу спатыкнуцца — і ў Сухадол прывезлі б на гнойных драбінах «труп вядомага бандыта».

Але ў душы ён ганарыўся, бо ведаў: з Мусатава будуць рагатаць нават ворагі. Таму што ён, слабы і цяжка паранены, абвёў дваццаць загоншчыкаў і вырваўся з кола на кані іхняга начальніка, таго, хто яшчэ некалькі хвілін назад быў упэўнены ў перамозе.

Дэраш вынес конніка на грэбень грады, і адтуль, з вышыні, Война ўбачыў за сабой заліты луг, парушыні людзей на другім яго краі, а перад сабою зарасці і далёкую-далёкую стужку Дняпра.

XXV

Гэта быў страшны і цяжкі час.

Уся неабдымная імперыя дранцвела і дубела ад жахлівага палітычнага марозу, які вось ужо дваццаць шэсць год вісеў і кашлата варочаўся над яе абшарамі. Кожны, хто спрабаваў дыхаць на поўныя грудзі, адмарожваў лёгка.

Казаць — дазвалялася толькі ману, любіць — толькі праваслаўе ды імператара, ненавідзець — толькі вальнадумцаў (якіх ніхто не бачыў, так іх было мала).

Літаратура трымалася на нейкім дзiesiąтку смельчакоў, якіх гналі і распіналі ўсе, пачынаючы ад усерасійскага квартальнага і канчаючы квартальным звычайным. Ды і смельчакі гаварылі часцей за ўсё прыглушаным голасам, бо на кожнага адносна сумленнага было па дваццаць ланцужных псоў, здатных на ўсё.

Болыпасць не вытрымлівала і, сказаўшы смелае елова, адразу пачынала дыгаць нагою і прасіць прабачэння, жахацца са сваіх былых перакананняў. «Мёртвыя душы» назвалі «тройчы манюю, паклёпам на расійскую рэчаіснасць і ганьбаваннем асноў».

Вялікія заваёвы чалавецтва імперыя аб'явіла лухтой, праўду — злосным падкопам, іншамысных — злачынцамі, што не хочуць велічы айчыны.

Бог быў падобны на будачніка, а будачнікі — на разбойнікаў.

Шпіцрутэны і смугастыя будкі сталі сімвалам. Шчаслівых не было.

Усё прыносілася ў ахвяру ідалу дзяржаўнай моцы.

І таму Алесь, які да гэтага жыў у іншым свеце, асабліва балюча ўспрыняў гімназічныя абставіны. Цесна, задушліва, убога па думцы, абмежаваныя настаўнікі.

У будынку доўгія, вельмі змрочныя калідоры са скляпенчатай столлю. Падлогі калідораў і прыступкі сходаў выкладзены чыгуннымі плітамі з візарункам. Пліты адпаліраваныя да бляску пасярэдзіне, а ля сцен чорныя, з цяжкім, як чыгунны галаўны боль, адценнем.

Бразгоча званок. Выйдзеш у калідор, а за адзіным акном не Дняпро, а казённым гарадскія мury, усе пафарбаваныя ў аднолькавы «іерусалімскі», а па-простаму, па-малярску,— жоўты колер.

Увесь горад нагадвае казарму або бальніцу. І ад гэтай казарменна-бальнічнай дзейснасці хоць ты ваўком вый.

Ён хацеў быў папрасіць бацькоў узяць яго адсюль, адправіць у іншае месца або за мяжу. Туды пускалі неахвотна, але Вежа мог дабіцца дазволу.

Спачатку гэтаму перашкодзіў гонар.

А потым ён нават узрадаваўся, што не ўцёк. Таму, што Мсціслаў прывёў да яго сяброў: Петрака Ясюкевіча, Усяслава Грыму і Мацея Біскуповіча, сына таго пана Януша, з якім Загорскія ездзілі на Кроеравы «хаўтуры». Мацей падобны на бацьку як дзве кроплі вады. Ясюкевіч гожа, як дзяўчынка: велікавокі, з валасамі як залатое павуцінне. А Грыма проста цяльпук, але самы разумны з усёй кампаніі. Гэта было відаць хаця б па тым, што галава ў яго была вялізная і ўся шышкаватая, «розум лез наверх».

3 месяц яны прыглядаліся да Алеся, а потым Грыма зайшоў да яго і сказаў, што яны складаюць адну грамаду, што гэтая грамада ставіць сваёй мэтай выхаванне карысных людзей і што яны прапануюць Алеся стаць іхнім таварышам, калі ён таго захоча.

Алесь згадзіўся, і яны ўрачыста прынялі яго пятым членам у «Братэрства чартапалоху і шыпшыны». Члены яго чыталі недазволенае і спрачаліся да пены на вуснах. І ўсё адно гэта было цікава, бо Грыма даставаў аднекуль такія кнігі, сам выгляд якіх дыхаў недазволенасцю і небяспекай. Даставаў часцей за ўсё на адну ноч, таму чыталі ўголос і спрачаліся аж да позняга зімняга світанку. Гэта было зручна рабіць у кватэры Загорскіх або ў невялікім пакойчыку Грымы, дзе ён жыў адзін.

Чыталі польскія падметныя лісты і перапісаныя ад рукі вершы Міцкевіча, чыталі ранняга Пушкіна і «Ліст да Гогаля», чыталі, амаль не разумеючы, Фур'е (захапляла ў ім смеласць, а не думкі) і кнігі «Современника».

Аднойчы трапіў у рукі каліграфічна перапісаны рукапіс «Тараса» — яго таксама зразумелі як забароненую рэч і за адну ноч перапісалі, рагочучы да рэзі ў жываце, каб у кожнага было па экзemplяры.

Але гэта было спачатку. Пытанне, пастаўленае перад кожным, патрабавала адказу. Юнакам, амаль дзецям, неадкладна трэба было ведаць, хто яны такія. І тады сталы заваліліся кнігамі па геаграфіі і гісторыі. Алесь шукаў усё, што толькі было магчыма, па гісторыі. На калядныя вакацыі ён спустошыў частку дзедавай бібліятэкі.

За месяц да гэтага рускі флот ураганнай бамбардзіроўкай паслаў страшны агонь на турэцкі порт Сіноп. Неба, караблі, самае мора палалі нястрымна і ўтрапёна. Пачалася сапраўдная вайна, якая павінна была прывесці імперыю на грань краху. Але хлопцам амаль не было да яе справы, бо яны адкрывалі сябе, плакалі над лёсам Ветра, Дубіны і Мурашкі, слухалі аб подзвігах князя Вячка, Міхала Крычаўскага і князя Давіда з Гарадка, сціскалі кулакі, перажываючы бітву на Крутагорскіх палях або сечу на Іваньскіх грывах.

...Перад вачыма падлеткаў, нібы неведомы, уставаў іх родны край. Бясконцыя імшары, пушчы, закі-

нутыя старажытныя гарадкі на балотных астравах, дзе і дагэтуль вісяць на галінах трохсотгадовых дубоў званы. Той змрочны, лясны, тужлівы, але самы родны свет, дзе яны нарадзіліся: Волхава балота, на дзевяноставярстовай гладзі якога гараць балотныя агні, а па берагах знаходзяць рэшткі караблёў ды скамянелыя бяровыя бясконцыя дарогі, усмактаных на трохсажнёвую глыбіню, Прыпяць і сілавусы Нёман, і багатыя падняпроўскія гарады.

Яны бачылі бязмежныя палавені, якія часам нясуць на сваёй вадзе драўляныя капліцы, асеннія лясны, што палаюць, як грамнічная свяча, і чыстыя крыніцы, у якіх плаваюць лубяныя карцы.

І крыўдна рабілася за спусташэнне, забытыя магілы і забітых людзей, за прыгнёт, за свіст шпіцрутэнаў на Лукішках, за абрыдлівыя паласатыя шлагбаумы, што закрывалі ўсе дарогі і, здавалася, нават шлях да шчасця.

Яны не ведалі яшчэ, што слава чалавецтва не ў мінулым і што біцца трэба не за мінулае, але іхні парыў быў сумленны і чысты.

Пяцьдзесят трэці год зноў прынёс неўраджай. Дрэнная была азіміна, дрэнная была і ярына, бо ў час жніва лілі дажджы і прарастала ў полі нязжатае жыта.

Людзі галадалі і елі хлеб, падобны на торф. Болян-менш чысты хлеб давалі толькі зусім маленькім дзецям. Цар не мог не ведаць гэтага — усе чулі пра данясенне генерал-губернатора магілёўскага, віцебскага і смаленскага Ігнацьева. Той пісаў пра страшныя рэчы, пра жабрацтва адных і несумненную раскошу другіх.

Цар ведаў гэта, але не хацеў нічым памагчы зямлі, жыхары якой дайшлі да апошняй ступені галечы і прыніжэння.

І хлопцы зразумелі, што гэта не бацька, а айчым. Айчыма молша ненавідзеццэ, і яны цяпер ненавідзелі яго ўсёй сілай нянавісці, якую толькі маглі змясціць іх дзіцячыя душы.

Алесь зрабіў і першую выснову з гэтай нянавісці, калі яны з Мсціславам ехалі дадому на калядныя вакацыі ў прысланым Вежай вазку.

Снежнае поле курэла. Белья змеі паўзлі па гурбах да кібіткі і перасякалі сляды палазоў. Прывідна мат-

ляліся ў зеленаватым святле месяца чорныя палыны ля дарог. Фурман спяваў нешта сабе пад нос, ціха-ціха.

Юнакам было трохі халаднавата, і яны шчыльней заціскаліся пад мядзведжую апону. Няснае святло месяца падала ў акенца вазка.

— Ведаеш, Мсціслаў,— сказаў раптам Алесь,— сэрца не вытрымлівае, калі глядзіш на ўсё, што вакол. Так шкада гэтых бедных людзей, гэтую сірату-зямлю.

— Сказаў яшчэ. Каму не шкада. А што рабіць?

— Астаецца адно,— сказаў Алесь глуха.

— Што?

— Зброя.

Мсціслаў варухнуўся пад апонай.

— Разумная галава думала аж дзве хвіліны. Хто яе возьме? Ты? Я? Грыма?.. Пяць гімназістаў. Ты ж ведаеш: і ў нас, і ў шостым, і ў сёмым класе больш не знайшлося ніводнага.

— Можа, і ёсць, ды маўчаць.

— Дык будуць маўчаць і тады.

— Вашчыла пачаў з трыма сябрамі,— сказаў Алесь.— А потым вакол іх стала войска.

— Ну і скончыў, як пачаў.

— Але ж чатыры гады трос дзяржаву.

— Тады народ быў смелы.

— А цяпер? Цяпер яму яшчэ горш. Лепей смерць, чым гэтакае жыццё. Усе разумеюць... І гэта пякельнае, абразлівае рабства!..

— Мсціслаў глядзеў праз акенца, завая паўзла на сляды палазоў.

— Не,— сказаў ён нарэшце.— Ты ведаеш, я не баязлівец. Але колькі нас. Мы толькі пачалі разумець сябе. Нават калі мы знойдзем яшчэ сотню-дзюгу людзей, гэта скончыцца стратамі і ганеннямі. Наша маленькая думка проста не вытрымае, згасне, мы загінем, а з намі першыя парасткі. І тады нам канец.

Дзедзі сур'ёзна гаварылі аб паўстанні і зброі, і гэта было б нават смешна, каб не іхнія пашыраныя вочы, ліхаманкавы румянец шчок і перарывістыя галасы.

— Не,— паўтарыў Мсціслаў.— Мы страцім усё, прыдбанае з такой цяжкасцю.

— Ты мяне не зразумеў,— сказаў Алесь,— я не

кажу пра бунт сепаратыстаў, я кажу пра бунт незадаволеных, хто б яны ні былі. Палякі... рускія... літоўцы... людзі Інфлянтаў.

— Тым болып,— сказаў Мсціслаў.— Астатнім што?! У іх шмат астанецца, калі расстраляюць нават тысячы. А ў нас не астанецца нічога, нават калі расстраляюць сто чалавек. Мы маленькі агеньчык, які ледзь пачаў гарэць.

— Знойдуцца яшчэ.

— Праз сто год? — іранічна спытаў Мсціслаў.— Гэта ты важна прыдумаў.

— Няхай,— упарта сказаў Алесь.— А зброю браць усё адно давядзецца. Да таго часу знойдем людзей... Зразумей, трэба... У рабстве гіне дух.

Вазок ехаў цяпер зусім па чыстым полі, пакідаючы за сабою самотны звільсты след. І ўсё паўзлі, паўзлі на гэты след белыя змеі.

...Дзед быў усё той самы. Сустрэў абодвух з лёгкай іроніяй і дрэнна схаванай пяшчотай у старэчых вачах. За вячэраю гаварылі аб нязначным: аб зайчыным паляванні, аб тым, што Кроер яшчэ раз паўтарыў свае хаўтуры, на гэты раз куды болын віртуозна, і зноў многія трапілі ў ягоную пастку; аб тым, што ў Маскве згарэў Вялікі тэатр.

— Гэта ён ад сораму,— заўважыў Вежа.— Бо кожны дзень спявалі «Жыццё за цара».

А пасля вячэры Мсціслаў, відаць, вырашыў трохі выпрабаваць старога на радыкалізм.

— Дастаў бы ты, Алесь, тое, што ў цябе ў кішэні, ды пачытаў пану Данілу.

Алесь збалеў. У кішэні ў яго ляжаў спісак «Паэм на маларасійскай гаворцы». Паэмы зваліся «Каўказ» і «Сон». Прозвішча аўтара не было, але яго шэптам перадавалі адзін аднаму: Шаў-чэн-ка.

Алесь паглядзеў на сябра з такім дакорам, што той сумеўся. Але дзед зрабіў выгляд, што нічога не разумее.

— Ану даван, — сказаў ён.

І тады Алесь пачаў чытаць. Дзед слухаў сурова, а калі ўнук скончыў, доўга маўчаў.

— Сцеражыцеся, хлопцы,— сказаў ён нарэшце звонкім ад хвалявання голасам.— Я не буду забараняць: бачу, чаго вы там нахапаліся, ведаю, што позна, вы не паслухаеце. Але сцеражыцеся. Павагаю

вашай да мяне прашу. Мне будзе... крыўдна, калі з вамі што-небудзь здарыцца.

Хлопцы, прыгнечаныя страшнай сілай гэтага «сперажыцця», маўчалі, быццам упершыню самім сэрцам адчулі небяспеку. І тады стары, шкадуючы іх, раптам сумна ўсмінуўся:

— А ргороз сіе ' вершаў... Я б гэтага хахла не ў Сібір, а міністрам асветы замест дурня Уварава зрабіў. Нічога, хлопцы. Усё нічога.

І прыкрыў вялікімі далонямі рукі юнакоў.

XXVI

Над Вільняй павольна плыў звон. Званілі ў праваслаўных цэрквах, званілі ва ўсіх касцёлах ад Вострай Браны да Антокаля. Пад гэты звон, які зусім не пасаваў да празрыстай вясновай лістоты, пакідала горад брычка, у якой, заціснутыя між чамаданамі і кофрамі, сядзелі два — цяпер ужо шасцікласнікі — хлопцы. Пан Юры, збіраючыся ехаць з Вільні на ўвесь час, дабіўся ад папярэдняга вучэбнай акругі дазволу, каб сын і Мсціслаў здалі экзамены датэрмінова. Яны і здалі. З вышэйшымі адзнакамі па ўсіх дысцыплінах.

У апошні момант пан Юры, лаючыся, паведаміў хлопцам, што губернскае дваранскае справы прымушаюць яго на тыдзень затрымацца ў Вільні і што ім давядзецца, каб не мазоліць вачэй сябрам, якія ўсё яшчэ пацелі над вакабуламі ў святаянскім гімназічным падвор'і, ехаць адным пад наглядом Халімона Кірдуна. Грэх сказаць, але сябры ўзрадаваліся і абставінам пана Юрыя, і падарожжу.

Загорскі бачыў гэта, але апраўдваў хлопцаў. Што зробіш, болып за ўсё на свеце маладосць любіць самастойнасць.

Брычка ляскатала па бруку, і Алесь бачыў на тратуары бацькаву постаць.

Потым тройка завярнула на Дамініканскую. Коні

' Дарэчы, наконт... (франц.)

нерваваліся, са званіцы сабора Дамініканаў падаў густы чоркы звон.

Над усёй Вільняй гаварылі званы.

Дамініканам праз нейкіх сто сажняў басавіта адказаў святы Ян. Злева пацягнуліся святаянскія мury, дзе была гімназія. На другім паверсе, пэўна, якраз гадзіну таму назад, селі за сачыненне малодшы Біскуповіч, Ясюкевіч і цельпукаваты Грыма.

Звон суправаджаў брычку на ўсім яе шляху праз горад. Званіў Ян, званіў касцёл Базыліянаў, плакала святая Тарэса. І нават калі горад знік, вецер яшчэ часамі даносіў да вушэй юнакоў далёкае водгулле званаў. Званы плакалі.

Плакаць было чаго, хоць улады ў гэтым і не прызнаваліся, даючы загад аб імшы. Набліжаўся час расплаты за слепату, за саракагадовую ўпэўненасць у сваёй непераможнасці.

Першага красавіка саюзнікі засыпалі Адэсу бомбамі, разлілі па яе вуліцах, садах і прычалах мора агню. Чарнаморскі флот амаль адразу страціў ініцыятыву, а потым і зусім засеў у Севастопальскай бухце і быў патоплены.

...На поўдзень, дзе ваявалі, пайшло з сухадольскага наваколля зусім няшмат людзей, і ў тым ліку малады граф Ілля Хаданскі. Выйшла ў яго нечакана. Яшчэ напярэдадні не думаў, але тут прыехаў — па дарозе ў Севастопаль — у свой маёнтак Курылавічы васемнаццацігадовы прыгажун гусар Мішка Якубовіч, адзіны спадкаемца ўдовага бацькі, што нядаўна адышаў «у лона Аўраамле». Шчаслівы спадкаемца, не спадзеючыся на лепшае ў той касталомцы, куды меў трапіць, загуляў з усёй самаадданасцю гвардзейца і пацягнуў з сабою Іллю. Равеснікі пачалі піць і сваволіць. Магілёўскія камеліі, жанчыны з не зусім прыстойнай вуліцы ў Сухадоле, корчмы, рэстараны, гасцяванні ў суседзяў, дзе было шмат моладзі,— нічога не прамінулі.

Насваволілі яны з Іллём вышэй меры. П'яныя намагаліся патрабаваць сатысфакцыю ў губернскага скарбніка (у таго была маладая палюбоўніца, і было вырашана, што няхай нават адзін з сяброў і наложыць галавою, дык затое другому будзе добра). Скарбнік пад маркай перагавораў аб дуэлі ледзь не здзейсніў падступны план: завабіць сяброў да сябе ў двор і там

сіламі прыгонных адхвастаць абодвух, як марцэліных сабак. Сябры ледзь прабіліся на волю са зброяй у руках, а потым — у гневе на хамства і недалікатнасць скарбніка — абзывалі яго пашахонскім графам і з кампаніяй сяброў тры ночы запар ірвалі ля ягонага дома пятарды.

Потым, якраз на судны дзень, пусцілі ў сінагогу спайманую недзе саву, а дзверы моцна падперлі тоўстым калом.

Паліцмайстар спрабаваў быў сунімаць іх — яны, заплаціўшы задатак, прыслалі да яго на падвор'е труну, абабітую газетам, і магільную пліту з гранітным крыжам, на якім было ўжо высечана ўсё, што трэба, акрамя года смерці. Паліцмайстар з гора запіў, а ўсе прынады склаў пад павець на сваім двары: усё дзешавей абышліся.

У Сухадоле разышліся. Была пільная патрэба выпіць з афіцэрамі на гаўптвахце. Узялі будынак абвахты, спаліўшы з надветранага боку пуд і чатыры фунты серы. Калі варта разбеглася — выцягнулі ачмурэлых калег з будыніны і ўмыкнулі іх у Курылавічы, дзе і пілі тры дні.

Там іх і заспеў Ісленьеў, што прыехаў у госці да Вежы, і, дачуўшыся пра свавольствы, паехаў сунімаць вісусаў. Прачухана даў надзвычайнага і параіў, калі не хочуць высылкі, кінуць хутчэй ідылічнае развітанне з «мілай радзімай» і ехаць далей. Ілля Хаданскі, якому ўсё роўна не было куды падзецца, пайшоў з Якубовічам добраахвотна змагацца за айчыну, веру і гасудара.

Тым усё і скончылася.

А Ісленьеў пасля непрыемнай гэтай размовы паехаў зноў у Вежу. Стары ўзрадаваўся.

Алесь сядзеў трохі ў іхняй кампаніі. Толькі тыя сядзелі за сталом, папівалі каву і віно, а ён залез у самы зручны куточак, палажыў сабе на калені «Дафніса і Хлою» (такія рэчы за апошні час пачалі цікавіць яго) і то слухаў, а то і чытаў.

А на вітражах вакол плылі дзівосныя птушкі, рыбы і крылатыя жанчыны. Яны свяціліся наскрозь, так, як ніколі не свецяцца звычайныя фарбы. Свяціліся гранатавым, жоўтым, апельсінавым колерам, як свецяцца на сонцы келіхі з віном.

— Прайдзісветы,— усміхаўся Вежа.— Ну што

яны, скажыце вы мне, граф, зробіць з тымі французамі ды ангельцамі?

— Анічога,— румяны, як яблыка, твар графа з яснымі вачыма і свежымі зубамі быў грэблівы.— • Што ў іхняй галаве, акрамя гэтай брыдоты з савою ды п'янкі.

— Ото і я кажу... Скажыце вы мне, хто тут мае рацыю, тыя, што ідуць біцца, ці тыя, што чакаюць?

Ісленьеў скасіўся на Алесь. Дзед зрабіў абуранае аблічча.

— Тут я і сам не ведаю,— сказаў граф, пагладжваючы сівыя бакенбарды.— Скажу толькі, што нас паб'юць усё адно, неадменна. Дрэжны, пусты чалавек добраахвотна пад кулі не пойдзе, пойдучь леншыя і загінуць. А іх і без таго не густа.

— Б'юць,— сказаў дзед.— Ой, б'юць. Наторкалі нас носам.

— Гэта ўсе разумеюць. • Дазволілі ім пад Еўпаторыйй высадзіць дэсант, такі плацдарм аддалі... І гэтае злашчаснае паражэнне ля Альмы... Што мяне здзіўляе, дык гэта тое, што, дальбог, няма чаго ім асабліва ганарыцца. Салдат наш — смелы, безадмоўны, разумны. Лепшы за іхніх па трываласці, цярплівасці, сіле. Ды і генералы ў іх не лепшыя. Гэты іхні Сент Арно, ён хто? Шулер у былым, акторык, з усімі дрэннымі рысамі гэтай прафесіі.

— Дык у чым жа справа?

— А тое, што самы моцны салдат без хлеба, без зброі, без адпачынку, без... волі скоры робицца дохлай шкапай. І самая лепшая галава, калі на яе сто дурняў, нічога не можа. Нахімаў, бедалага, як пакутуе. Чалавек з мужнасцю, з любоўю да радзімы. А розная поскудзь, якую ўсё жыццё выхоўвалі ў спадзяванні на загад начальства, на старэйшага дзядзьку,— яны з яго пасмейваюцца. Знайшлі ў чалавека «загану», «травіць» ён у моры, хоць і адмірал. Што зробіш, калі арганізм такі. Ён «травіць», але з мосціка не сыдзе, справу да канца зробіць.

— Нельсан таксама «травіў»,— скойзаў Алесь.

— Праўда? — узрадаваўся граф.— Ну, сучешы!

— Я салдат,— пасля паўзы сказаў граф.— Я іду, куды мне загадваюць... Але па сваёй ахвоце я б туды не прасіўся.

— Чаму? — спытаў дзед.

— Кожны лішні чалавек — гэта адтэрміноўка канца.

— • Горай, думаеш, не будзе? — спытаў Вежа.

— Горай быць не можа, — сказаў граф. — Хаця б таму, што кожнае новае цараванне спачатку на некалькі год адпускае гайкі, зарабляе сабе добрае імя.

— Каб потым зрабіцца яшчэ горшым. Чулі мы гэта.

— • Але ж некалькі год, — сказаў Ісленьеў. — Гэта вельмі важна. І потым амаль абавязкова амністыя. Значыцца, тыя, хто жывыя яшчэ — вернуцца. І я сустрэнуся са сваёй маладосцю.

Вежа асцярожна падліў графу віна. Вусны старога сумна ўсміхаліся.

— Я сёння чуў прароцтва, — сказаў ён. — Прарочыў тут адзін лапатны Іерэмія: «Прасвішчуць яны Свістопаль».

— Нічога дзіўнага. Саракагадовае дрэннае становішча ў арміі. Амаль трыццацігадовае замоўчванне агульнай прадажнасці, слабасці, жорсткасці да простых, рабства.

— Усё было добра, — падтакнуў Вежа. — Так ужо добра, што, выявілася, пораху не было. Умелі хадзіць на парадах і не ўмелі па гразі. Заганарыліся. Усю гісторыю думалі напалеонаўскім капіталам жыць...

XXVII

І зноў восень. Зноў гімназія. Зноў зіма з заснежанымі вербамі над Віліяй, з пахам бярозавых паленняў. Толькі цяпер Алесь жыў з Кірдуном і Логвінам. Было б зусім дрэнна, каб не «Братэрства чартапалоху і шыпшыны» ды не рэдкія, вельмі рэдкія, лісты ад Кастуся і яшчэ радзейшыя, стрыманыя і сухаватыя, цыдулкі ад Майкі. Улетку амаль не бачыліся: Раўбіч павёз дачку на кіслыя воды. А разлука і не ў такіх гадах рэдка вядзе да лепшага. Забываеш голас, жэсты, рысы і, урэшце, нават тое, што лепш за ўсё кажа аб сяброўстве: непадробленае адчуванне ўсяго чалавека побач з сабою. У яе, вядома, новыя знаёмыя, новыя людзі вакол, новыя думкі.

Гэта было балюча.

А потым зноў прыйшла вясна. Асеў наздраваты снег. Дзівосна сінела над горадам чысценькае, з рэдкімі імклівымі аблокамі неба. Аблокі імчаліся з-за гары, з-за кароткай, нібы назнарок абсечанай зверху, Гедымінавай вежы: два паверхі, на якіх прымасціўся і недарэчна, як жук-пльвунец, махаў у паветры лапкамі аптычны тэлеграф. Перадаваў дрэнныя весткі. Увесь сакавік і ўвесь май цягнулася ўраганная бамбардзіроўка Севастопалю, не хапала зброі, гарнізон абяссілеў і трымаўся ледзь толькі не на цвёрдых людскіх душах — без дапамогі, без умацаванняў, без правіянту, без абозаў.

І яшчэ аб тым, што загінулі Істомін і Нахімаў, што ўлада над людзьмі ў руках тых, якія няздольны кіраваць нават сабой.

Усё часцей ля вітрын, дзе вывешвалі лісты-паведамленні з тэатра вайны, можна было пачуць хмурае:

— Начальнічкі, трасца ім...

Галоўнага, на галаву якога трэба было клікаць трасцу, ужо не было. Бомбы падалі на дамы Севастопалю, магілы тысяч простых шчасцяў. Бомбы — увесь сакавік і май! — ірвалі паверхню бухты, магілу флоту. Але нават водгулле іх не даляцела да сабора ў далёкім паўночным горадзе, дзе ляжаў у магіле труп чалавека з грэнадзёрскім ростам і розумам абозніка.

...Настаўнік Гедымін пасля жалобнага набажэнства сабраў гімназістаў у вялікай халоднай аўле і доўгі час маўчаў, гладзячы свае бакенбарды. З разрэзу фалдаў форменнага сурдута тырчаў насавічок, які ён палічыў за лепшае выцягнуць загадзя, яшчэ перад пачаткам прамовы.

— Плакаць будзе зараз... Свідрыгайла, — як заўсёды, занадта голасна сказаў няўважлівы Грыма.

Бліжэйшыя шэрагі грывнулі смехам. І гэта было добра, бо заглушала сэнс Грымавых слоў. Гедыміна клікалі Свідрыгайлам за з'едлівасць і дробную зваднасць. Ці не зашмат гонару яму было ў ягоным сапраўдным прозвішчы. Сёй-той казаў, што і Свідрыгайлы яму замнога: крамольны князь меў хаця ўласную думку і не баяўся змагацца за яе, а гэты быў вернападданы з вернападданных і вечна ганарыўся тым, што ён «ісцінна рускі і ўсіх гэтых палячкоў, хах-

лоў-задрыпанцаў, жабнікаў, кілбаснікаў, жыдоў і іншых іншародцаў цяпець не можа».

— Зноў Грыма?! — пагрозліва спытаў Гедымін.

І тады, разумеючы, што ў такі момант гнёў гэтай падлы можа каштаваць Усяславу тройкі за паводзіны, Пятрок Ясюкевіч узвысіў свой мілагучны, бы музычная скрынка зайграла, голас:

— Прабачце, пане настаўнік. Гэта я.

— Што такое? — бледна-блакітныя вочы Гедыміна дапытліва глядзелі ў нявінныя, шчырыя вочы Петрака.

Вочы ў Ясюкевіча не ўмелі хлусіць. Як бы ён ні сваволіў, яны былі простыя і сумленныя, гэтыя вочы. Такому хлопчыку магла б паверыць і пусціць яго ў дом нават самая багатая з касцельных дэвотак.

— Ну? — трохі болын мякка сказаў Гедымін.

— Я выпадкова наступіў яму на мазоль,— сказаў Ясюкевіч.

— Што ён сказаў?

— Плакаць будзеш зараз... Нядбайла,— аддана і проста сказаў Пятрок.

— Д-добра,— памякчэў Гедымін.— Маеце шчасце, Грыма.

Падумаў.

— А за тое, што ўжываеце мужыцкую гаворку — будзеце мець клопат, Ясюкевіч. Пяцьсот разоў перапішаце гэта па-французску, руску і нямецку.

— Па сто шэсцьдзесят шэсць і дзве трэці раза на кожнай мове,— прыкінуўшы, шэптам сказаў Мацей Біскуповіч.— Як з двума трэцямі быць, га?

— Дзякуй, Пятрок,— на гэты раз шэптам сказаў Грыма.— Танна вылез.

Сашка Волгін, Алесеў цёзка, падміргнуў Грыму:

— Нішто. Выручым.

Сашка вызначаўся з усіх фэнаменальнай здольнасцю падрабляць руку кожнага чалавека так, што той і сам не адрозніў бы.

— Пмназісты славутай нашай гімназіі,— ціхім і прачулым голасам, які аж дрыжаў ад хвалявання, пачаў Гедымін.— Вялікае гора напаткала нашу краіну. У бозе пачыў наш імператар, наш палкаводзец, гаспадар рускай зямлі, Мікалай Паўлавіч, чалавек вялікай духоўнай моцы, дабрадзеі усяго нашага народа,

зіждзіцель светлага храма нашай будучыні і, пакуль што, самая светлая асоба нашай гісторыі пасля Пятра Вялікага.

— «Пакуль што»,— буркнуў Грыма.

— Ліс,— з нянавісцю глядзячы на Гедыміна светлымі вачыма, сказаў Сашка.— Пры кожным выпадку такое кажы — не памылішся.

Голас у Гедыміна сарваўся:

— Рускі народ у журбе і тузе.

— Сашка,— шапануў Алесь,— ты ў журбе ці, можа, у тузе, га?!

— У вялікай,— усхліпнуў Сашка.— Проста рыдаю. Харошы быў чалавек. Хрысціянін. Даўгі за Пушкіна паабяцаў заплаціць, калі той на ложы смерці выспавядаецца і святыя дары прыме... Заплаціў...

Гедымін глядзеў некуды ўгору вачыма, у якіх аж трапяталі сардэчнае замілаванне і скруха.

— Ен тужыць бязмерна... наш... рускі... народ...

— А каб ты спрах! — ціха сказаў Сашка.

Грыма штурхнуў яго пад рабрыну:

— Цс-с, пасадзяць у карцэр — хто тады паможа?

Алесь ціха смяўся. Ён ведаў, што гэта Волгін быў завадатарам гісторыі з Гедымінавай радаслоўнай. Сабралася некалькі хлопцаў і склалі жартоўнае «дрэва годнасці» настаўніка, дзе сама менш сем продкаў былі ўсе хто хочаш, толькі не рускія, а бацька — паляк. Потым Сашка напісаў ліст почыркам Гедыміна. А ў лісце было пакаянне ў тым, што вось да гэтага часу ён, Гедымін, толькі вонкава трымаўся праваслаўнага абраду, а сам лічыў яго за ерась і схізму і не хоча болып губіць сваю неўміручую душу. Тым больш што ягоны, Гедымінаў, бацька быў паляк і ўсё жыццё змагаўся з няправеднай справай мітрапаліта літоўскага Ёсіпа Сямашкі, які злашчодна і падступна вынішчаў унію. І што ён, Гедымін, у гэтым дастойны сын свайго бацькі і просіць лічыць яго надалей католікам, тым болып што ў яго, Гедымінавым, дваранскім гербе ёсць крыж. А, усім вядома, калі ў гербе ёсць крыж — гэта азначае, што продак быў выхрыстам.

Ліст з радаслоўнай накіравалі віленскаму папачыцелю і сталі чакаць, што з гэтага будзе.

Папачыцель паверыў. Яму здалася, што Гедымін з'ехаў з глузду. Ён выклікаў «рымскага каталіка і

нашчадка выхрыстаў» да сябе, і там, за шчыльна зачыненымі дзвярыма, адбылася бурная размова з высвятленнем адносін і тлумачэннямі, спачатку толькі Гедымінавымі, а потым узаемнымі. Гедыміна ледзь не хапіў удар.

Завадатараў свавольства шукалі, але не знайшлі.

...Настаўнік тым часам дабраўся да апошніх хвілін «хрысціяніна». Голас дрыжаў, рукі, ускінутыя на ўзровень твару, далонямі да яго, калаціліся, нібы вось-вось маглі ўпасці на вочы, каб ніхто не ўбачыў слёз, ды толькі жажлівае намаганне волі трымала іх.

— Ён кіраваў, як сапраўдны ўладар, ён жыў, як чалавек, ён любіў супругу, як хрысціянін... А адыходзіў да продкаў,—Гедымін зрабіў разгублены жэст рукамі,— як нібыта сумясціўшы ў сваім апошнім слове ўсе свае якасці. Я не пабаюся нават сказаць іпастасі. Слухайце гэтыя словы... На ложы смерці ён сказаў сыну і спадкаемцу свайму... «Служы Расіі, сын мой! Я хацеў узяць на свае плечы ўсе цяжкасці, каб пакінуць табе вялікую дзяржаву, спакойную, упарадкаваную, шчаслівую. Але вышэйшая воля меркавала іначай».

Гедымін паклаў руку на горла.

— Ён ляжаў на сваім простым ложы, накрыты салдацкім плашчом... Вы ведаеце, ён заўсёды спаў, як просты воін. Ён усё жыццё не накрываўся нічым іншым. І гэты плашч увойдзе ў гісторыю нароўні — не, вышэй! — з трывуголкай Напалеона, з ягоным шэрым паходным сурдудам, з простым кіем вялікага Пятра, з сядлом пад галавою Святаслава... Плашч... простага... салдата!

Рыданне раздзерла горла настаўніка.

— І ён сказаў сыну свае апошнія словы... «Вучыся паміраць...» — Гедымін зрабіў доўгую паўзу.— Вы чуеце гэтыя словы?! Псторыя запіша іх на свае скрыжалі!.. «Ву-чы-ся па-мі-раць!», «Вучыцеся паміраць» — вось які апошні заповіт ён пакінуў нам, панове.

Слёзы тачыліся праз карцінна прыціснутыя да аблічча рукі настаўніка...

Тры месяцы прайшло з таго часу. Далёка ад паўночнай магілы «чалавека і хрысціяніна», не даходзя-

чы да яе нават водгуллем, густа-густа падалі бомбы на бухту, магілу флоту, і горад, магілу велічы.

І яшчэ на шма*тлікія магілы людзей.

Бо нехта вучыў паміраць, а не жыць.

Аддалі Малахаў курган. Пайшлі з Севастопаля.

Расплаціліся за ўсе дзесяцігоддзі, у якія распіналі ўсё як ёсць маладое, смелае, годнае.

А, між тым, апошніх слоў імператара, за якія так распіналіся тысячы гедымінаў, зусім не было. Іх прыдумалі потым, каб людзі вучыліся гінуць, не наракаючы.

XXVIII

У жніўні тысяча восемсот пяцьдзесят пятага года да Алеся, які ў гэты час жыў у Вежы, прыскакаў з Загоршчыны Логвін, прывёз ліст у грубым пакеце з шэрай паперы.

«Дружа,— пісаў Каліноўскі.— Я скончыў сваю мачыху-прагімназію. Еду паступаць у альма матэр. У Маскву. Хацелася б убачыцца з табою, ды толькі ведаю: немагчыма. Трохі-трохі падзарабіў, атрымаў у начальніка губерні пашпарт і падаролшую за нумарам пяцьдзесят шостым. А ў ёй — усё. Двухгалоная курыца, рубель срэбрам гербавых узносаў, прыкметы (аблічча — авальнае, цяжкае, год — семнаццаць, рост — сярэдні, валасы — цёмна-русыя, бровы — чорныя, вочы — сінія, нос і рот — памяркоўныя, трохі велікаватыя, падбародак — звычайны,— распісалі, хоць ты на Ветку, да раскольнікаў, уцячы, і то знойдуць). Такая лухта! Пачынаецца падарожная, як выявілася, словамі: «Па ўказу яго Вялікасці гасудара імператара Аляксандра Мікалаевіча...» Аж во як! Нібыта кожнага з падарожных ляпае па плячы: «Едзь, братка, шчаслівай табе падарожы».

Вось я і еду. У Мінску зрабіў прыпынак на чатыры дні і адсюль пішу. Горад вялікі і даволі-такі гразны. Толькі вельмі ўпадабаў Залатую Горку з капліцай старога Роха. Дрэвы вакол, і так прыгожа блішчыць наводдаль Свіслач, і дамы за ёй і цэрквы. Добра сядзець і марыць.

Падарожжа, пакуль тое, падабаецца. Едзеш сабе, ні аб чым не думаеш, званок не звініць, наперадзе — воля, бачыш людзей і іншыя мясціны.

Дзесятага траплю, калі верыць падарожнай, у Воршу. Буду там гадзіны чатыры і зусім блізка ад цябе, нейкіх сотню з лішнім — дакладна не лічыў — вёрст. Але гэта таксама далёка, так што не ўбачымся і на гэты раз. І дорага. Мне прагонных за два кані з правадніком выпала нешта каля сямі рублёў, табе будзе — у два канцы — рублі два з паловаю. Чаго ўжо тут. Дык ты ў гэты час проста падумай, што я блізка, і я абавязкова адчую.

А калі скончыш на будучы год гімназію — што мяркуеш рабіць? Сядзець мядзведзем у сваім берлагу ці ехаць вучыцца далей? Калі другое — едзь туды, дзе я. Пагаворым аб усім-усім. Ёсць шмат цікавых навін».

Алесь пайшоў да старога Вежы. Той сядзеў на сваёй улюбёнай тэрасе.

Унук спыніўся, не хочучы яго турбаваць.

— Я чуў цябе яшчэ за пяць пакояў, — не ўздыхаючы павек, сказаў дзед. — Што ў цябе там?

Алесь падаў яму ліст.

Стары пан расплюшчыў вочы.

— Твой Кастусь, — сказаў ён. — Ты даеш мне, каб я прачытаў?

— Так.

Пан Даніла далёка адставіў руку з лістом і стаў чытаць.

— У яго добры, роўны почырк, — сказаў ён. — Ён часам не з «памяркоўных і акуратных»?

Вочы ягоныя, відаць, убачылі словы «двухгало-вая курыца», і ён усміхнуўся.

— Прабач, сам бачу, што гэта не зусім тое. Ну, а што, калі недзе ў Бабруйску сядзіць поштмайстра Шпекін?

Чырвоны Алесь паціснуў плячыма.

— Пячаць, — сказаў ён.

— Пячаць, — перадражніў дзед. — Пячаць можна зняць гарачай брытвай, а потым пасадзіць на месца. Дачытаў да канца.

— З небагатых, — сказаў ён.

— Я казаў вам гэта, дзядуля.

— Вы і надалей намераны карыстацца паслугамі дзяржаўнай пошты для перадачы адзін аднаму свежых параўнанняў і шчырых выказванняў пачуццяў, падобных на гэтыя?

— Мы іначай не можам гаварыць. Мы далёка адзін ад аднаго.

— Нашто ты паказаў мне гэта?

— Я хацеў яшчэ раз паказаць вам, які... які ён.

— Калі ты хацеў паказаць мне, які ён разумны, то ты не мог бы дасягнуць сваёй мэты лепшым чынам. Я ў захапленні ад яго разумовага ўзроўню і... гм... асцярожнасці.

Ён працягнуў руку па цыгарку.

— Я на сёмым небе ад яго высакароднага захаплення радзімай. Маіз іі гаіі; аіізі ^ііеЦце іііііііеііе!.

Дзед, ані слова болып не кажучы, пускаў пахучы дым і пісаў цыгаркаю ў паветры нейкія дымныя іерогліфы, якія расплываліся раней, чым хто-небудзь мог бы іх прачытаць. Ен рабіў гэта доўга, вельмі доўга.

Дзедавы думкі прачытаць было цяжэй, чым гэтыя шэрыя жывыя знакі ў паветры. Кандраці з'явіўся ў дзвярах нечакана.

— Што,— спытаў Вежа,— нікога болып не было?

•— Я быў бліжэй за ўсіх,— сказаў Кандраці.

Алесь уцяміў, што ўвесь гэты час Вежа трымаў нагу на званку пад сталом.

•— Слухай, малочны брат,— сказаў Вежа.— Я ведаю, ты сам адчуў, што нешта здарылася ў доме. Магчыма, хацеў даведацца, што прывёз Логвін.

— Вельмі трэба,— буркнуў Кандраці.

— Але ты ўсё ж не хлопчык, каб ісці на кожны званок. Ты — брат і наглядчык лясоў. Твая жонка — другая гаспадыня ў доме пасля Еўфрасінні.

— Ды ўжо,— сказаў Кандраці.— Ніхто не забароніць маёй жонцы памыць падлогу, калі яна захоча. Паня якая!

Дзед асекся.

— Што трэба пану брату Данілу?

— Тройку для паніча,— сказаў дзед.— Зараз. Кандраці пайшоў. Некаторы час панавала маўчанне.

— Дзеду,— ціха сказаў Алесь.— Я вам гэтага ніколі не забуду.

— Не варта падзякі,— сказаў дзед.— Я эгатыст, ты ж ведаеш. Я хачу, каб у дзяржаўнай пошты было хаця на два пісьмовыя доказы менш. Мне не хацела-

¹ Але трэба таксама мець хаця трэшкі розуму (франц.).

ся б, каб цябе з тваім Кастусём за лухту заслалі некуды на Орскую лінію.

— Я разумею...

Вежа ўздыхнуў.

— Сёння якое?

— Дзевятае.

— Адны суткі. Калі паспяшаешся, можаш сустрэць.

— Тады лепей вярхом.

Дзед памаўчаў.

— Так што хапай яго на «яме» і цягні сюды. Перадай: не прыедзе — табе будзе балюча, а я за цябе пакрыўджуся. Цікава паглядзець, што то за птушка, з якой дзяліцца даводзіцца.

...З цугляў каня падала ўжо мыла, калі Алесь, мінуўшы алею, што вяла да белых муроў і сляпучых макавак куцеянскага манастыра, вырваўся, урэшце, на край высокага плато і ўбачыў стромы спуск дарогі, сінюю істужку нешырокага тут Дняпра, а за ёй гарадок, што ўтульна прымасціўся між Дняпром і невялікай рачулкай.

Конь, асядаючы на зад, спускаўся да наплыўнога моста, які нехлямяжа ляжаў на вадзе.

Алесь не было часу разглядаць усё. На станцыі чакаў і 'вось-вось мог паехаць Кастусь.

Конь загрузкатаў падковамі па насціле. Воз з сенам трапіўся якраз на сярэдзіне — і вада заліла бабкі каню. Конь пацягнуўся да вады, Алесь падняў цуглямі ягоную галаву.

Справа тырчалі з вады магутныя, напаўразбураныя аркі каменнага моста, калісьці, відаць, такога шырокага, што тры вазы з сенам маглі праехаць побач і яшчэ засталася б месца двум коннікам.

Гэта былі руіны «моста на крыві», на якім калісь вырашалі свае багаслоўскія пытанні задняпроўскія манахі з іхнімі прыхільнікамі і гараджане з католікаў, узначаленыя шкалярамі з езуіцкага калегіума.

А паколькі на доўгія дыспуты ні ў кога не хапала ні часу, ні розуму, то пераконвалі адзін аднаго ў справядлівасці «свайго» Хрыста спосабам, у якім было мала талеранцыі і яшчэ менш гуманізму. Не апошнімі довадамі ў гэтай спрэчцы было завушэнне, розных ступеняў моцы ўдары бібліяй ці каўчэжцам па галаве, выспяткі.

Да ліку неабвержных доказаў, якія даводзілі няслушнасьць апанента і з якімі ўжо не было як змагання, належалі ўдар бязменам па галаве і скіданне з вышыні ў ваду. І так цягнулася дзвесце год, невядома на чыю карысьць.

Узняўшыся на другі бераг, Алесь зноў пагнаў каня. Прамільгнулі з левага боку замчышча, мікалаеўская царква і два касцёлы. Наводдаль лёгка ўзносіліся ў неба дзве званіцы Пакрова-Гумённай царквы.

Замкавай вуліцай вырваўся на Пецябургскую, высыкаючы падковамі іскры з каменных пліт.

Каля аднапавярховага каменнага будынка ямскай станцыі стаяла запыленая — хоць ты пальцам на ёй пішы — паштовая карэта, і людзі стаялі на прыступках, а фурман з пашталёнам прывязвалі ўжо вяроўкамі кофры і сакваяжы.

Ён асадзіў каня і скочыў з яго, кінуўшы паводы.

Нейкія не тыя людзі. Стары чыноўнік з клуначкам... Жанчына ў чапцы, відаць, ягоная жонка... Сямінарыст... Два шляхцюкі з сярэдніх.

— Скажыце, дыліжанс па смаленскай лініі рушыў ужо?

У той самы момант, як спытаў гэта ў сямінарыста, з радасцю ўбачыў, што не спазніўся.

Кастусь сядзеў ля сцяны, на лавачцы. Сядзеў, палажыўшы падбароддзе на сугіб рукі, і глядзеў сваімі сінімі вачыма, як запрагаюць коней. Глядзеў пахмура і з відочнай нудотай.

Гэта быў той і не той Кастусь. Валасы па-ранейшаму падалі назад, паказваючы высокі і чысты лоб, але былі даўжэйшыя. Ледзь прыкметна прабіваліся вусы, і хлопцаў рот здаваўся, ад асмужанага ценю над ім, яшчэ больш уладным.

Апрануты ён быў у сурдучік, у бэжавыя нанкавыя панталоны і запыленыя паўбоцікі. На гожай мускулістай шыі сцягваў каўнер белай кашулі шырокі чырвоны гальштук.

Каліноўскі ўзняў галаву і доўгім непаразумелым позіркам, нібы не пазнаючы, абвёў цёмнага ад загару юнака.

— Алеська...

— Кастусь!..

— Панове,— сказаў гарэлачным голасам станцыйны наглядчык.— Проша сядаць.

— Я... еду зараз,— яшчэ цішэй сказаў Кастусь.— Во і дыліжанс.

— Пайшлі яны са сваім дыліжансам! — выгукнуў Загорскі.

Кастусь збянтэжана муляўся. І тады Алесь працягнуў яму рукі.

— Кастусь!.. Во дык Кастусь.

— Алеська! Братка! Алеська!

Яны кінуліся адзін да аднаго ў абдымкі.

Коннікі няспешным трухам выехалі з дрымотнай засені векавой пушчы і ўбачылі пад страшным стромым урвішчам Дняпро. Ён спакойна і рэдка зіхацеў дробнымі хвалямі, як сіняе срэбра.

Яны ехалі адны, далёка наперадзе ўсіх астатніх. Логвін з падстаўнымі быў відаць ледзь не за вярсту.

...Ноч спалі ў котчым вазку, а ля Дошчыцы сустрэлі трэцюю падставу і зноў пераселі ў сёдлы, хаця з Кастуся быў і не зусім добры яздок.

Кастусь ехаў на снежным Ургу, той быў спакайнейшы. Алесь — на Тромбе, які нікога не хацеў ведаць, акрамя гаспадара.

— Дзівоснай якой прыгажосці коні,— сказаў Каліноўскі.

Алесь усміхнуўся.

— Ведаеш, я аднойчы, яшчэ дзіцем, сасніў дзівосны сон. Разумееш, была ноч і туман. І коні. Белыя, дзівоснай прыгажосці. Я ляжаў ля згаслага вогнішча, а коні схілялі галовы і дыхалі цёпла. А паміж коней стаяла мокрае жарабятка. Снежнае ўсё, а хвост смешны, тоўсты... І туман збягае, а ўсюдых белыя коні.

— Ты, Алесь, часам вершаў не пішаш?

— Спрабую,— чырванеючы, адказаў Алесь.

І тут пачуў нешта такое, чаго ніяк не чакаў ад Кастуся.

— І я часам... таксама,— натуральна і проста сказаў сябар.

— І... добрыя вершы?

— Дзе там,— уздыхнуў Кастусь.— Каб пісаць Добрыя, трэба ўвесь час працаваць. А я... Мне здаецца, не ў гэтым цяпер наш лёс.

Алесь здзівіўся, так пазмрачнеў раптам твар сябра. Нешта пакутлівае з'явілася ў яго вачах. Ён быў зусім непадобны на Яраша Раўбіча, ягоны сябра, але агульны выраз вачэй, вуснаў, ссунутых броваў зрабіў іх на хвіліну вельмі падобнымі.

— Цябе нешта прыгнятае? — спытаў Загорскі.

— Потым, Алесь.

— Бачу,— сказаў Алесь.— Ты не хочаш, але...

— Я не хачу, але гэта вышэй за мяне.

•— І таму ты не хочаш пісаць вершы? Але ж лёс паэта — самы шчаслівы лёс.

— Хто гаспадар у сваім лёсе? Хто ведае, колькі яму дадзена жыцця і калі прыйдзе смерць?

Коні ішлі ледзь не над самай стромай. Салодкі, магутны вецер ляцеў з-за Дняпра, нёс з сабою пах стагоў, водар звялай лістоты, якой іх прыкрылі зверху, пах сырасці і балотных кветак са старыкоў.

— За такую зямлю ўсё аддаць можна,— ціха сказаў Кастусь.— Усё.— І вярнуўся да ранейшай думкі: — А наконт таго, што твой дзед так накінуўся на цябе за мой ліст, то тут я зрабіў, як апошні ёлуп. Ён, відаць, усё разумее.

— Што ўсё?

— А тое. Тое, што раней душылі і хвасталі, а цяпер... цяпер патроху ціснуць. Забяры ў чалавека ў адзін дзень сваякоў, хлеб, волю, мову. Ён жа ўзбунтуецца. Ён зброю возьме. А тут ціснуць патроху, па каліву, па слоўцу, па чалавеку, па песні — непрыкметна адбіраюць.

— Так,— Алесь матлянуў галавою.— І ўсё ж, пакуль тое, цягне цяплейшым ветрам. Вясною... Пасевастопальскай вясною, калі ўжо так называць.

— Пачакай, дасца яна нам яшчэ ў знакі, тая вясна... Яны заўсёды так спачатку. Адпусцяць нібыта, а потым грабуюць ды скубуюць... Но, не брыкайся! Адпусцілі ж!

Урга пакасіўся на ездака нервовым вокам.

— Новы цар, здаецца мне, дабрэйшы,— сказаў Алесь.

— Паглядзім,— сказаў Кастусь.— Паглядзім, які ён будзе, як прыпчэ.

Яны сядзелі ўтрох у бібліятэцы, за кавай. Дзед у сваім крэсле, юнакі, падкурчыўшы ногі, на канапе.

Праз расчыненыя вокны лілося цёплае вячэрняе паветра і ззянне месяца. Дзве свечкі ў кутым жалезным падсвечніку асвятлялі — высока над сталом — сухое аблічча старога Вежы, яго ссутуленыя магутныя плечы, сплеченыя пальцы змаршчкаватых рук.

Дзед з прыхаванай цікаўнасцю раз-праз паглядаў на Кастуся. Хлопец і падабаўся і не падабаўся старому. Ён-то і разумны, відаць, і шчыры, але адкуль у ім такая самаўпэўненасць, пачуццё гэткай сваёй гасіо?

А Кастусь разглядаў сіваю грыву валасоў, хвалю белых карункаў на пукатых яшчэ грудзях і думаў.

«Таксама яшчэ... выкапень. Проста «сей остальной нз стап славной екатернинских орлов». Нібы закансервавалі яго тут. І на табе яшчэ, разглядае».

Пры сустрэчы дзед амаль нічога не сказаў яму, акрамя нязначных слоў прывітання. Потым хлопцы абедалі. І вось сядзелі, мацалі адзін аднаго вачыма.

— Дык гэта ты, значыць, і ёсць Кастусь?

— Кастусь... Сымонаў сын... Каліноўскі.

— Дваранін? — спытаў дзед.

— Цяпер зноў дваранін,— сказаў Кастусь.

— Як гэта? Хіба можна быць сёння дваранінам, заўтра купцом, а паслязаўтра зноў у дваране пасунуць?

— Пры такім урадзе, як наш, усё можна,— зрабіў Кастусь першы выпад.— Сёння чалавек — смецце, заўтра — дваранін, паслязаўтра — зноў смецце.

Алесь усміхнуўся, заўважыўшы, як адно з крылатых броваў Вежы прыўзнялося ў непрыкметным для старонняга здзіўленні.

— Гм... Дык як жа гэта выйшла, мо ўжо ты раскажаш мне?

— Магу!

Вежа зручней прымасціўся ў крэсле і праз краёчак кубка кінуў на юнака дапытлівым хітрым вокам.

— У семнацатым стагоддзі мой продак, Амброзій Самойлаў Каліноўскі, купіў маёнтак у Бельскай зямлі.

— І няблага зрабіў,— сказаў Вежа.

— Мы там не пражылі і сотні год. Роўна праз дзевяноста, у тысяча семсот шэсцьдзсят дзевятым, прадзед прадаў маёнтак. Даўгі прыціснулі, моцныя суседзі памаглі.

— Як жа клікалі яго высакароднасць?

— Мацеем... А далей пачалі жыць так. Што праўда — у шляхецтве нам не адмаўлялі. Пацвердзілі яго трыццаць тры гады назад на беластоцкай губернскай зборні. А праз дзесяць год, пасля паўстання, пачалі нас усіх гнаць у аднадворцы. Тысячы людзей пайшлі ў падатковы стаі-і. Бацька пабіваўся, як той лін аб лёд. Праз чатыры гады пасля паўстання ён (а яму ішоў ужо сорок адзін год і пазнавата было пачынаць «справу», але з голаду здыхаць — таксама рана) пазычыў у фабрыканта з Астраленкі, Ігнацыя Бонды, грошай, ды сам далажыў, ды і адкрыў у Мастаўлянах сваю «справу». Пан Радавіцкі дазволіў. Шкадаваў беззямельных. Ды і гонар: «споспешествовал промыслам в крае». Спачатку было на фабрычцы чатыры варштаты. У год майго нараджэння, у трыццаць восьмым, ужо дзевяць, з семнаццацю рабочымі. А ў саракавым годзе, калі Бонда паступіўся сваёй доляй, стала ўжо дванаццаць варштатаў і дваццаць рабочых.

Вежа слухаў гэтую сумную гісторыю пакутнай бітвы за дабрабыт, кавалак хлеба і незалежнасць без усмешкі. Вочы яго былі ласкавыя і сумныя.

— Пяўся, як вол у баразне,— казаў далей Кастусь.— Дзіва што! Такая сям'я. Трэба было ўсё павялічваць колькасць варштатаў. Узбіваўся ўжо на пятнаццаты, а тут ледзь не крах. Палатніна пачала выходзіць з моды.

— Вядома,— зноў вяртаючыся да ўлюбёнай іроніі, сказаў Вежа.— Куды ўжо нашым дарабковічам на палатняных абрусах есці, пад палатнянай прасціной спаць, палатнянай сурвэткай выціраць вусны... А што, палатніну выраблялі простую?

— І простую, і чынаватую, і клятчастую. Але ўсё ледзь не пайшло макам. Выручыла лібаўская філія данцыгскай фірмы «Ленке і Берг». У іх на палатніну заўсёды попыт, а ў нашым пасведчанні сказана, што нашы сурвэткі і абрусы не горшыя, а чынаватае палатно лепшае за замежнае.

— Спадобіўся пан Сымон,— сказаў Вежа.

— Спадобіўся, ды не дужа,— сказаў Кастусь.— Бо якраз памерла маці.

— Ты яе памятаеш? — спытаў Алесь.

— Дрэнна,— адказаў Каліноўскі.— Амаль не памятаю. Ведаю толькі: прыгожая была. Часам сустранеш жанчыну з добрым гоным абліччам — і

шукаеш у яе рысах матчыны. Мо такая была. А мо і не такая. Не помню. Ведаю толькі: маладая была надзвычай прыгожая.

— Якога роду? — спытаў Вежа.

— Вераніка з Рыбінскіх.

— Н-не ведаю,— на гэты раз ужо ўсур'ёз сказаў стары.

— Я дрэнна яе памятаю. Толькі рукі. І яшчэ вочы. Ды песню, якую спявала. Захварэла задоўга да смерці. Расказвалі, якраз калі хрысцілі мяне. Привезлі ў Ялаўскі касцёл. Быў позні вечар. Пакуль на бабінцы рыхтаваліся, купель ставілі, пакуль тое — матуля з кумою ды мной пайшлі па цвінтары прайсціся. Цвінтар там вялікі. Падышлі да магілы Леакадзіі Купчэўскай, швагеркі ялаўскага пана (яна маладая памерла, і ўсе казалі, што матуля чымсьці на яе падобная была, толькі прыгажэйшая, і таму маці заўсёды там спынялася). Стаяць. А з-за помніка, з-за барэльефа пані Ліёшкі — раптам морда. Ды страшалюдная, зарослая. Пакуль зразумелі, што гэта мясцовы юрод, Якубка Кот,— ногі ў абедзвюх самлелі. А той ідзе за імі да касцёла, вытанцоўвае ды кажа нешта накшталт: «Кумы дзіця хрысцілі, горла крапілі, у кажушаны рукаў паклалі, па дарозе згубілі... Ляжыць дзіця на марозе, свечачкі вакол. Пальчыкам варухне — перуны смаляць, кулачок сцісне — грамніцы б'юць. У «чорнага»! У «чорнага»!» Маці крок паскарае, а той плача: «Падбярыце дзіця, добрыя людзі. Ці доўга яму, халоднаму, пальчыкам варушыць? А людцы міма ідуць, а грамнічкі слабнуць. Vox-voxП!» Юрода, вядома, пагналі. Ледзь пачалі хрысціць — грымоты за цвінтаром. А гэта сусед, Цыпрук Лазарэвіч, сабраў хлопцаў і кажа: «Пагрымім на шчасце кугакалу». Ну, і стралялі ў неба. А ўсім спачатку здалося — грымоты. Пасля юродавых слоў жанчыны аж абамлелі: грымоты ўзімку. Хросная казала: з гэтага дня ў маці і пачалося. Пачала марнець, чэзнуць. Работы шмат. Дзяцей адных дванаццаць чалавек. А яшчэ маладая. Мяне чамусьці вельмі шкадавала.

«Чым жа вы багатыя, панове? — успомніў дзед.— Дзецьмі, ды смехам, ды дняпровай вадой».

А Кастусь расказваў далей:

— Памерла. Бацьку трэба было думаць, як з Дзецьмі. Без маці не кінеш. А ў таго Цыпрука Лазарэ-

віча, што на маіх хрэсьбінах у неба страляў,— сваячка. Трохі з тых гадоў выйшла, калі сваты ля варот аціраюцца. і прыгалсосці не першай, але добрая баба. Так і з'явілася ў мяне мачыха Ізабела, ды яшчэ сем братоў і сёстраў. Дзевятнаццаць было б усіх, але двое памерла.

Кастусь памаўчаў.

— У мачыхі знайшліся сякія-такія грошы, бацька наскроб, і купілі мы фальварак, а пры ім дзве сотні трыццаць дзесяцін зямлі. Па трынаццаць дзесяцін на чалавека. Фабрыку перавезлі, жыць стала — як адной купай — дык і не дрэнна. Ну і што? Падзеліш — зноў бязглуздіца. Горш за іншых сялян. Бацька старэйшых сыноў — вучыцца, на свой хлеб. І, карыстаючыся, што зямля ёсць,— парогі абіваць. «Куку ў руку» даваць. І вось у гэтым годзе, урэшце, уганорылі, далі сенацкую пастанову: лічыць уладара фальварка Якушоўка, Сымона Стафанава Каліноўскага, год шасцідзесяці аднаго, веравызнання рымска-каталіцкага, як і нашчадкаў ягоных, дваранінам. Дваццаць чатыры гады спатрэбілася на прысуд. Пачаў дабівацца малады, у трыццаць пяць год, маці была маладая, здаровая, а дабіўся — руінай. Ненавідлсу я ўсё гэта.

На сківіцах у Кастуся хадзілі ўпартыя жаўлакі. Гарэлі на шчоках дзве чырвоныя плямы.

— Нішто, брат,— сказаў Вежа.— Вывучышся вось, галава ў цябе добрая, дойдзеш да вялікіх начальнікаў — толькі перайка з «меншых» ды з «малодшых» братоў паляціць.

— А што,— усміхнуўся Кастусь.— І тарыф над галавою павешу, як зэльвенскі пісар: за подпіс — тры рублі ды пірог з вязігай, за пацвярджэнне дваранскай годнасці — тысячу рублёў ды лсонцы сем аршынаў аксаміту. А я сам — у сенаце шышка дужа вялікая. Заходзіць гасудар імператар выпадкова: «Гнаць,— кажа,— яго за такую таксу».

— Правільна,— буркнуў Вежа.— «Бо ён нам усім цану збівае,— скажа імператар.— Мне унь за канцэсію на пабудову чыгункі колькі плацяць, ды і то мала. А тут... пірог з вязігай. У дурня і песня дурная»¹.

¹ Прадажнасць вышэйшых колаў дасягнула небывалых пameраў. Нягледзячы па частыя працэсы, кралі ўсе, і вінаватых не

Лілося праз вокны ў пакой святло месяца і змешвалася з ружовым святлом свечак.

— Ты што, Кастусь,— спытаў Вежа,— ты, значыцца, паляк?

— Не, я тутэйшы,— асцярожна сказаў Каліноўскі.

— Ён беларус, дзеду,— сказаў Алесь.

•— А гэта што такое? — непаразумела спытаў дзед.

І толькі тут упершыню заўважыў, як малады чалавек напружыўся, нібы яго ўдарылі, зірнуў на Вежу змрочнымі вачыма.

— Ён жа вам казаў, пан Вежа,— сказаў Каліноўскі.

— Я казаў табе,— сказаў Алесь.

— А,— нібыта ўспомніў Вежа,— прыпамінаю. І вы верыце ў гэтыя жарты?

Тут успыхнуў і Алесь. І Вежа зразумеў, што зайшоў далекавата. Але бес усё яшчэ сядзеў у ім.

— Як жа не паляк,— сказаў ён.— Хрысцілі цябе ў касцёле. Веравызнання ты — рымскага.

— Ну і што,— цяжка рухаючы сківіцамі, сказаў Кастусь.— Прашу прабачэння, заўтра я ахрышчу вас у касцёле — і вы не станеце з гэтай прычыны палякамі. А я перайду ў магаметанства і не стану туркам. Будзе беларус магаметанскага веравызнання і беларус веравызнання каталіцкага.

— Нядрэнна для пачатку,— сказаў дзед.

— І для канца нядрэнна. Тым болып што ваш малодшы ўнук — каталік. Па вашаму загаду.

Вежа ажно вохнуў. Чарцяня біла проста пад дыхала.

— Але ж мясцовасць, адкуль ты родам, гэта Польшча?

— Магчыма,— сказаў Кастусь.— Але цяпер гэта Гродзенская губерня.

— А заўтра наш... гм... Аўгуст... далучыць да Гродзенскай губерні Варшаву.

— А жыхары, якія называюць сябе ліцвінамі, а свой край Літвую?

было. Канцэсія на пабудову чыгуначнай лініі каштавала таго, што каштуе, плюс мільён-паўтара рублёў хабару. Калі пасля забойства Аляксандра II ацэньвалі ягоную маёмасць, дык толькі «Добранабытая» ім самім сума дасягала амаль шасцідзясяці мільёнаў.

Размова і падабалася і не падабалася Вежы. Падабалася, бо чарцяня ведала, чаго хоча. Не падабалася, бо гэтыя веды пагражалі і ўнуку і самому чарцяняці небяспекай.

— А ты ўмееш гаварыць па-літоўску? — з усмешкай спытаў ён.— Гэта ж, здаецца, не славянская мова?

— Я маю на ўвазе не Літву-жмудзь,— упарта, кусаючы вусны, сказаў юнак.— Я маю на ўвазе Літву-Беларусь... І потым, вы ж добра ведаеце, адкуль вырасла тая памылка.

— Я-то ведаю, а вось адкуль ведаеш ты?

— У мяне брат гісторык. І потым — я не глухі. Семнаццаць год я чую слова Літвы. А да мяне яго ўжывалі яшчэ трыста год.

І тут Вежа зрабіў апошнюю спробу павярнуць варацідла, на якім ткаля-парка ткала лёс гэтых юнакоў. Нанёс апошні і па-сапраўднаму страшны ўдар.

Вонкава гэта выглядала як мілы жарт. Дзед наліў сабе яшчэ кубак кавы.

— І ўсё ж ніякі ты, хлопча, не беларус. Ты — паляк. Праўдзівей кажучы, мазур.

Каліноўскі ўстрыжываўся.

— Бо твой Амбросі Самойлаў сын Каліноўскі быў з Візенскай зямлі... «Мечнік Візскай зямлі. Сын мечніка Візскай зямлі. Унук мечніка Візскай зямлі...» А Візская зямля — гэта Мазовія.

— То вы ўсё ведалі самі,— разгублена сказаў Кастусь.— Нашто ж тады...

— Ты паляк, хлопча,— сказаў Вежа.— Я ведаю, табе цяжка развітацца з рашэннем, якое зрабіў ты сам. Але гэта вялікі народ, які значна больш ведае аб сабе, чым мы ўсе. Гэтым трэба ганарыцца, а іншых «тутэйшых» кінуць іхняму лёсу, калі ўжо яны нічога не хочуць... Галоўнае — быць чалавекам, сынокам.

І раптам цішыню парушыў дзіўны прыглушаны гук.

Кастусь смяяўся. Смяяўся горка, трохі з'едліва і глуха:

— Так, Амбросі быў мечнік Візскай зямлі. Але там жывуць і жмудзіны, і немцы, і палякі, і беларусы. Вы ўзялі няпэўны довад, князь... Але няхай, няхай нават і так... Пасля яго мае продкі сто семдзесят год жылі на гэтай зямлі, елі яе хлеб, гаварылі яе

гаворкай, умываліся яе вадою, спявалі яе песні... Ды і хіба не ўсё адно, калі я сам лічу сябе «ліцвінам», беларусам, тутэйшым — назаўсёды гэта, як хочаце. Хіба не ўсё адно, калі дома ў мяне гавораць мужыцкай гаворкай, калі толькі адзін бацька — «для дзяцей» — ведае тое, што ў нас называюць «польскай» і якой не разумеюць палякі, бо гэта перакручаныя нашы словы.

Вочы ў Кастуся блішчалі.

— І хіба не ўсё адно, калі нябожчыца маці не ведала іншай мовы, і браты мае, і я сам не ведаў да прагімназіі іншай... Вы чулі, якая тая адзіная песня, што я помню ад маці?

Плакаў бы я, плакаў, Белья бярозы
Ды не маю слёз. Пабяліў мароз.

Вежа маўчаў.

— Беларус,— з глухой іроніяй сказаў Вежа.— Сябра трызненняў майго ўнука. Што ж... Бог з табою, сыне. Хай табе доля дае шчасце.

І дадаў:

— Псіхapatы... Неразумныя... Мамчыны сынкi^ што пахнуць малаком... Што ж гэта з вамі будзе, га?

¹ Блытаніна з паходжаннем Кастуся Каліноўскага, здаецца мне, уяўная.

Пачнем спачатку. У Мастаўлянах, дзе нарадзіўся Кастусь, не было іншай царквы, чым уніяцкая. Уніяцтва сярод карэннага польскага насельніцтва не было. Уніятамі ў гэтай мясцовасці маглі быць толькі беларусы. Каліноўскія хадзілі ў касцёл. Яны маглі быць або спрадвечу католікамі, або перавернутымі • ў каталіцтва уніятамі. Гледзячы на тое, што нават Гейштар, які ўваходзіў разам з Кастусём (да разгрому белага ўрада) у «Камітэт кіраўніцтва», называе Кастуся «ЫТДУП — верагат-узіа», мы маем права верыць і таму і другому. Гейштар, праўда, кажа пра «старапольскае сэрца» нашага героя, але ці можна верыць ворагу Каліноўскага, шавіністу, прыхільніку белага жонда ў Варшаве.

І, у процівагу яго словам, аб такіх, як ён, Каліноўскі кажа: «Такой дурной мазгаўні, як Варшава, нельга даручаць лёс Літвы».

Дзіўна было б, каб Гейштар і іншыя «гісторыкі» яго напamку казалі, што ён — беларус. Краіна ж героя была напаўмёртвая пасля разгрому і не магла бараніць імя сына. Кнігі беларускія канфіскавалі і палілі, друкаванне іх, нават ужыванне слова «Беларусь» было забаронена пад страхам кары... Між тым, паролем Кастуся і яго сяброў былі словы: «Каго любіш?— Люблю Беларусь!— То ўзаемна».

Але нават каб не было гэтага, заставаўся б яшчэ адзін, непарушаны нічым, факт: мова чалавека. На ёй напісаны перадсмяротныя вершы Каліноўскага.

«Мужыцкую праўду» Кастусь выдаваў таксама па-беларуску.

...У той год зноў спасцігла Прыдняпроўе страшная летняя повень. Як насланнё нейкае: вада стаяла на ўзроўні сярэдняй вясенняй паводкі. Дняпро заліў паплавы, яругі, вымачыны. Старарэчышчы ператварыліся ў пратокі, у доўгія азёры.

Вада ападала патроху, і відаць было, што Дняпро ўвойдзе ў трубу толькі на пачатку верасня. На ствалах дрэў, якія вызваліліся з-пад вады, быў тонкі пушок карэньчыкаў, так доўга стаяла повень. На ўзгорках карычневая скарынка высахлай твані ляжала як лямец, і ногі чалавека ламалі яе, пакідаючы дзіркі, у якіх была відаць чэзлая, жаўтавата-зялёная, бы ў склепе, трава. Стала ясна: сенажаці па нізкіх месцах прапалі.

Кастусь з Алесем, трымаючы ў руках крыгу, ішлі поплавам. І крыга, разгорнутая падвойная рама, абцягнутая мярэжай, нагадвала вялізнага, болынага за хлопцаў, празрыстага матыля.

Ісці было цяжка. Ішлі па калена ў вадзе. Даводзілася грудзьмі пракладаць сабе дарогу ў траве. Малінавы скрыпень казытаў разгарачаны твар, павой чапляўся за ногі. Усё вакол чырванела, бялела, жаўцела.

Здавалася, зацвіло бязмежнае плыткае мора. Бо травы стаялі ў вадзе, засыпанай каляровым кветкавым пылком.

Спыніліся на краёчку яругі, доўгай неглыбокай катлавіны. Кветкі нібы спыняліся на яе берагах, адкрываючы люстэрка чыстай бліскучай вады.

Кастусь адным вокам глянуў у мяшок, пачэплены вяроўкай за шыю. У ім пераліваліся цьмяна-залатыя ліны, халодныя гусцёркі і блакітна-зялёныя малыя шчупачкі.

— А нядрэнна мы ўхапілі,— сказаў Кастусь.

— Гэта яшчэ мала,— Алесь быў чырвоны і трохі спацелы.— Вада высокая шкодзіць. Звычайна па старых разы за чатыры столькі натрасеш, а тут палову дня ходзім.

— Усё адно цікава. Нават лепей, што шмат ходзім.

— Нішто,— сказаў Алесь.— Зараз дойдзем да гарадзішча — адпачнем на сухім. А то тут і сесці няма куды.

— Як гэта нямуды? — спытаў Кастусь.

І сеў аж па самыя грудзі ў ваду. Сядзеў і смяўся. Торба з рыбай усплыла і пачала барболіцца больш рухава.

— Зручна,— сказаў Кастусь.— Нібы ў цёплай ванне сядзіш. Толькі каб гэта рак за якое месца не хапануў.

— Тут іх няма,— сказаў Алесь.— Яны пад карчамі ды пад берагам. І потым, мала стала ракаў. Гады тры назад пошасць нейкая на іх прайшла. Берагі аж кіпелі крумкачамі ды варонамі.

— Гэта яны, мусіць, з гора падохлі. Знайшоўся на іх нейкі свой Аляксашка,— выскаліў Кастусь белыя прыгожыя зубы..

— А што табе гэты Аляксашка?

— А чорт яго ведае. Абяцае зашмат. А ў самога калі што і добрае, дык гэта шавяльюра і бакі, ды яшчэ вусы. Як пікі. Але гэта ўжо ад цырульніка хутчэй залежыць.

І дадаў:

— Падбароддзе ў яго бязвольнае. А бязвольныя людзі — ох, якія яны часта бываюць упартыя ды злыя! На кожным сваім капрызе могуць суседу вязы скруціць. Нібы даводзіць, што і ў яго цвёрдасць ёсць.

Кастусь баўтануў нагамі ў вадзе.

— Справядлівасці, відаць, і тут не будзе. У нас, наогул, справядлівасць гэтую своеасабліва разумеюць. Чорнага імя Сямашка-біскуп сам унію кінуў і сілком пачаў паству ў праваслаўе гнаць. Тут ужо ўсё, што хочаш, бывае: і страшнае, і смешнае. Смех у нас, вядома, таксама не дай бог! У пятлю хочацца ад такога смеху. То рэжуць людзям бароды, а з тых, хто не хоча, мыт за бараду бяруць. А тут прымусілі уніяцкіх былых папоў бароды гадаваць ды вопратку мяняць. Усе забарадзелі, як казлы. І тут Сямашку данос: поп такой і такой вёскі барады назнарок не хоча адпускаць, а значыць, і надалей перабывае ў гнюснай ерасі, такі ён і гэтакі. Марыць аб аўтакефаліі беларускай царквы, спіць і бачыць, каб гасудар ухайдокаўся... Папа туды, папа сюды, папа на допыт... «Што, быдла, зламысныя ідэі ў чорным сэрцы гадуеш?! Аўтакефаліі захачеў?! А ў манастыр на хлеб і ваду?!» І, галоўнае, ён, халера, ні ў чым не прызнаец-

ца. Некалькі месяцаў цягалі. Ледзь сапраўды за краты не трапіў. Ужо і прадпісанне было. І толькі потым выявілася, што барада ў папа ад прыроды не расце.

Яны шырока разгарнулі крыгу і падставілі яе пад куст, заліты вадою. Алесь спінаю, каб вачэй не папсаваць, палез у хмыз і пачаў боўтаць у ім нагамі. Праз хвіліну Кастусь смыкнуў за вяравачку, і крылы самкнуліся. Загорскі падскочыў да сябра і памог яму ўзняць крыгу над вадой. У ёй ляжаў, відаць самлеўшы ад жаху, даволі вялікі шчупак, а побач з ім калаціліся тры цымяна-залатыя ліны.

Ставячы раз-пораз крыгу, яны павольна пасоўваліся да гарадзішча.

— І чаму гэта, братка, так? Звычайная рыба доўга, мужна, я б сказаў, трымаецца, а шчупак, вялікі, моцны, драпежны, як выцягнеш яго з вады, так і самлее,— сказаў Кастусь.

— Я думаю, звычайная рыба, яна — працавік. Жыве сабе, б'ецца, «штодзённы» свой цяжка зарабляе. А гэты — хапун, аспід драпежны. Злы чалавек не бывае мужны. Так і тут. Пастрах ракі, а на расплату, як ва ўсіх такіх, кішка тонкая.

Кастусь вырваў з вады крыгу, і ў струменях плыўкага срэбра яны ўбачылі яшчэ аднаго нерухомага шчупака і зарагаталі...

...Калі яны паселі ля падножжа вялізнага гарадзішча і расклалі сушыць вопратку, Кастусь, абводзячы шырокімі вачыма мора кветак у вадзе, сказаў:

— Ну і зямля! Бог ты мой, якая зямля! Дык, хаця б за прыгажосць, няўжо яна кропелькі шчасця не заслужыла? Скубуць і скубуць, душаць і душаць.

— Гэта праўда,— сказаў Алесь.

Каліноўскі лёг на живот і глядзеў цяпер на гіганцкую ўсечаную піраміду гарадзішча, на сляды равоў, на заклалыя схілы, на якіх шумела трава, на самотны дубок, што неяк прымасціўся на краёчку верхняй пляцоўкі, здабываў карэннямі бедны пакорм з цвёрдай, як камень, зямлі.

— Трымаемся, як той унь дубок,— сказаў Кастусь.— На руінах.

— Слухай,— сказаў Алесь,— чаму ты апошнія два дні сумны?

— Ты не думай, братка,— пасля паўзы сказаў Каліноўскі.— Мне добра ў вас, хаця і нязвыкла, бо танцуюць вакол цябе і Логвін, і Кірдун з жонкай, і Карп з Анежкай, і Кандраці, і іншыя.

— То што?

— Скажы, табе ніколі не было дрэнна ад думкі, што на цябе працуюць многія тысячы людзей? Калі пасяліць у адно месца, атрымаўся б вялізны горад. А вас шэсць чалавек...

— Мне тут пакуль нічога не належыць... А хатнія — людзі традыцыі, хаця і разумеюць неабходнасць змен,— стрымана сказаў Алесь.— На зборні, чатыры, здаецца, гады назад, падалі галасы за скасаванне прыгону.

— Ну, а ты сам як думаеш?

— Калі буду гаспадаром — гэтыя людзі атрымаюць волю. У гэтым маё слова. Ведаю, можа, мне нават і хрыбціну зломаць. Але іначай нельга.

Над галавамі ў хлопцаў ляцелі на гарадзішча, нібы штурмуючы яго, сонечныя, сляпуча белыя аблогі.

...Уначы, калі хлопцы ўжо ляжалі ў сваіх ложках, да іх прыйшоў на хвіліну стары Вежа. Сеў на краёчак Кастусёвага ложка, уважна глядзеў на гося.

— Ну як табе тут?

— Мне тут добра.

— Слухай, Кастусь, магу табе прапанаваць сёе-тое.

— Але.

— Пачакай да універсітэта тут. Разам з Алесем налета паедзеце. А гэты час будзеш вучыць дзяцей у маёй вясковай школе. І падзаробіш за год на два гады, каб па ўроках не бегаць... Га?

Кастусь адмоўна пахітаў галавою.

— Не. Я разумею вас, пан Вежа. І я вам удзячны. Але тут справа больш складаная. Мне трэба потым цягнуць братоў. І да таго ж...

Ён замяўся.

— І да таго ж, мне трэба хутчэй вывучыцца. Я не маю права рызыкаваць яшчэ адным годам.

— Я ведаю, ты ніколі не возьмеш ад мяне грошай.

— Ніколі,— сказаў Кастусь.

— То і дурань. Падзарабіў бы. А то будзеін ся-
дзець на каве з хлебам.

Мускулы на шчоках у Кастуся абцягнуліся ску-
рай!

— Кава і хлеб,— сказаў ён.— Вада і хлеб. Кроў
і хлеб.

— Ну, гэтай дарогай мала каму дадзена ісці.

Кастусь упарта паматаў галавою.

— А калі дадзена, дык нельга збочваць. Народ
наш без багацця, без зямлі, без мовы... І таму варта
жыць і сутыкацца з ворагам. Хутчэй.

— Што ж,— сказаў Вежа.— Бадай што, маеш ра-
цыю...

Вежа пайшоў. Хлопцы ляжалі і моўчкі слухалі
свежы шolah паркавай лістоты. Спаць не хацелася.
Быў самы лепшы час для размовы.

— Кастусь, што ты такімі вачыма сёння на Галін-
ку Кахнову глядзеў?

— Прыгожая,— пасля паўзы адказаў Каліноўскі.

— Закахаўся, бядак?

Кастусь маўчаў. Потым уздыхнуў.

— Не. Я-то ўлюбчывы. Я нават вельмі ўлюбчы-
вы. Але я, відаць, не маю права. Жыццё не маё.

— Як гэта не тваё?

— А так. Звычайна ў людзей так. Першае — гэта
я, другое — сям'я, родны дом, трэцяе — родны горад,
чацвёртае — родная краіна, пятае — родная Зямля,
роднае Чалавецтва. І кожны любіць сам сябе, амаль
усе — сям'ю, болынасць — родны горад, частка —
радзіму. І толькі адзінкі любяць чалавецтва. Па-
сапраўднаму, а не на словах...

Ён сеў і абхапіў мускулістымі рукамі калені.

— Мы нават да любові да радзімы ў болынасці
не дараслі. І таму тут больш за ўсё патрэбны людзі,
якія прайшлі ўсе ступені. Бываюць такія, багатыя
любоўю і нянавісцю. У іх увесь свет узарваны і пера-
кулены. Яны любяць чалавецтва болып, чым радзіму,
радзіму болып, чым родны дом, а ўсё гэта разам —
больш за саміх сябе. Яны, разумееш, свабодна ад-
даюць жыццё і дом і ўсё — для краіны і чалавецтва.

•— І ты хочаш быць такім?

— Буду вельмі старацца... Што ж, самога сябе
я аддам. А каго я маю права аддаць, акрамя сябе?
Жонку? Дзяней?

У цемры блішчалі ягонья вочы.

— • Не, калі аддаваць, то толькі сябе. Брат Віктар кажа: каханне не павінна вісець у нас на нагах... Наш народ спявучы, таленавіты, горды. І вось яго ўвесь час дзякуюць за дабрыню, седзячы на ягонай спіне.

Стукнуў сябе кулаком у грудзі.

— • Песні нашы затаўклі ў гразь, талент распялі, гордасць аплявалі. Усё забралі: зямлю, вадугу, неба, свабоду, гісторыю, сілу... А я ўсё гэта люблю...

Шапацела лістота. Быццам тысячы тысяч уздыхаў ляцелі ў адчыненае акно.

— Нельга больш. Нельга болып. Нельга болып цяпець, іначай страцім апошняе: душу сваю жывую.

— Я таксама даўно пра гэта думаю,— сказаў Алесь.— Зброяй трэба нарадзіць павагу да сябе і да мужыка. І волю нарадзіць таксама — зброяй. Я гаварыў пра гэта з сябрамі.

— З Мсціславам?

— І з ім.

— Мсціслаў — харошы хлопец. Ён мне спадабаўся. І Майка твая мне спадабалася. Але як табе з ёю быць, калі справа дойдзе да зброі?

— Не ведаю.

— А хто яшчэ?

— У нас у гімназіі ёсць суполка. «Братэрства шыпшыны і чартапалоху». Праўда, амаль дзіцячая яшчэ выдумка. Мсціслаў, Пятрок Ясюкевіч, Усяслаў Грыма, Мацей Біскуповіч і я.

— Знойдуцца, відаць, і іншыя,— стрымана сказаў Кастусь.

— За апошні час мы трохі сцішэлі,— Алесь таксама сеў.— Усё ж не фельдфебель над галавою. Лягчэй стала жыць.

— Лухта! — сказаў Кастусь.— Лягчэй стала жыць! На гэта мне нядаўна даў адказ Алекс дэ Таквіль.

— Француз гэты? Гісторык?

— Але. Віктар аднекуль дастаў выпіскі з ягонай новай, ненадрукаванай яшчэ кнігі. Пастараюся прыпомніць болып дакладна... Ага: «...не заўсёды прыводзіць да рэвалюцыі пераход ад дрэннага стацывішча да горшага. Часцей здараецца, што народ, які цяпеў без скаргі і болып страшныя ўмовы, сілком скідае з сябе іхняе ярмо, менавіта тады, калі яно робіцца лягчэйшае.

Стан рэчаў, які выклікае рэвалюцыю, бывае амаль заўсёды лепшы за той, які быў непасрэдна да яго, і вопыт вучыць, што для дрэннага ўрада найбольш пагрозлівая тая хвіліна, калі ён, урад, пачынае трохі выпраўляцца. Зло, якое цярпліва выносілі, як штосьці непазбежнае, робіцца нясцерпным пры думцы, што можна ад яго вызваліцца...»

Кастусь стаў на калені і, гаворачы, глядзеў у парк, дзе білася і тужліва ўздыхала лістота.

— Так, відаць, і ў нашым становішчы. Тым больш што царок нічога вялікага не робіць, а так, нібы мёдам злёгка па вуснах мажа. Усё, як раней. Дзяржава — паліцэйскі ўчастак. Дзяржава — турма.

На твары ў Кастуся зноў з'явілася нешта пакутлівае, цень нязвыклай і, па маладосці год, страшнай, непажаданай думкі.

— Ты раптам зрабіўся падобны на Раўбіча. Толькі маладзейшы.

— Мне ніякавата, — уздыхнуў Кастусь. — І мне вельмі страшна. Здаецца, я беспаваротна вырашыў. Іншай дарогі для мяне няма.

Алесь развёў рукамі:

— Каб жа ж можна было хоць што зрабіць! Школы на сваёй мове, паступовае вызваленне — тады яшчэ сяк-так. Але ж не даюць. Не паўстанеш — будзеш жыць, як усе: жэрці, напівацца, паляваць, ацірацца ля спадніц. Сумленне страціш. А паўстанеш — таксама страшна. Гэта, магчыма, і плаха.

Голас ягоны сарваўся:

— Галоўнае, мала нас, мала! Адзінкі!

Кастусь лёг на спіну. Доўгі час маўчаў, глядзеў у цемру бліскучымі вачыма. Пасля сказаў глухім, але цвёрдым голасам, нібы канчаткова вырашыў усё:

— Не трэба тысячы, каб пачаць. І не трэба ста, каб пачаць. І не трэба... дваіх, каб пачаць...

XXIX

Алесь і Усяслаў Грыма ішлі Дамініканскай вуліцай да Святаянскіх муроў. Абодва пераапануліся з гімназічнай формы ў цывільнае і стараліся трымацца далей ад ліхтароў. Хаця гімназістам старэйшага класа і дазвалялася не вельмі пільнавацца гадзіны,

пасля яког вучні павінны сядзець дома, але яны ішлі ў дом, наведванне якога магло не спадабацца начальству. Ды і прагулкі без формы не заахвочваліся. А іначай было нельга. Будуць глядзець, як на шчаную.

Ішлі да Адама-Ганорыя Кіркора, рэдактара «Кур'ера Віленскага». У яго збіралася цікавае таварыства, і можна было гаварыць аб жыцці. Бывала і музыка, а ўжо спрэчкі — заўсёды. Гаспадар быў з ліберальных, асветнік і не болей, ды яшчэ з памяркоўных. Нехта з дэмакратаў у запале спрэчкі назваў яго аднойчы нават «калабарацыяністам», але гэтага не падтрымалі нават злоснікі. Проста жыў па прынцыпу «абы ціха было», часам запабягаў перад уладамі і імем імператара, але сяды-тады і яго прарывала злосцю. Ён дазваляў збірацца ў сваёй кватэры самым розным людзям, нават з крайнімі палітычнымі поглядамі.

Пачатак сакавіка плакаў капяжамі і ўначы. З дахаў раз-пораз спаўзаў і ляскаўся цяжкі падталы снег. Святло ліхтароў весела гуляла на сотнях ледзякоў.

Вёў Алесь знаёміць з людзьмі Усяслаў Грыма.

— Пакрычаць там сёння, — сказаў Грыма.

— Усе крычаць, — сказаў Алесь.

Увесь люты ішоў у Парыжы міжнародны кангрэс, які прыляпіў на чало імперыі ярлык слабасці і непатрэбства і завяршыў, урэшце, ганебную разгромную вайну не менш ганебным мірам.

— Набілі морду, — бурчаў цельпукаваты Грыма. — Вось вам. На вазах харч вязуць, гарматы разрываюцца. Ваяваць развучыліся. Шпіцрутэны — гэта мы ўмеем.

Кіркор жыў у будынку былога ўніверсітэта. Хлопцы азірнуліся. Паглядзелі ў бок губернатарскага палаца, цікнулі вокам у цёмную арку двара Сарбевіуса. Наглядчык Цэзар Георгіевіч, па класнай мянушцы Цэрбер Гаргонавіч, мог трапіцца паўсюль.

Яны перабеглі вуліцу і нырнулі ў пад'езд. Падняліся па сходах, пастукалі ў дзверы. Сустрэла іх пакаёўка, узяла паліто. Праз шчыліну дзвярэй даляталі галасы.

...Гаспадар, убачыўшы Грыму, развёў рукі, быццам хацеў абняць. Азызлы, усё яшчэ загарэлы, дарма што зіма прайшла, твар яго бы пацяплеў ад усмешкі.

— Змена маладая! Надзея мілай радзімы! То што, Усяслаў, гэта і ёсць твой князь?

— Але. Толькі ён не мой, а свой.

— Ухваляю, ухваляю, князь. Рэферат ваш аб народных песнях упадабаў. Выключна. Верце слову бітага этнографа. Прашу, прашу да мяне.

У невяліччай гасцёўні з мяккай мэбляю і сінімі сценамі, упрыгожанымі медальёнамі з эмалі і ідылічнымі гравюрамі з народнага побыту, было поўна людзей. Курылі, пілі каву ля кутняга століка, спрачаліся. Раздаваліся выгукі, смех, воплескі — відаць, узнагарода камусьці за трапнае слова. Змешваліся польская, французская, беларуская мовы.

— Дав-вайце, маладыя людзі, будзьце як дома, — гасцінна запрашаў Кіркор, робячы, магчыма, занадта выразныя рухі маленькай зграбнай рукой.

Відаць было, што ён — не без славалюбства — ганарыцца і гэтым зборышчам, і гасцёўняй, і людзьмі, сабранымі ў ёй, і атмасферай дасціпнасці, лёгкай ігры мазгавых звільн, спрэчак і ўсяго іншага.

На вялікае сваё засмучэнне, хлопцы амаль адразу ўбачылі аднакласніка, графа Ігнацыя Лізагуба. Ён стаяў з нейкім хударлявым, сухотным на выгляд чалавекам і ледзь адказаў на прывітанне. У чорным бездакорным сурдуче, вельмі стрыманы, вельмі выхаваны. Ён гаварыў і ўсміхаўся белымі зубамі, а ўсмішка была халодная, абьякавая. Валасы бліскучыя ад брыльянціну, нібы карова ягоную галаву лізала. Вочы тытунёвага колеру, абьякава-ўважныя. Нібы не семнаццаць яму, а ўсе пяцьдзесят, такі карэктны.

— Вам пашанцавала, маладыя людзі, — мякка сакатаў Кіркор. — Сёння ў мяне якраз найбольш цікавыя госці. Рэдка бывае так, каб у кожнага знайшоўся вольны вечар. Але сёння вы ўбачыце цвет новай віленскай грамады. Прашу быць як дома.

І пабег да іншых людскіх колцаў, улагоджваць, змешваць людскія плыні, там кінуць досціп, там іранічны сказ, нібы ядро вады на занадта зыркае полымя. Хлопцы асталіся адны.

— А ты ведаеш, — сказаў Алесь, — мне ён не падабаецца.

— Нешта праўды тут ёсць, — пакруціў цяжкай галавою Грыма. — Хоча, каб усе былі адзін у адзін: святыя ды божыя. Бач, унь Ходзька Ігнацый сядзіць.

Паэтаў цёзка па прозвішчы. Багатыр! З ім ён аб залатым веку пагаворыць. А той — граф Тышкевіч, чалавек добры, адукаваны. Археалагічныя раскопкі вядзе. З гэтым пагамоніць аб тым, як цяжка было жыць нашым продкам. З Ходзькам, з Тызенгаўзам.

— А што тут Лізагуб робіць?

— Правае крыло суполкі змену сабе рыхтуе.

— Каго ты яшчэ ведаеш?

— Унь той, бачыш? З нервовым, тонкім абліччам?

У кутку, асобна ад усіх, сядзеў худы высакалобы чалавек у бутэльнага колеру сурдуче і шырокім белым галынтуку. Рукі з доўгімі пальцамі нервова гулялі брэлакамі гадзінніка, перабіралі іх, як ружанец. Калі спрэчка выбухала раптам пагрубелымі ад запалу галасамі — чалавек моршчыўся, як моршчыцца меламаман з абсалютным слыхам, пачуўшы скрогат цагліны аб цагліну. Мяккае, вельмі беларускае аблічча чалавека было тонкае і жоўчнае. Доўгія, трохі блізка адно да аднаго пасаджаныя вочы глядзелі сумна і засяроджана. І буйнымі добрымі хвалямі падаль на плечы русыя валасы.

— Хто такі? — спытаў Алесь.

— Сыракомля. Паэт.

— Па-польску піша?

— І па-беларуску таксама.

— А той? — Алесь паказаў на невялічкага чалавека, які піў каву ля кутняга століка і, здаецца, быў заклапочаны больш за ўсё тым, каб не паказаць сваёй ніякавасці перад усімі гэтымі людзьмі, каб узяць і паставіць кубачак з належнай годнасцю. Занадта інтэлігенцкі шыракаваты твар з добрымі, відаць, блізарукімі, вачыма. Такому б сядзець у хаце, такому б замест сурдута, нават тут, болын пасаваў бы шлафрок.

— Чакай, — сказаў Алесь. — Гэтага я даволі часта бачу на вуліцы. Ён што, таксама жыве недзе на Нямецкай?

— У доме на рагу Нямецкай і Дамініканскай. Не, у другім ад рога. А на рагу Сыракомля жыве.

— Ён хто?

— Я яго кепска ведаю. Ведаю, што працуе арганістам у Святаянскім касцёле. Дзіўна, чаму ён тут бывае? Але тут, наогул, даволі разнамасны хаўрус.

— І прозвішча не ведаеш?

, ха^с нічога не скажа. Манюшка.

Алесь усміхнуўся.

— Сапраўды, смешнае прозвішча... Нібыта маленькі манюка.

І раптам усплыла ў памяці размова дзвюх жанчын, якую выпадкова пачуў на вуліцы краёчкам вуха. Жанчыны былі ў глыбокай жалобе, і гэта — а таксама іхнія заплаканыя вочы, і маладосць, і пекната — прымусіла Алесь прыслухацца і запыніць.

— Грыма,— сказаў Алесь,— я чуў аднойчы, як святаянскага арганіста назвалі богам.

— Пэўна, касцельныя дэвоткі,— буркнуў Грыма.

— Ну, не кажы. Кожны горад гэта, брат, горад казак. Ідзе артылерыйскі паручнік, а ў патэнцыі ён — Напалеон. Памірае ў багадзельні стары, выкідаюць з-пад ягонага сенніка спісаную паперу. Потым частка гэтых паперак, разам з газетамі, трапляе між дзвярыма і цыратай, якою іх абабілі. А праз сто год мяняюць цырату і выпадкова знаходзяць паперкі, і тады выяўляецца, што ў багадзельні памёр найвялікшы паэт часу. Прырода любіць хаваць брыльянты і золата ў тленны глей і смешную абалонку.

— Разышоўся,— буркнуў Грыма.

— А можа, і сапраўды ў Святога Яна грае сам бог. Трэ было б схадзіць.

— А з гімназіі палянецць хочаш? За хаджэнне на каталіцкія набажэнствы?

А гаспадар тым часам ужо каціўся да іх.

— Нелюдні! Нелюдні! Сугнеі! Не могуць самі пайсці туды, дзе ім цікава. То хадзем.

Падвёў іх да купкі людзей.

— Знаёмцеся. Пан Грыма, князь Загорскі.

У сярэдзіне колца сядзелі на канапе два чалавекі. Адзін, мужыкаваты, дзіклівы, яшчэ малады, глядзеў на хлопцаў з некаторым выклікам, нібы менавіта ад яго залежала, прыняць навічкоў у размову ці не.

Але галоўным у размове быў, відавочна, не ён.

На краёчку канапы, у кутку, сядзеў, зручна ўціснуўшыся ў мяккую падушку, нібы патануўшы ў ёй круглаватай фігуркай, маленькі дабрадушны гарбун. Горб у яго быў невялічкі і нагадваў бы лёгкую сутуласць, калі б толькі правае плячо не было вышэй за левае. Гэтая акалічнасць не зрабіла, відаць, ніякага дрэннага ўплыву на псіхічны склад гарбуна. На круг-

лым мяккім абліччы блукала ўседаравальная, расчуленая ўсмешка. Гарбуну было год сорок пяць, але праставатыя блакітныя вочы, светла-русыя валасы, у якіх цяжка было заўважыць сівізму, румяны ўсмешлівы рот надавалі ягонаму абліччу добры, наіўны, у нечым дзяціны выраз.

Зірнуўшы на яго, нельга было не сказаць: «Ах, які добры чалавек!»

— А ото нашы два Вінцукі,— знаёміў гаспадар.— Абодва паэты. Абодва добрыя грамадзяне. Абодва добрыя мужы.

— Ну, проста хоць ікону з мяне пішы,— буркнуў мужыкаваты.

— Абодва добрыя патрыёты. Любяць радзіму Любяць. Знаёмцеся.

— Каратынскі,— зноў жа з выклікам працягнуў Алесью руку мужыкаваты.

І Алесь падумаў, што гэты падкрэслены выклік — ад неабходнасці сцвярджаць сваю годнасць. Відаць, худародны. Можа, нават з сялян.

— Дунін-Марцінкевіч,— падаючы пульхную руку, мяккім голасам сказаў гарбун.— Прашу не блытаць з Марцінкевічамі-Асановічамі і Марцінкевічамі-Мустафамі. Я пакуль што не татарын. Хаця? — І ён засмяяўся.— Татарынам тутэйшым быць, дальбог, нядрэнна. Мова — адна. «Кітаб» нічым не горшы за блажэннага Аўгустына. І жонак можна аж сем мець.

Ягонае кругленькае цела калыхалася ад дабрадушнага смеху.

— Ды ён яшчэ і вальтэр'янец,— заўважыў з карэктным гумарам Ходзька.— Будзеце адказваць на тым свеце, пане Вінцук.

— І не буду. І зусім не буду,— калыхаўся гарбун.— У жартах граху няма. І што ж, што татарын. Усякае дыханне хваліць пана бога.

Кіркору, відаць, было замала рэкамендацый, хаця для Алесьа абодва паэты, як людзі, былі ўжо зразу-мелыя.

*• Абодва на гаворцы пішуць. На літоўска-мўжыцкай.

Алесь звёў бровы:

— Па-беларуску, значыць?

Ходзька нахмурыўся. А вочы Марцінкевіча рап-

там, на адно імгненне, перасталі быць усмешлівыя, зірнулі на хлопца добразычліва, цвёрда.

«Эге,— падумаў Алесь.— Не такі ты, відаць, прасцячок, не такая божая душа. Ты, брат, дзе трэба, і характар можаш паказаць». І супакоіўся, што знайшоў зразумелага і блізкага чалавека.

— Бачыце,— сказаў Ходзька.— Вось ён, першы плён вашай працы. З'явіўся ўжо беларус, ды яшчэ і князь. Глядзіце, каб хутка не з'явілася яшчэ, замест мужыцкай гаворкі, нейкая беларуская мова.

— Я не чытаў твораў пана Марцінкевіча,— сказаў Алесь.— Але існаванне беларускай мовы не залежыць ад нашых з вамі жаданняў, пане Ходзька. Як яе ні называй, яна проста — існуе.

Непачцівы Грыма, як заўсёды, рэзнуў проста ў Ходзькавы вочы:

— Разважаеце вы, шаноўны пане, з багатай магнацкай званіцы. Гэтыя словы аб «гаворцы» нам у зубах навязлі. Вы тутэйшы, але, прабачце, чым тады гэтыя вашы разважанні адрозніваюцца ад разважанняў нябожчыка імператара?

Кіркор азірнуўся. Зусім непрыкметна для іншых. І адразу супакоіўся, заўважыўшы, што ніхто не звярнуў увагі, што ўсе свае, што ўсе з цікавасцю чакаюць працягу спрэчкі.

Ходзька холадна сказаў:

— Я — паляк беларускага паходжання. Памятаючы гэта, вы не можаце ўпікнуць мяне ў чужой крыві, у нелюбові да зямлі, на якой я нарадзіўся, у няведанні гаворкі, на якой гавораць яе мужыкі. Я павінен яе ведаць, бо як тады іначай весці гаспадарку. Выйдзе нешта накшталт непрыемнасці з вавілонскай вежай. Але, я лічу, гэтая гаворка зжыла сябе, як зжыла сябе яшчэ некалькі стагоддзяў назад беларуская ідэя. Нічога не зрабілі, акрамя войнаў і звад...

— Толькі Біблію адны з першых надрукавалі,— сказаў Алесь.— Першыя сярод усходніх славян.

У вачах Марцінкевіча Алесь заўважыў пільную цікавасць.

— Можа, вы не будзеце мяне перабіваць? — сказаў Ходзька.

— Калі ласка,— сказаў Алесь.— Я проста ўдакладніў некаторыя не зусім... пэўныя пастулаты пана.

— Дык вось,— сказаў Ходзька.— Ідэя скампра-
метавала сябе.

— Або вы яе скампраметавалі,— буркнуў Грыма.

— Ажыўляць нябожчыкаў — гэта не справа гісторыі. Мы проста адгалінаванне польскага племені, слаооо, чэслае, якое ідзе дарогаю апалячвання. І хоць гэтай гаворкай гавораць пяць мільёнаў, але яна проста «рабочая мова», каб работнікі рознага паходжання разумелі адзін аднаго.

— Пяць мільёнаў!.. Ці не занадта многа для «рабочай гаворкі»? — сказаў Алесь.

— Я паважаю вашы пачуцці,— сказаў Ходзька.— Але ці не занадта вы малады, каб...

— Чакайце,— сказаў са свайго кута Сыракомля.— Гэта забаронены ўдар.

— Чаму забаронены? — умяшаўся Лізагуб.— Мы сапраўды яшчэ мала ведаем у параўнанні з панам Ходзькам.

— Малады чалавек,— сказаў Сыракомля.— Веды і вера ў радзіму — розныя рэчы.

— Магчыма, пане Кандратовіч,— у голасе Лізагуба прарвалася непрыязная нотка.— Я проста кажу, што некарэктна перапыняць старэйшага госця. Ходзька кінуў на яго ўхвальны позірк:

— Я ўдзячны вам. Не турбуйцеся. У мяне яшчэ няма старэчага маразму.

— Паважаю пана,— сказаў Лізагуб.— Але дадам толькі адно. Брыдка, калі адукаваны чалавек, князь, пачынае насіць лапці праз нейкія там меркаванні. Гаворка гэтая для людзей вашай культуры — тое самае, што лапці замест чаравікаў.

— Глупства,— раптам сказаў Марцінкевіч.— Выходзіць, я лапцюжны паэт? І пан Кандратовіч таксама?

— Не звяртайце ўвагі,— нервова сказаў Сыракомля.— Я не хачу пакрыўдзіць пана Лізагуба, сказаўшы, што яго словы — праява злачыннай абыякавасці да перакананняў.

І замкнуўся, нервова перабіраючы брэлокі. Лізагуб, на знак павагі да слоў паэта, схіліў галаву.

Усім было трохі ніякавата. Алесь бачыў, што ўсе глядзяць на яго. Нават Манюшка кінуў сваю каву і ўглядаўся, мружачы добрыя вочы.

— Я адкажу спачатку пану Марцінкевічу,— ска-

заў Ходзька.— Не, я не кажу, што ваша паэзія лапцюжная. Я з прыемнасцю слухаю вашы ідыліі. Ваша «Сялянка» — гэта добра.

— Калі-небудзь я напішу такую ідылію, што вы не будзеце ведаць, куды схавацца ад людскога смеху,— буркнуў гарбун.

— Не, яна не лапцюжная. Яна недарэчная. Пішучы на беларускай гаворцы, вы насаджаеце сярод мясцовага людз, сярод мужыкоў і нават сярод некаторых дваран, як мы бачым, правінцыялізм.

Дунін-Марцінкевіч засмуціўся. Развёў рукамі.

— Я не хачу звадаў,— глуха сказаў ён.— Я хачу і намагаюся пераканаць у патрэбнасці гэтага ўсіх... Я хачу, каб усім было добра, каб на зямлі панавалі гармонія і радасць. Досыць ужо вытрымаў агню гэты няшчасны край. І што ж, мяне кусаюць адусюль. Няма такога сабакі, які не палічыў бы сваім абавязкам ухапіць мяне за нагу. А я не хачу даваць кухталі людзям. Нават дрэнныя, яны — людзі.

— Гуманізм, які б'юць і справа і злева,— буркнуў Грыма.— Зноў тое самае.

Але гарбун, відаць, не заўсёды трымаўся таго правіла, што людзям трэба дараваць, нават калі яны кусяюць за ногі. На ягоныя вусны ўспаўзла павольная разумная ўсмешка.

— Самае дзіўнае, што ніхто не выступіў супраць маёй паэзіі ў каралеўстве, у Полынчы. Лаюцца толькі тыя, каму гэтая справа павінна была б стаць блізкай, нашы паны. Больш ваююць -за Польшчу, чым самі палякі. Відаць, таму, што ніколі ім не быць ні белару-самі, ні палякамі, ні немцамі, хоць яны схільны быць і тым, і другім, і трэцім.

— Зразумейце, пане Марцінкевіч,— сказаў Ходзька.— Я не супраць гэтага як рэдкасці, як своеасаблівага рарытэту. Але ж гэта наследаванне нязграбных тутэйшых песняў... Ці варта паўтараць тое, што памрэ.

І тут Алесь убачыў, як гаротна затрэсліся вусны інтэлігентнага каротказорага чалавека, які дарма'* намагаўся схаваць за кавай сваю разгубленасць і ніякаватасць.

— Я таксама *şepie aIbăriiIetiz* паглопе роіотіз',—

Паходжання беларускага, нацыі польскай (лат.).

сказаў Манюшка.— Мяркую, нядрэнные паляк. Мне добра быць палякам. Але я ніколі не дайду да думкі, што быць палякам — азначае душыць астатніх. Быць палякам — гэта, хутчэй, змагацца за шчасце астатніх. І вы дрэнна цяміце ў музыцы, пан Ходзька, калі ганіце тутэйшыя песні... Гэта ўжо я магу вам заявіць.

На твары чалавечка на хвіліну з'явіліся рысы вышэйшай адухоўленай прыгажосці.

«А мо сапраўды бог?» — падумаў Алесь.

— Яны, песні, не хочуць быць рарытэтамі. Яны звяняць, смяюцца, плачуць. Нават уначы, у сне, я чую іхнія галасы. Я ад Полынчы, я і ад іх.

І нібыта звяў. Зноўку сеў, не ведаючы, куды падзець рукі. Манюшка і Дунін-Марцінкевіч пераглянуліся. Гарбун усміхнуўся, схіляючы галаву.

— Што ж, — спытаў Ходзька, — замест Чымарозы смярдзючы мужык?

— Я з мужыкоў, — сказаў Каратынскі, — будзеце злоўжываць гэтым — скончыцца дрэнна.

— Што ж, — сказаў Ходзька. — Шлях натуральны. Замест культурнага, памяркоўнага гаспадара — п'яны кат з бізуном.

— Мы не хочам ні ката, ні гаспадара, — сказаў Грыма. — Мы хочам волі.

- А атрымаеце бізун... Вам далі магчымасць часова развіваць сваю гаворку. Бо вы — наш фарпост. Але тое, што робіцца тут, — гэта ўжо занадта. Пісаць на ёй? Называць сябе быдлячым імем? Калі мы дазволім такое — вас самнуць.

Алесь адчуў, што ў яго звініць у галаве ад гневу

— Мы, здаецца, пачыналі спрэчку з вамі?

Ходзька з цікавасцю глядзеў на шэравокага малядога чалавека.

— Кажыце далей, — памяркоўна дазволіў ён.

— Нам не трэба нічыйго дазволу на тое, каб дыхаць, — перахопленым горлам сказаў Алесь. — А пісаць і гаварыць на сваёй мове гэтак натуральна, як дыхаць. — Ён павысіў голас. — Мы не хочам быць нічым фарпостам. Чым слова «магнат» лепшае за слова «барын»? Досыць, панюхалі.

І тут Ходзька ўсміхнуўся, нібы намацаў у абароне хлопца трэшчыну.

Алесь бачыў вочы гарбуна, арганіста, Сыраком-

шл. аачах жыла трывога. А Ходзька падаўся галавой наперад і ціха працадзіў:

— Хіба не стала нашаму мужыку горш жыць пасля прыяднання да Расіі? Адразу салдатчына, павышэнне падаткаў...

Сыракомля нецярпліва перапыніў яго:

— Ходзька, гэта жорстка!.. У маладога чалавека не столькі ведаў... І ягоныя перакананні...

Алесь узняў руку.

— Не трэба, пане Кандратовіч,— ён усміхнуўся.— Тое, што мне трэба, я ведаю добра. І перакананні ў мяне цвёрдыя і... аб-грун-таваныя, у адрозненне ад пана Ходзькі.

— То стала горш? — настойваў магнат.

— Стала горш,— спакойна сказаў Алесь.— Акрамя старых паноў, нас з вамі, з'явіліся новыя. Прычына гэтай галечы тое, што на ўсе старыя ланцугі павесілі яшчэ адзін, новы — грошы. А грошай у мужыка пры цяперашнім стане быць не можа. У яго адбірае іх тое, што страшней за чуму, вайну, страшней за ўсё на свеце.

Чырвоныя плямы папаўзлі на шчоках у Ходзькі.

— Што ж гэта такое, страшнейшае за ўсё? — ціха спытаў ён.

Алесь пабялеў ад хвалявання. А потым у цішу ўпала адно толькі слова:

— Прыгон!

Вочы ў Лізагуба звужыліся.

Стаяла цішыня. Алесь спяшаўся дагаварыць.

— Мы ніколі...— голас ягоны зазвінеў.— Чуеце? Мы ніко-лі не паддамося ні вам, ні немцам, нікому. І не таму, што мы не любім вас, а таму, што кожны чалавек мае права на роўнае шчасце з другім, а шчасце — толькі ў сваім доме.

— Панове,— перабіў Кіркор,— панове, уладаю гаспадара забараняю вам гэтую спрэчку.

Гарбун паклаў руку на плячо Алесю, паціснуў.

— У мяне ёсць дачка, Каміла,— сказаў ён.— Бог ты мой, якія вы падобныя!

У доўгай паўзе прагучаў самотны голас Сыракомлі:

— Якая ж гэта нязведаная парасць расце!

...Ён і Манюшка ішлі ў адну дарогу з Алесем і

Усяславам, Лізагуб і Ходзька пайшлі асобна, хоць пэўны час ім было і па дарозе.

На рагу Святаянскай і Універсітэцкай Манюшка прытрымаў Алеся і паказаў яму налева, на касцельны гмах.

— Музыку любіш?

— Але.

— То прыходзь сюды. Я ведаю, табе нельга. Але унь там дзверы на хоры. Прыходзь падчас імшы і проста так. Я там часта. Музыка, князь, не ведае розніцы вераванняў.

Сыракомля маўчаў усю дарогу. Ягонае, маладое яшчэ, тонкае аблічча выглядала на хворае. Ён моўчкі хутаўся ў футра і нагадваў худую зябкуую птушку.

І толькі на скрыжаванні, дзе абодвум старэйшым трэба было павярнуць налева, паэт паклаў руку на плячо Алесю:

— Я, пэўна, не дажыву. Але вам... Дай вам бог удачы...

XXX

Ужо самай раніцай наступнага дня, падымаючыся па сходах на другі паверх, Алесь адчуў штосьці ня~добрае.

Можа, гэта было ў тым, што здаровая доўбня, Цыпрыян Дэмбавецкі, аднакласнік Алесеў, насуперак звычаю, адарваўся ад ежы і, калі Алесь праходзіў паўз яго, акінуў каламутным, нібы нежывым, позіркам. Гэта было дзіўна, бо Алесь, колькі быў у гімназіі, заўсёды помніў Цыпрыяна з бутэрбродам у руцэ.

А можа, няладнае было ў тым, што другі аднакласнік, Альберт Фан дэр Фліт, ледзь адказаў на паклон.

Усё гэта была лухта. І Цыпрыяну не вечна ж чамкаць, і Фан дэр Фліт, чалавек халодны і паглыблены ў свае думкі, заўсёды глядзіць нібы праз субяседніка. І, аднак, нешта нібы вісела ў паветры.

Але першым урокам была якраз літаратура. Выкладчык прыгожага пісьменства, перад тым як скончыць гімназічны курс, рабіў агляд сучаснай літаратуры, той, што не ўваходзіла ў праграму. І гэта было добра. Бо ён гаварыў, між іншым, і аб улюбёным Цютчаве. Пушкін — гэта, вядома, Элада паэзіі. Нібы ўся гармонія будучых стагоддзяў увасобілася ў ад-

ным. І ён любіў яго. Але трэба мець і нешта патаемае, што любіш ты адзін. І ён любіў Цютчава.

І гэтыя, такія розныя, імёны сучаснікаў, і такое разнастайнае гучанне іхніх радкоў, падобнае то на мёд, то на ярасную пену прыбою, то на атруту, прымусіла Алесьа забыцца на тое, падсвядомае, што папярэджвала.

Ён трымаў для сябе імя Цютчава доўга. У старых дзедавых часопісах адшукаў калісьці і адзначыў у памяці гэтыя незвычайныя радкі.

І «Вясеннюю навальніцу» ў «Галацеі», і «Цыцэрона» з «Апошнім катаклізмам» у альманаху «Дзяніца»... Часам ён пазнаваў аблічча паэта і ў вершах, змешчаных пад ініцыяламі, і гэта было — нібы пазнаць блізкага сябра пад маскай.

Дзіўна было, што Алесь яшчэ не нарадзіўся, а паэт ужо адказаў на тые пытанні, што пачынаюць мучыць яго, Загорскага, толькі цяпер.

Оратор рымскі гаворыў
Средь бурь гражданских п тревог:
«Я поздно встал — н на дороге
Застигнут ночью Рим был!»

Тут усё было праўда. Сапраўды, вакол была ноч краіны. Сапраўды, усе яны нарадзіліся занадта позна. І ўсё ж...

Счастливы, кто гусетил сей мир
В его минуты роковые —
Его призвали всеблагие
Как собеседника на пир.

І гэта было цудоўна. Як цудоўныя былі радкі «МаГагіа», што спісаў аднекуль Мсціслаў. І радкі «Апошняга кахання». Настаўнік чытаў іх трохі нараспеў, як ніколі не чытаў Дзяржавіна. І вокладка часопіса, з якога ён чытаў, была старанна загорнута ў паперу. Бо гэта быў «Современник», якога баяліся, як чумы, і не падпускалі да гімназічных муроў.

Алесью было смешна. Няўжо настаўнік думае, што яны — дзеці і чытаюць толькі тое, што прадугледжана праграмай. Гэты нумар часопіса члены «Братэрства шыпшыны і чартапалоху» зачыталі да дзірак два гады назад.

О, как на склоне наших лет
Нежней мы любим н суеверней...
Сняй, спяй, прощальный свет
Любви последней. зарн вечерней!

Гэта было нязнанае, неймавернае на зямлі шчасце.

Полнеба обхватшія тень,
Лншь там, на западе, броднт снянье.—
Помедлн, помедлн, вечерннй день
Продлнсь, продлнсь, очарованье.

У тым сумным, суровым і пяшчотным настроі, які заўсёды авалодваў ім пасля добрых вершаў, ён праседзеў другі ўрок, геаграфіі. Мсціслаў збоку паглядаў на яго. І ў вачах была іскра насмешкі і іроніі.

«Павяло»,— падумаў Мсціслаў.

А Алесь не заўважаў. Як не заўважаў і таго, што Цыпрыян Дэмбавецкі, крадком жуючы нешта, раз ці два азірнуўся на яго.

Пачалася вялікая рэкрэацыя. Гімназісты, карыстаючыся трыццаццю хвілінамі перапынку, сыпанулі на сонечны двор, дзе на сугрэве, каля мура, было ўжо зусім цёпла, брук нагрэўся, а апошні чорны снег ляжаў толькі ў вечным ценю процілеглай аркады двара.

Алесь выйшаў павольна, апошні, і адразу ўбачыў, што на паваротцы да сходаў стаіць група «арыстакратаў з лёкайскай», як аднойчы ахрысціў іх Сашка Волгін.

«Арыстакраты з лёкайскай» трымаліся заўсёды купкаю і вельмі крыва глядзелі на Алесь і Мсціслава за тое, што яны староняцца іх і водзяць сяброўства з Грымам і Ясюкевічам.

Яны стаялі купкай і цяпер. Прылізаны і карэктны Ігнацы Лізагуб. Побач з ім Альберт Фан дэр Фліт з халоднымі вачыма, якія, нягледзячы на светлы колер, былі цьмяныя, як сутонне. А за імі стаяў Дэмбавецкі.

Яшчэ адзін член іхняга гуртка, Альгерд Корвід, стаяў ля сценкі і глядзеў убок. Прыгожае, жорсткае аблічча Альгерда было абыякавае.

І, убачыўшы яго, Алесь зразумеў, што справы — дрэнь. Альгерд Корвід вызначаўся тым, што мог адным непрыкметным ударам пад дыхала або яшчэ некуды кінуць чалавека ў непрытомнасць і вывесці з бойкі на доўгі час.

Як на грэх — нікога не было вакол. Ні сяброў, ні проста прызных людзей, якія маглі б папярэдзіць. У Алесь нарадзілася раптам брыдкае і халоднае пачуццё бездапаможнасці і агіды. Яго ніколі не білі вось

так. Здараліся, вядома, сяброўскія або і варожыя бойкі недзе ў прыбіральні ці на вілійскім лёдзе, але гэта былі сумленныя бойкі: адзін на адзін ці сцяна на сцяну.

Тое, што бойкі не мінуць, ён зразумеў адразу. Іначай на якога д'ябла ім быў патрэбен Корвід?

— • Пачакайце, князь, — сказаў Лізагуб.

Алесь спыніўся.

Лізагуб мякка, амаль па-сяброўску, так, што смешна было вырывацца, узяў Алесь пад руку і адвёў ад сходаў.

— Мне хацелася б атрымаць ад вас некаторыя тлумачэнні наконт вашых учарашніх слоў.

— Я нікому не хачу іх даваць, — сказаў Алесь. — Што сказана, тое сказана.

— Прабачце, не тлумачэнні, а працяг спрэчкі і, магчыма, некаторае неўразуменне і збянтэжанасць, што датычыцца вашых паводзін.

Лізагуб паспеў давесці яго да самага акна ў тупіку калідора, і толькі тут Алесь вызваліў локаць.

— Ваша неўразуменне мяне мала датычыць. Збянтэжанасць — таксама. Учора я сказаў тое, што хацеў.

Алесь вырашыў пайсці, а калі затрымаюць — прабіцца, адкінуўшы кагосьці з дарогі. Тут не магло быць і размовы аб тым, што ўцякаць — ганебна.

І тут адчыніліся дзверы прыбіральні, і з яе з'явіліся, нібы чэрці з табакеркі, яшчэ трое. Першыя крочылі Язэп і Гальяш Цялкоўскія. Браты. Не блізнюкі. Проста абодва мелі звычай па два гады сядзець у кожным класе. Гальяш аднойчы зрабіў падзвіг: не астаўся. І такім чынам дагнаў брата.

Яны стаялі побач. Здаравенныя, з фальварковымі атлусцелымі мордамі. Напаўідыёты.

За імі выслізнуў Воранаў, маленькі, бескаляровы, як белая мыш, сын буйнага акцызнага чыноўніка.

Убачыўшы гэтых трох, Алесь зразумеў: прарвацца не ўдасца. І адразу — ад злосці на тое, што яго так спрытна ашукалі, і ад непаразумення — страх некуды знік, а ў сэрцы нарадзіўся гнеў. Яны не мелі права нападаць на аднаго. Ну што ж, тады трэба біцца. Прайшло, відаць, хвілін дзесяць вялікай рэкрэацыі. Трэба яшчэ хаця б столькі ж заняць размовай аб усім тым, што стаіць паміж імі, а потым яшчэ дзесяць хвілін пратрымацца. Аднаму супраць сямёх.

Не ўпасці, не даць ім рабіць з сабою ўсё, што яны захочуць.

— Калі ласка,— сказаў ён, стаўшы спіною да цёплай грубкі і адчуваючы патыліцай медны люфт.— Што вы маеце мне сказаць, граф Лізагуб?

— Я хачу спытаць, з якога такога права вы ўчора ганьбілі Польшчу, князь Загорскі? Вы ж ведаеце, гэта вельмі высакародна — лаяць тое, што ў гэты момант лае ўрад.

Нахабная хлусня абурыла Алесь. Але ён стрымаўся.

— • Я не ганьбіў Полянчу,— магчыма, занадта высакамерна, каб не падумалі, што спалохаўся, сказаў ён.— Вам варта было б бліжэй трымацца да ісціны.

Алесь толькі тут успомніў, што са збораў у Кір-гора Лізагуб і Ходзька пайшлі разам. Не можа быць, вядома, і размовы, каб дарослы чалавек нацкаваў юнака на юнака. Відаць, проста выказаў раздражненне, абурыўся «мужыцкім сепаратызмам здрадніка». Гэтага і хапіла. Знайшоў сабе добраахвотнага ланцужнага сабаку. А можа, і не ў «мужыцкім сепаратызме» корань усяго, а ў ягоных неасцярожных словах аб прыгоні. Напэўна так.

— Я не кручу перад вамі хвостом,— сказаў Алесь.— Але я далёкі ад думкі агулам ганьбіць ці агулам хваліць нейкі народ. Я, калі вы хочаце тлумачэнняў, скажу, што я люблю і паважаю Польшчу, спачуваю яе няшчасцям і глыбока шаную палякаў...

— Закруціўся, як уюн на патэльні,— сказаў Дэмбавецкі.

— ...Акрамя, вядома, такіх палякаў, як наш Дэмбавецкі. Што зробіш, бываюць сумныя выключэнні,— сказаў Алесь.

Корвід пасунуўся бліжэй.

— Але,— сказаў Алесь,— я не разумею, якія адносіны да Полянчы мае немец Фан дэр Фліт, рускі Воранаў, літовец Корвід, беларусы Цялкоўскія і вы, граф Лізагуб? Мне здаецца, гэта справа пана Цыпрыяна Дэмбавецкага. Я гатовы пагаманіць з ім на гэтую тэму. З ім адным.

— Я паляк,— сказаў Лізагуб.

— За колькі? — спытаў Алесь.— І з якога часу?

— З таго часу, калі мае бацькі зразумелі, што ад

двараніна, які называе сябе беларусам, смярдзіць стайняй і дзярмом.

— Не здрадай, прынамсі,— сказаў Алесь.— Не сабачым хвостом.

— Гноем,— сказаў Лізагуб.— І вы, кня-азь, яшчэ асмельваецеся ляць парадак, заведзены слаўнымі дзядамі! Крычаць нешта аб «прыгоне».

Алесь засмяяўся.

— Вось яно што,— сказаў ён.— Я так і думаў, што не ў нацыі тут справа, што я стукнуў вас не па нацыянальным гонары, а па кішэні.

Цяпер яму ўсё было ясна. І ён, з невымоўнай пагардаю, сказаў:

— Прыгоннік.

— Чуеце? — спытаў Лізагуб.

— Чую,— змрочна сказаў Гальяш Цялкоўскі.— Я думаў — ты хлусіў.

•— Я таксама думаў аб пераболыванні,— сказаў Фан дэр Фліт.— Прабачце, граф.

— Ясна,— змрочна сказаў Корвід.

Запанавала маўчанне. Потым Лізагуб прашыпеў, увесь трасучыся ад ярасці:

— І ты яшчэ хочаш, каб я назваў сябе тваім быдлячым імем, хаме з тытулам?

— Не. Для цябе гэта занадта вялікі гонар.

— Хто вас прымае ўсюр'ёз? — схіляў галаву Лізагуб.— Хто вас паважае, абыякавыя да сябе людзі? Правільна сказаў Ходзька: мы вас церпім як фарпост супраць варвараў. Усе вам выказваюць ласку, апякаючы ды прыядноўваючы. Проста шкада, што прападзяце. І дарэмна, бо толькі залішні клопат з вамі. Кіруй, па-бацькоўску апякай, гадуй...

— Сволач! — Алесевы вусны збялелі.— Рабавалі, жэрлі ды яшчэ...

— Што ў вас рабаваць? — кпіў Лізагуб.

Алесеў твар быў страшны. Прыступ жажлівага дзедаўскага шаленства падступаў аднекуль знутры.

— Кінь,— спалохаўся Фан дэр Фліт.— Яны небяспечныя.

Але Ігнацы не зважаў.

— Ласку! Ласку вам усе робяць! Што б вы былі без нас?

Адчуваючы, што цяпер ён не стрымаецца ад гнева, Алесь размахнуўся і, уклаўшы ўсю сваю сілу,

ляснуў па гэтай шчацэ левай рукой, насунуўшы пад сківіцу знізу правай.

Лізагуб віскнуў, адлятаючы.

Вочы, вусны, увесь Алесеў выгляд былі такія страшныя, што хаўрус марудзіў кінуцца на яго. Адзін толькі Корвід мільгнуў недзе ўбаку, наносячы, відаць, адзін са сваіх страшных, непрыкметных удараў.

Біў у галаву.

Але ў Загорскага рэакцыя супраць шпагі, супраць кулака была імгненная. І ён нездарма стаў галавою да люфта.

Алесь таргануў галавою — і Альгердаў кулак змаху наляцеў на медны, востры зачэп юшкі.

Корвід адскочыў, сагнуўшыся. Ён сычэў ад болю. З далоні цурком лілася на падлогу кроў.

Адкінуўшы нагою Язэпа Цялкоўскага, Алесь стаў у кут і падрыхтаваўся. Наляцеў Фан дэр Фліт — па мордзе, па мордзе сушанай трасцэ. Нагою ў пах Гальяшу Цялкоўскаму... Набліжаецца Лізагуб... Зноў у сківіцу.

Усё ж яго вырвалі з кута, абкружылі. Нехта — мабыць, Фан дэр Фліт — ударыў ззаду па галаве. Лізагуб сунуў у грудзі...

І раптам усё сціхла. Дзверы прыбіральні адчыніліся, і адтуль выйшаў настаўнік гімнастыкі, адстаўны афіцэр з маладых, падборысты і шыракагруды чалавек з дзіўным прозвішчам Крэст. Крэста болыпасць гімназістаў любіла, бо ён не задаваўся, не ўдаваў з сябе настаўніка, а паколькі спорт ледзь-ледзь пачынаў уваходзіць у моду і ніхто не лічыў яго за сур'ёзную дысцыпліну, а выкладчыка — за паўнацэннага, Крэст трымаўся з гімназістамі проста і роўна, хутчэй як не з вучнямі, а як з малодшымі сябрамі. Гэта выяўлялася шмат у чым. Між іншым, і ў тым, што ён ніколі не карыстаўся прыбіральняй для настаўнікаў.

Усе адскочылі. Крэст стаяў, выціраючы вільготныя рукі хустачкай, і белазубая ўсмішка ляжала на яго ружовым абліччы.

— Курыце ў прыбіральні, бэйбасы? — звярнуўся ён да Цялкоўскіх. — Усе кураць, халдзеі вы... Будзеце мець курыныя грудзі... Вось што.

Усе, хто нападаў, апусцілі галовы. Толькі Алесь глядзеў проста ў вочы Крэсту. Бачыў, як плавала

на самавітым абліччы настаўніка лагодная ўсмешка.

— Прабачце, джэнтльмены,— сказаў Крэст,— я выпадкова чуў усё. Я не хацеў бы перашкаджаць вам. Іначай мне давялося б праседзець у прыбіральні да канца рэкрэацыі. Не звяртайце ўвагі.

Пайшоў прэч. Потым прыхільна спыніўся каля Лізагуба. Добразычліва параіў:

— Хіба так б'юць? Калі б'еш — бі ў живот.

Крэст завярнуў за рог, і вакол Алесь зноў завіравала. Ен раскідваў тых, што чапляліся за яго, як мог, атрымліваючы за кожны ўдар — чатыры. У грудзях свістала. І раптам мільгнуў перад вачыма Лізагуб, а потым у вачах успыхнула вострая цемра...

Ігнацы скарыстаў параду.

Трымаючыся за сонечнае спляценне, Алесь хістаўся на нагах і не мог дыхнуць. Усё вакол то цямкела, то святлела.

Лізагуб стаяў перад ім і цадзіў праз зубы словы, якія таксама то знікалі, то даляталі аднекуль здалёк, то раптам жундзелі нібы ў самым вуху:

— Слухай, ты, дзярмо... Ты, мужыцкая зязюля... Ты, бруднае беларускае быдла... Мы цябе для тваёй жа карысці трохі патопчаем нагамі, павучым... А перад гэтым ты запомні мае словы... Кінь...

Загорскага ўрэшце адпусціла. Яшчэ імгненне — і ён задыхнуўся б. Неймаверна салодкае паветра ўварвалася ў грудзі. Пачало святлець перад вачыма.

— Юда! — з усхліпамі хапаў паветра Алесь.— Мразь!

У вачах стала зусім светла. І тут Алесь убачыў за спіною ў Лізагуба, у дзвярах прыбіральні, светлавокага Сашку Волгіна. Волгін стаяў, папраўляючы рэмень, і глядзеў на тое, што рабілася, з неўразуменнем.

— Ты слухай,— звягаў Лізагуб.— Запамінай. Ты запомніш, бо потым мы цябе... для памяці...

— Зап-омню,— упершыню выдыхнуў Алесь.— За-помню.

— Запомніш... Не вякай пра гэты свой «прыгон»... Не вякай пра гэтую сваю «Беларусь»... Ведай, хто цябе церпіць... Ведай, каму ты раб... Вялікай Польшчы, а не Маскве...

Ярасць выбухнула раптам такім полымем, што ў Алесь ззялелі вочы. Яна прыйшла нібыта з паветрам,

якое ўдыхнуў ён і якім памылкова дыхала гэта дрэнь.

— Сашка,— сказаў ён.— Што ж ты глядзіш?! Бі свалоту!

Але ён не паспеў яшчэ крыкнуць да канца. Сашка нечакана ўзняў нагу і моцна, як страус, даў падэшвай у паясніцу Лізагубу. Нібы зламаўшыся, Ігнацы падаўся жыватам наперад, і тут Алесь, канчаткова ачунаўшы, ударыў Лізагуба пад ніжнюю шчэлепу.

У далоні Гальяша Цялкоўскага бліснуў вялікі медны кружок: боўдзіла нацягваў на руку каўчукавы цяж накладкі. Не даючы яму апамятацца, Алесь даў Гальяшу правай у скронь, і той пакаціўся па падлозе.

І тады астатнія з галёканнем рынулі на іх. Маляцілі, хрыпелі, імкнуліся дарвацца бліжэй.

Было зусім дрэнна, хаця Алесь і Волгін стаялі спіной да муру. Алесь убачыў, як Корвід дубасіць Сашку. Убачыў, што вочы ва ўсіх шалёныя і што ў гарачцы могуць кагосьці і забіць.

І тады ён схапіў плявацельніцу і — з маху — пусціў ёю ў акно. Шкло са звонам пасьгаалася на двор. Сашка падскочыў бліжэй да акна і — у два пальцы — свіснуў разбойніцкім, чацвярным свістам.

Над дваром, над пляцоўкай для лапты рэзка, як нож, праляцеў гімназічны кліч аб дапамозе.

Унізе, на двары, а потым на сходах, нарадзіўся і стаў мацнець грукат соцень ног. Бліжэй. Бліжэй.

...Першае ўварвалася ў гулкі калідор, пабегла на гукі бойкі «Братэрства шыпшыны і чартапалоху». Ляцеў, як апантаны, Мсціслаў.

— Алеська! Братка! Сашка! Трымайцеся!

Лупілі за ім, рука да рукі, Пятрок Ясюкевіч і Мацей Біскуповіч. Цяжка соваў за імі цельпукаваты Усяслаў Грыма.

3 маху ўдарылі ззаду. Алесь убачыў побач ясныя вочы Мсціслава. Мсціслаў раскідваў «арыстакратаў лёкайскай»... Грыма наскочыў на Дэмбавецкага, даў па шыі.

— На аднаго?! На двух?!

Калідор ужо грукатаў бегам, гулка выбухаў гала самі. Прыбеглі «мазунчыкі», сябры Лізагуба з сёмага і шостага. Іх было шмат.

Братэрства стала сценкай. Беглі і беглі гювыя людзі. У калідоры стала цеснавата, і бойка на хвіліну сцішылася, як полымя, > якое паклалі зашмат

— Сябры, што здарылася?

— Панове, цо?..

— Хто каго?

Сашка скінуў з сябе Корвіда і адразу атрымаў па зубах ад Лізагуба. Крыкнуў:

— Білі беларуса за тое, што беларус!!!

Натоўп прасвідраваў худым жылаватым целам шасцікласнік Рафал Ржашэўскі. Выбіўся з месіва. Стаў. Зірнуў на Алесь ўтрапёна-спакойнымі сінімі вачыма.

— Цябе?

— І я таксама,— усміхнуўся праз распухлыя вусны Алесь.— Пацярпеў за ідэю вялікай Польшчы.

Шчокі ў Рафала нібы высахлі. Ён абвёў вачыма суседніх людзей. Сінія вочы стрэліся з тытунёвымі вачыма Лізагуба.

— Гэты,— нібы сцвердзіў Рафал.— Вядома. Хто ж яшчэ?

І наблізіўся да графа.

— Што ж ты нарабіў, смярдзючка?! — сказаў Рафал.— Халуй! Шкоднік!

...Бойка выбухнула ў розных канцах калідора, які дрыжаў, нібы ў ім грымела кананада. Настаўнікі і наглядчыкі мітусіліся недзе ў канцы і не маглі прарвацца да тых, што біліся. Крэст спрабаваў нешта рабіць, хутка, як гарох, раскідаючы задніх, але паток юнакоў са сходаў і верхняга паверха плыў і плыў.

Перад вачыма ў Алесь мільгалі твары. Ён, бы ў калейдаскопе, бачыў, як замахнуўся накладкай на яго, Алесь, Гальяш і як Мсціслаў перахапіў руку Цялкоўскага і ёю, з накладкай разам, мазануў ворага па носе... Потым дзіўны гук уразіў Алесь. Ён азірнуўся. Плакаў адной глоткай Пятрок Ясюкевіч. Горла юнака сутаргава пашыралася. І Алесь усім сэрцам зразумеў, што яны прысутнічаюць пры найвялікшым дзіве, калі табе здавалася, што ты і друг твой самотныя, а выявілася, што ўсе, болянасць думала так, як вы, але маўчала, бо кожны лічыў, што ён адзін са сваімі смеху вартымі думкамі.

І тут Рафал раптам узнёс кулак і апусціў яго на галаву Дэмбавецкага.

— Вучыся, ёлуп,— зрывістым ад захаплення голасам крычаў Ржашэўскі.— Вучыся, сляпак! Вучыся, доўбня!

— Ліцвіны! Беларусы! У імя Канарскага!
Крыкі рынулі з усіх бакоў. Сценка кінулася на сценку.

...Праз пяць хвілін білася ўжо ўся гімназія. Усе паверхі будынка раўлі, стагналі, тупалі нагамі, пляскалі.

Прыйшоў час зводзіць рахункі за ўсе былыя крыўды. За пагарду. За здзеклівыя словы. За ўсё.

Яшчэ праз нейкіх пяць хвілін мазунчыкі пахіснуліся і падаліся назад, па сходах...

Загорскі цяжка ўздыхнуў і, нібы праз туман, убачыў, што са сходаў спускаюцца дырэктар, Гедымін і Крэст.

— Што гэта? — спытаў дырэктар.

Худы перст паказаў на нерухомага Лізагуба.

— Дзікуны,— сказаў дырэктар.— Папуасы... П'яныя нігілісты.

І звярнуўся да Алеся.

— Гэта, здаецца, з вас пачалося?

Начальніцкі гнеў вось-вось павінен быў прарвацца ў ягоным голасе.

— Так,— проста сказаў Алесь.— Ёстаўнік Крэст быў гэтаму сведкам.

Дырэктар сказаў:

— Я ведаю.

— То вы, напэўна, ведаеце таксама, што бітвы не было б, каб пан Крэст спыніў яе яшчэ тады?

— Не ваша справа займацца крытыканствам, маляды чалавек,— сказаў Гедымін.

— Я ведаю гэта. Але, напэўна, настаўнік Крэст не адмовіцца пацвердзіць, што напаў не я. Што яны напалі на мяне. Сямёра на аднаго. Я вымушан быў бараніцца.

Крэст трохі ніякавата развёў рукамі.

— Гэта так,— сказаў ён.

— Вы ведаеце, што гэта пахне выключэннем, мой юны сябра? — сказаў Гедымін.

— Ведаю. Для ўсёй гімназіі. І, ва ўсякім разе, я папрашу бацькоў, каб яны прасачылі за тым, каб мяне выключылі восьмым. Адразу за гэтымі васьм, што ляжаць тут.

Дырэктар з прыкрасцю зірнуў на Крэста. Сапраўды, восьмым. Сапраўды, бацькі з іхнімі сувязямі прасочаць за гэтым. Бойка! Які год праходзіць без

бойкі, агульнай бойкі ў гімназіі. Ох, гэта трэба замяць! Саміх пагоняць, як даведаюцца!

— Вы чулі, за што яны хацелі яго збіць? — спытаў дырэктар у Крэста.

— На жаль, не,— сказаў Крэст.

— За што вы яго? І за што яны?

Алесь узняў на дырэктара цвёрдыя глыбокія вочы.

— Я не магу сказаць вам гэтага.

Ён успомніў, што калі за «прыгон» не пахваляць яго, то за лаянку Лізагуба на ўрад і іншыя мілыя штучкі не пахваляць не толькі Лізагуба. Папачыцель, а за ім і ўсе іншыя напэўна прычэпяцца да слоў дурня, каб яшчэ мацней прышчаміць хвост плякам.

— Я не магу сказаць вам гэтага,— паўтарыў Алесь.— Але паверце слову двараніна: варта было.

Дырэктар паціснуў плячыма. Хто, сапраўды, разбярэцца ў рахунках гэтых юных вандалаў? Ен пакасіўся на Крэста.

Але Крэст таксама маўчаў. Утапіць Загорскага яму нічога не каштавала, але тады да папачыцеля дайшло б, што ў гімназіі асуджаюць прыгон і ўрад, што сёння змялі і выкінулі з будынка добрую палову тых, што стаялі за ўсё гэта.

І першы будзе адказваць ён, Крэст, бо гэта ягоным патураннем выбухнула бойка. Вось табе і «даў магчымасць правучыць».

Таму Крэст маўчаў.

Звяртаючыся да «ваўчанняці», дырэктар паказаў на Лізагуба:

— Вы лічыце, што збіць да паўсмерці — годны ўчынак? Біць двараніна?

— Яшчэ раз кажу,— сказаў Алесь,— варта было.

— Вы не раскайваецеся? — спытаў Гедымін.

— Я зрабіў бы гэта заўтра. І паслязаўтра.

— Гм,— сказаў дырэктар.

...Алесь сядзеў у крэсле, захутаны ў коўдру і тоы пледы. Твар у яго быў чырвоны, светлыя вочы блішчалі.

Насупраць, ля танканогага століка, сядзеў стары Вежа.

Дзед думаў. Ен не глядзеў ні на ўнука, ні на Ха-

лімона Кірдуна, што стаяў ля сценкі. Халімон, таксама пераапануты ў сухое, быў чырвоны, як з лазні: выпіў тры кручкі гарэлкі. Ратаваўся хатняй мэтадай.

Выхаванец і дзядзька ледзь не патапіліся сёння. Ехалі з Вільні нібы насустрач вясне, разводдзямі, веснім лёдам. А ўсімі ярамі ўжо свістала — вада не вада, а снегая каша, набрынялая, здрадніцкая.

Яры раўлі так, што нават збоку, здалёк страшна было чуць іхні рык. Першы яр праехалі. І другі праехалі. А трэцім ледзь не сплылі ў Дняпро. Ледзь не засмактала іх празрыстая ледзяная вада, што струменьчыкамі тачылася праз снегавую саладуху, раўла, круціла, перамешвала сама сябе, цягнула ўсё старонняе на трохсажнёвую глыбіню.

З цяжкасцю выцягнулі іх дрыгавічанскія мужыкі...

— Т-так,— суха сказаў дзед.— Заплаціў ты, значыцца, першую даніну свайму вар'яцтву. Скончылі, іх высокасць, курс навук.

— Я ж расказваў вам, дзеду.

— Ухваляю. Годна. І па-рыцарску. Але мне не лягчэй. Бацькам таксама. Ды яшчэ ў яры палез. З баязлівасці? Каб хутчэй насустрач небяспецы?

— Не.

— Што ж рабіць?

— Нічога,— сказаў Алесь.— Я не разумею, чаго вы напалі, дзеду. Ніхто, акрамя мяне, не пацярпеў. Ну добра, ну я тыдзень лічыў, што выключылі. А потым проста, «улічваючы небяспечнасць», не далі мне вярнуцца да сяброў, прымусілі сядзець пад хатнім наглядам. Згодай папачыцеля прымусілі здаць экзамены і выпхнулі з Вільні. Далі ж скончыць.

— Не яны далі,— сказаў дзед.— Імя тваё дало.

— Не імя,— сказаў Алесь.— Боязь. Баяліся камісіі. Баяліся, што Лізагубавы словы ўсплывуць.

На вуснах у Вежы з'явілася іранічная ўсмешка.

— Ну і што? Ну і выпхнулі б Лізагуба ў Пензу, а цябе ў Арзамас. Яго за нянавісць да рускіх, цябе — за нянавісць да імперыі, да прыгону. Лягчэй бы гэта было?

Унукавы вочы ліхаманкава блішчалі.

— А вы хацелі б, каб мяне сямёра білі за тое, што я — гэта я, а я не адбіваўся б, а даў сябе біць?

Вежа глядзеў на Кірдуна.

Змрочны, добры Кірдун стаяў ля сценкі і чырванеў усе болын. Ці ад гарэлкі, ці мо ад сорама.

І раптам Кірдун, а па мянушцы «Халява», замест таго каб апраўдвацца, тлумачыць, словам, рабіць усё тое, што было асвяхона традыцыяй, раптам зароў на поўны голас і перайшоў у наступ:

— У гімназію анахцемскую аддалі. А там усямёх гіаніча біць хацелі... Дзякуй богу, не далі добрыя людзі.

Дзед збіраўся быў прыкрыкнуць, але спыніць Халімона было немагчыма.

— Карахтарыстыку дрэнную далі...— роў Кір-дун.— Дзеля чаго? Дзеля смярдзючкі той. Будучы, бачыце, царскі злачынец знайшоўся. Невядома яшчэ, хто з іх злачынец, панічык ці цар.

— Ідзі, Кірдун,— нечакана мякка сказаў Вежа.— Ідзі, выпі яшчэ. За любоў — мецьмеш ад мяне.

Кірдун, прыхліпаючы, рушыў да дзвярэй.

Алесь глядзеў, як Вежа невідучымі вачыма та-ропаецца на чорны мокры парк, на голыя дрэвы, на лапкі снегу і на сіні ўздзьмуты Дняпро.

Трывожна крычалі ў галінах гракі.

І раптам дзед груба вылаяўся. Упершыню за ўвесь час, што ведаў яго Алесь:

— Маці іхнюю так... маці іхнюю гэтак і разгэтак... Не пусцяць ва універсітэт — у Оксфард адвяду. Загорскі, бачыце, патэнцыяльны цароў злачынец... Пляваў я на іх...

XXXI

— Майка — май, Майка — май,— звінелі за вокнамі кроплі. І Майка Раўбіч, рассмяяўшыся ад шчасця і прадчування, прынікла да акна. Зеленаватыя, як марская вада, вочы дзяўчыны прагна глядзелі на мокрыя дрэвы на бялюткі сад, на чорныя куртыны, ля краёў якіх ужо цвілі аксамітныя браткі.

Прыцемак насоўваўся на сад. Мяккі, вільготны, майскі.

Толькі што адгрымела першая навальніца. Няст-рашная, грамыхліва-радасная, майская навальніца. І цяпер пад вокнамі старога цёплага дома аж шалеў ліловы і сіні бэз.

Мокры і салодкі вецер ляцеў у вокны.

Увесь гэты дзень вялікі дом у Раўбічах аж віраваў у сумятні і калатэчы. Рыхтаваліся ехаць на бал у Загоршчыну. Падшывалі, прасавалі, мыліся. Ніткі аж світалі ў руках швачак. Тлум сціхнуў толькі гадзіну назад.

Міхаліна стаяла ля акна, паклаўшы рукі на падвоканне, нібы аддаўшы іх пяшчотным пацалункам свежага паветра.

Гэта ўсё ж было шчасце. Шчасце першага «дарослага» балю, шчасце першай «дарослай» бальнай суценкі, белай у амаль белым, толькі трохі блакітным карункавым чахле.

І сорамна, і трохі ганарліва было глядзець на аголеныя плечы і рукі, яшчэ тонкія, але ўжо не дзіцячыя, на бела-ружовую ружу ў попельных, з няўлоўным залацістым адценнем валасах.

Яна не ведала, ці прыгожае гэта ўсё: матава-белы, з празрыстым глыбінным румянцам твар, рот — адным краёчкам трохі ўгору, бровы — доўгія і выварна зламаныя, і таму трохі ганарлівыя.

Але яна бачыла сябе нібы новай, чужой, і гэтая чужая шаснаццацігадовая дзяўчына падабалася ёй.

Вялізныя, цёмна-блакітныя, як марская вада, вочы глядзелі на яе з люстэрка насцярожана, дапытліва і шчасна.

І гэта было такое шчасце, што яна засмяялася.

А ў суседнім пакоі дурная нянька Тэкля раскатурхвала Наталю. Не магла пачакаць, пакуль паедуць.

— Уставай... Устань, ласачка... Заснула, не памаліўшыся... Нельга спаць без малітвы...

Наталя мармытала нешта і адпыхвала рукі старой. Божа мой, ну нашто гэта. Во дурная нянька. Дзеля малітвы будзіць дзіця. Нічога не скажаш, рэзон.

— Трэба аці божачку сказаць... Іначай ваўчаныя за бачок ухопіць.

А бадай ты... Пільная патрэба ўзяла.

— Ды я не хач-чу,— хныкала Наталя.— Я... спаць.

— Чытай-чытай.

Майка прыслухалася. Сонны галасок чытаў у суседнім пакоі:

Средн ужасного тумана
Скнталась дева по скалам.

Кляня жестокого тпрана,
Хотела жпзнъ предать волнам.

— Так-так,—ухваляла яе Тэкля.
І зноў шапацеў сонны галасок:

Теперь куда я покажуся,
Родные прочь меня бегут.
Нет, лучше в море погружуся,
Пускай оно меня пожрёт.

Майка прыснула.

— Усё,— з уздыхам сказала Наталя.

І раптам добры жаль ахапіў Майчына сэрца.
Яна хутка прайшла ў сястрын пакой. Наталя, заспаная і ружовая ад сну, торкала чарнявай галоўкай у падушку.

Дзяўчына, адчуваючы нейкую вельмі блізкую, зусім не сястрынскую, шкадобу да Наталі, падышла да яе і ўзяла на рукі, зусім не баючыся, што самне сукенку. Наталка расплюшчыла чорныя вочы, ахапіла Майчыну шыю гарачымі танючкімі рукамі.

— Майка,— сказала за спіной пані Эвеліна.— Зараз жа пакладзі. Самнеш сукенку.

Наталя прытулілася мацней, як паратунку шукаючы. У Майкі сціснула сэрца:

— Матулечка, возьмем Наталю, возьмем Стася... Загорскія крыўдуюць, калі не бяром...

Цёмна-блакітныя вочы пані Эвеліны ілядзелі на сёстраў. Потым усмешка кранула яе вусны:

— Н-ну...

— Едзем, едзем... Наталечка, едзем...— і Майка засакала вакол маці.

...Выехалі ўсе разам, у дзедаўскай карэце-прорве, якую трымалі спецыяльна на такія выпадкі.

Майка адчувала сябе дзіўна. Сэрца захлыналася ад чакання. Чаго яна чакала — яна не ведала і сама. Хутчэй за ўсё — беспрычыннага, маладога, такога вялікага, што аж сэрца спыняецца, шчасця.

З Алесем яны мала бачыліся ўсе гэтыя гады. Разы два. Бо яна была ў інстытуце. Ён — у гімназіі. А ўлетку, калі ён жыў у Загоршчыне, бацька вазіў яе то на воды, то ў госці да цёткаў. За гады міжволі вырасла нейкая дзіўная адчужанасць. Чужым і чамусьці маладзейшым за яе здаваўся ёй суседскі хлапец, якому яна калісьці падарыла свой жалезны медальён.

Вузкая, да смешнага маленькая ручка пані Антаніды кранула дзеда за локаць.

— Бацька, тут дзеці.

Дзед замаўчаў. Потым зірнуў на нявестку і даволі лагодна ўсміхнуўся. Ён вельмі памякчэў да нявесткі за гэтыя гады: быў удзячны за ўнука.

— Пані Эвеліна, — усміхнуўся Юры, — радасць райская, што прыехалі... Франс, вы паважны, як магістр масонаў... А Стах... Не, глядзіце вы, які наш Стах... А ты, Наталечка, усё маладзееш. Што ж з табой далей будзе, алянятка?

Смяяліся снежныя зубы.

— І Майка, — нечакана сур'ёзна сказаў ён. — Вы сёння дзівосная, Майка... Алесь зараз прыйдзе. Ён пайшоў размясціць хлопцаў.

Вежа глядзеў на Майку.

— Ты! — спытаў ён. — Колькі ж гэта?

— Шаснаццаць, — сказала пані Эвеліна.

— Та-ак. Бадай што, цяпер ужо цябе не назавеш чорцікам...

— Што дзіўнага, — сказаў Раўбіч. — Скончыла інстытут.

Дзяцей адвялі ў іхнюю залу, у тую самую, дзе калісьці разбілі вазу. Майка ўспомніла: чарапок з хвостом сіняй рыбкі і дагэтуль ляжыць у скрыначцы.

У зале лёкаі скрэблі васковыя свечкі на дубовыя цагліны падлогі. Дзеці потым, танцуючы, разнясуць усё нагамі. Будзе лепей, чым назнарок нацерці.

Майцы адразу падумалася: «А нам цяпер сюды, у гэты пакой, ужо нельга. Мы цяпер дарослыя».

На хвіліну прыйшоў жаль. А потым зноў вярнулася радасць.

Яна ўступала ў залу з тым самым пачуццём, што і раней. Бачыла, як ад дзвярэй глядзяць на яе вочы пана Юрыя і пані Антаніды. Глядзяць з нейкім асцярожным чаканнем. І ў сэрцы нарадзіўся неасэнсаваны пратэст: «Нашто яны так глядзяць на мяне?»

Думка адразу ж знікла. Бо стракатая чародка л'одзей абкружыла яе.

— Гэта хто? Бог мой! Ядзя! Ядзечка!

Ядзечка стаяла ўсё такая самая, усё гэтак жа падобная на ляльку. Але яна была... яна была ледзь не з Майку ростам. Тоненькая, зграбная...

— Маюнька! Маюнька!— смяюцца сінія вочы.
А потым пайшло. Чорны ўсмешлівы Янка і ягонныя рукі, што моцна сціскаюць яе далонькі.

— Майка! Майка! — глядзіць у вочы, нібы не верыць.— Як мы рады! Як узрадуецца Алесь!

— Табе добра, Янка?

— Мне добра. Я цяпер сын, рачоны Ян Клейна.
...Куды гэта глядзіць паўз яе доўгі, такі «састарэлы» Янка?

Міхаліна паглядзела туды, і ў той самы момант на хорах заспявалі скрыпкі. Нібы назнарок. І ад іхняга задуменнага спеву зноў глыбока ўпала сэрца.

За пяць крокаў ад яе стаяў Алесь і дзіўна, нібы спалохана, нібы не пазнаў, глядзеў ёй у вочы.

Яна таксама не адразу пазнала яго. Зусім дарослы. Выцягнуўся амаль з пана Юрыя і, відаць, будзе вышэйшы. І такі самы загарэлы. Аблічча аж аліўкавае, і на ім асабліва светлыя — аж свецяцца — цёмна-шэрыя шырокія вочы.

Але чаму ён так разгубіўся, нібы ўбачыў дзіва? І што гэта ў ім такое новае?

Ага, вочы сталі не такія мяккія. І ў постаці няма нічога ад медзвездзянці: стройная, гнуткая постаць.

Алесь схіліўся і пацалаваў ёй руку.

— Я вельмі ўзрадаваны,— голас чамусьці асекся.— Мы так даўно не бачыліся.

— Вельмі даўно. І хаця б... адзін ліст.

— Гэта вы, Ма... Міхаліна, не адказалі мне.

— Я, па-ранейшаму, Майка.

Паўза.

— Сходзім да Вацлава. Я з Вежы. Ледзь паспеў пераапрунуцца.

У <<зале разбітай вазы» Стась, Вацлаў і Наталя гулялі ў жмуркі. Вадзіў Вацак, і Алесь назнарок «спаймаўся» яму.

— Спаймаў!

— Не, брат, гэта я цябе спаймаў,— сказаў Алесь.
І ўзняў Вацака высока-высока.

— Алеська! Братка!—крыкнуў Вацак, боўтаючы нагамі ў паветры.

— А паказаць табе, як барсук дзяцей гладзіць? — саытаў Алесь, прыціскаючы брата да грудзей.

— Не-а,— малы закрыў галаву рукамі.— Супраць поўсці гладзіць будзеш. Дулі калупаць.

— Ты ў мяне разумны,— засмяяўся Алесь.
Майка заглядзелася на яго. Высокі, шырокі ў плячах, ён стаяў, трымаючы брата, як перайка.

Наталя ціха падышла да Майкі і пацерлася шчакой аб яе далонь. Міхаліна прысела і, расчырваневшыся, правяла носам па вачах сястры.

Якраз у гэты момант Алесь, падхапіўшы на рукі яшчэ і Стася, зірнуў на дзяўчыну. Нешта разгубленае зноў мільганула ў ягоных зэрках.

— Ну, до ўжо, хлопчыкі,— • глухавата сказаў ён.— До.

— Алесь,— віскнуў спушчаны на падлогу Вацак.— А Наталя харошая. А Наталя казалася, што яе не бралі, аж потым Майка ўзяла. Яна разумее, што мне без Стася і Наталі сумна. Яна харошая.

— Вельмі харошая,— сказаў Алесь.— Гуляйце, хлопцы.

Падвёў, падштурхнуў хлопцаў да Наталі, абняў усіх трох. І тут ягоная рука выпадкова дакранулася да Майчынай рукі.

Майка раптам адчула: здарылася нешта нязнаёнае. Зірнула на Алеся і ўпэўнілася, што ён таксама адчуў, затрымаў на яе плячах і руках чужы позірк.

Здарылася непапраўнае.

А ў зале пяшчотна звінела музыка, клічучы іх да сяброў.

...Яны танцавалі разам вальс, і гэта была пакута. Даводзілася трымацца як надалей адзін ад аднаго. І ён стаў чужы. І яны сталі чужыя. І немагчыма было болын танцаваць разам. Таму, што ўсе глядзелі і ўсё ўсё бачылі.

Таму Міхаліна нават узрадавалася, калі перад мазуркай убачыла ля калоны двух сяброў. Яна не любіла Хаданскага, але тут ён здаўся ёй свойскім, дураслівым. Стаяў сабе, пакручваў залацісты чуб.

Вось заўважыў яе, схіліўся да Мішкі Якубовіча і нешта шапнуў яму на вуха. Гусар засмяяўся, паказваючы белыя зубы. І відаць, што дурань, але прыемны дурань, таксама свойскі. І няма ў ім таго, што так яе палохае ў Алесевых вачах. Проста зух у бліскучай форме. Белазубы і дзёрзкі, шчодры п'янчук.

Калі Хаданскі перайшоў залу і запрасіў яе на мазурку, яна пайшла танцаваць, нават на зірнуўшы на

Алеся. І яшчэ раз з Хаданскім. А потым з Якубо-
вічам. А потым яшчэ з Хаданскім.

Назнарок не глядзела на Алеся. Раз толькі выпад-
кова сутыкнулася з ім вачыма і ўбачыла суровыя вочы
і няшчасны, глыбакасумны твар.

Урэшце Алеся заўважыў, як яна непрыкметна выс-
лізнула на тэрасу, і рашуча выйшаў за ёй.

Над цёмным парканам трапяталі недзе далёкія
зарніцы. У свежым ад дажджу паветры стаяў віль-
готны водар бэзу.

Алеся прайшоў у самы канец тэрасы, куды не па-
дала святло з акна, і там, ля парэнчаў, убачыў тон-
кую Майчыну постаць. Майка не павярнулася на кро-
кі, а калі ён пазваў яе, коса ўскінула на яго дзікава-
тыя і нібы разгневаныя вочы.

— Што з табой?

— Так,— апусціла яна вейкі.

— Ты робіш мне балюча. А я помню цябе.

— Хіба?

У адказ ён распусціў галыптук і пацягнуў з муску-
лістай і стройнай шыі ланцужок.

— Вось твой медальён.

Разам з жалезным ланцужком пацягнуўся і зала-
ты. Ён быў прывязаны да жалезнага ланцужка. Калі
Загорскі ўзяў Майчын медальён на далонь, залаты
саслізнуў з далоні і захістаўся ў паветры, звісаючы
між вялікім і ўказальным пальцамі.

Амулет старога дзьмутага золата, цьмяны і зіхоткі.
А на ім Коннік з дзіцячым, нібы апухлым, тварам
бароніць Авечку ад Льва, Змія і Арла.

— Усё як раней,— сказаў Алеся.— Высакароднае
жалеза, а ў ім пасма тваіх валасоў і надпіс па-бела-
руску... Твой... Першы... Ты помніш вярбу?

— Не,— сказала яна раптоўна нейкім жорсткім,
нібы не сваім, голасам.— Не ўсё, як раней.

У першую хвіліну яна бадай што ўзрадавалася,
а потым у радасць пракраўся боль. Яна сама не ве-
дала, што з ёю.

— У цябе яшчэ адзін,— сказала яна.— Чыстае
наша жалеза змяняў на золата.

Ёй чамусьці хацелася яшчэ раз уразіць яго. Яна
не магла іначай, так з ім было цяпер няпроста.

— Вядома,— сказала яна,— хто ж будзе трымац-
ца звычайнага жалеза? Каму яно цепер патрэбна?

— Я...

— Не трэба мне твайго «я». Барані сваю Авечку, якая першаму-лепшаму дорыць трохсотгадовыя фамільныя медальёны.

— Міхаліна,— сказаў ён,— калі ты будзеш так...

Яна не адказала. Крутнулася. Пайшла тэрасай. Усё хутчэй і хутчэй. Ноч і святло з акон, чаргуючыся, беглі на танюткай постаці.

І пачаўся здзек.

...Гулялі ў загадкі. Вяла Майка. Той, хто адгадае, меў права пацалаваць тую паненку, якая загадвала. Франс Раўбіч і ненатуральна ажыўлены Мсціслаў так і сачылі за вуснамі Ядзечкі, калі надыходзіла яе чарга.

— Ядвінька пытае, што расце без караня, а людзі не бачаць.

Маўчанне.

— А галоўныя ворагі — слімак і порах,— дадала Міхаліна.

Франс і Мсціслаў аж нагамі капалі. Алесь даўно здагадаўся, але не хацеў перашкаджаць ім.

Майка залілася смехам. Ен гучаў весела і трохі здзекліва, асабліва пасля таго, як яна зірнула на Алесь.

— Панове,— сказала Майка,— што ж вы, панове? Некаторыя амаль скончылі гімназію.

Гледзячы ёй у вочы, Алесь нядбайна кінуў:

— Камень. Камень расце без караня. Порах разбівае яго звонку, каменны слімак точыць знутры.

Ядзечка працягнула яму вусны. Маладым людзям накрылі галовы вэлюмам. Зайграла на хорах скрыпка. І ў снежным паўзмроку Алесь убачыў, як апусціліся веі колішняй лялькі, і зразумеў, што ён не абыякавы для яе.

Калі вэлюм з шолахам споўз з іхніх галоў, Алесь заўважыў насцярожаныя вочы Франса, сумна-ўсмешлівы позірк Мсціслава і яшчэ вусны Міхаліны. Кутчак Майчынага рота прыўзняўся вышэй, чым звычайна.

Алесь зірнуў у вочы Мсціславу і павольна апусціў павекі на знак таго, што ён усё зразумеў.

— Загадка пра чалавека,— сказала Майка.— Задаю я.

Загорскі бачыў звужаныя, чымсьці нядобрыя вочы.

— Божанькаў лянок,— сказала Майка, з ходу вяжучы слоўную вязь,— звіў з ланцужком ланцужок. Змяняў жалеза на золата. Залатой шабляй хоча невядомую авечку бараніць.

Гэта было глупства. Няскладнае, нядобрае. Ніхто, канечне, нічога не зразумеў і не мог адгадаць.

— Гм,— сказаў Мішка Якубовіч, смеючыся чорнымі вачыма.— Божанькаў лянок — гэта, вядома ж, я. Зарагатаў:

— І жалеза на золата я змяняў, узяўшы на год водпуск. І авечак ад мяне бараніць трэба.

Алесь глядзеў проста ў Майчыны вочы.

— Я,— сказаў ён.— Тлумачыць не буду, але я. Спадзяюся, панна Раўбіч не адмовіцца, калі ў сэрцах зямных дзяўчат засталася іскра шчырасці.

...На іхнія галовы накінулі вэлюм. Вежа здалёк глядзеў на ўсю гэтую гісторыю аж вельмі няўхвальна.

Алесеы вочы глязелі ў Майчыны вочы. Між імі лёгка мог бы стаць трэці, так далёка стаяў Алесь.

— Дзякуй вам, Міхаліна Яраслаўна,— ціха сказаў Алесь.— Не бойцеся. Я проста скарыстаў апошняю магчымасць застацца ўдвох. І потым, я ж павінен быў адгадаць. Проста каб вы ведалі, што я нічога не баюся і ні аб чым не шкадую.

— За што дзякуй? — ціха спытала яна.

— За сумленнасць. За тое, што нікога не пусцілі ў нашу дзіцячую таямніцу.

Убачыў разгубленыя вочы і скінуў з галавы вэлюм. Усе, напэўна, глязелі з непаразуменнем на дзве постаці, што так і не варухнуліся пад флёрам. Ну і няхай.

Вэлюм споўз на падлогу. Алесь падышоў да Мнішкавай Анэлі і схіліў галаву. І, нібы ў адказ, з гонарам і павагай схіліў ля сценкі галаву стары Вежа.

...Усю астачу вечара яны танцавалі паасобку.

Спачатку Майку душыў гнеў і глыбокая крыўда.

Але потым яна ўспомніла, што сама дамаглася гэтага, успомніла той страх, які адчувала, калі Загорскі быў побач, успомніла, з якой радасцю, як збаўненне ад смерці, адчула яна запрашэнне Якубовіча. І тады яна павесялела.

Вечар быў кароткі. Яна сто разоў да гэтага сніла

яго ў сне. Сніла гэты баль, і музыку, і зарніцы за вокнамі, і нясцерпнае шчасце ад танцаў і ўласнай маладосці. Усяму гэтаму немагчыма было ставіць мяжы. А Загорскі быў такой мяжою. Няхай прывабнай, але і страшнай у сваёй безагаворчасці.

Яна танцавала, і ёй хацелася танцаваць, як часам хочацца спаць у сне. І таму, калі раптам танцы скончыліся, калі запрасілі на вячэру, слёзы з'явіліся на Майчыных вачах. Так не хацелася гэтай непатрэбнай вячэры, так не хацелася траціць часу.

За вячэрай ап'яненне прайшло. Яна заўважыла, што Алесь так і не прыйшоў, не сеў за сталы.

Да канца вячэры знікла з-за стала Ядзечка. А потым непрыкметна, нібы іх і зусім не было, здолелі ўцячы Мсціслаў і Франс.

Мішка Якубовіч сядзеў насупраць, жартаваў, выскаляў белыя зубы. Чорныя вочы нахабна і дзёрзка смяяліся. І раптам Майка адчула, як нараджаецца недзе ў душы трывога. Яна не ведала, адкуль яна, трывога. Здавалася толькі, што губляеш нешта важнае. Урэшце яна не вытрымала і, пад умольным позіркам вачэй маладога Іллі Хаданскага, паднялася з месца і пакінула застолле.

Выйшла на тэрасу — нікога. Абложаны хмарамі, нібы ў мяшку, глуха стаяў загоршчынскі парк. Зарніцы сталі ярчэйшыя. Яны шугалі і шугалі. Гэта, напэўна, ад іх рабілася нясцерпнай трывога.

Майка абмінала палац. Злёгка храбусцеў пад нагамі жвір.

Ад пляцоўкі з арэямі даляцеў голас Ядзечкі:

— Алеська! Дзе гэта ты знік? Хадзі да нас. Мы гайдаемся.

— Ну і добра,— сказаў Алесь.— Чаго гэта вы, як маленькія, з балю ды на арэлі? Сукенку памнеш.

— Алесік, даражэнькі, глядзі, якая ноч! Якія зарніцы! Толькі і гайдацца.

Зарыпелі ў цішыні канаты: відаць, Алесь моцна налёг нагамі на дошку арэляў.

Майка падышла зусім блізка. У гэты момант успыхнула зарніца, і дзяўчына ўбачыла Алеся, які ўзносіўся галавою проста ва ўспышку.

Ён, здавалася, быў вышэйшы за дрэвы, вышэйшы за слупы арэляў, вышэйшы за ўсё на зямлі.

Зноў успышка. І зноў ён высока. Ён адзін, бо

Франс за ягонай спіною: відаць, уставаў на ніжняй кропцы палёту, штурхаючы чоўнік.

— Алесь! Алесь! Ну, ты проста як архангел! І галава ў хмарах! — крычаў Ядвіньчын голас.

— Архангел з рожкамі і хвосцікам, — смяшліва сказаў Мсціслаў.

Майка аперлася далоншо на ствол ліпы. Сэрца ў яе падала ад адчування непапраўнасці таго, што сёння здарылася...

Зарніца рассекла цемру, і ў палахліва-яркім святле Майка ўбачыла, як аднекуль, з зарыва, падаў проста на яе чалавек з распрасцёртымі рукамі, пагрозліва цёмнымі вачніцамі і валасамі, што стаялі дыбарам над галавой.

— Глядзіце, — рыпенне ўплялося ў словы Франса: юнак, відаць, налёг на гальму, — Майка тут. Майка прыйшла.

— Сядзіш ты тут, Ядвінька, як квяціна ў крапіве, — сказала Майка.

— Гэта хто крапіва? Мы? — з пагрозай спытаў Франс.

Майка разумела, што ім з Мсціславам дрэнна. З неасэнсаванай варожасцю і за сябе, і за брата, і за Маеўскага яна адчувала, што Ядзечка дорага дала б, каб быць на арэлях удваіх з Алесем, што яна цягнецца да яго. А брату дрэнна. І Мсціславу з ягонымі сонечнымі вачыма — дрэнна. Ёй здавалася, што яна пакутуе галоўным чынам за іх.

І яшчэ яна ведала, што Мсціслаў даруе Алесю ненаўмысную крыўду. Проста таму, што любіць яго непарушнай братняй любоўю, таму, што ім, пастрыж-ным братам, ніколі нельга сварыцца. А Франс не даруе ніколі. І гэтая насцярожанасць можа пашкодзіць ёй як нішто.

— Злазь, Франс, — сказала яна. — Саступі мне, калі ласка.

— А я куды?

— Перайдзі да... Мсціслава.

Чырвоны сполах пракаціўся над пляцоўкай, і яна ўбачыла, што Алесь глядзіць на яе.

— Я злезу, — сказаў ён. — Гойдаць будзе Франс. Ад скачка пад яго нагамі рыпнуў жвір.

— Вырашылі ўчычы? — амаль шэптам спытала яна. — Годны ўчынак. Спалохаліся маіх досціпаў?

— Не, Міхаліна...— таксама шэптам адказаў ён.— Проста...

І, падсадзіўшы яе, пайшоў прэч.

...Праз гадзіну яна стаяла ў тым самым цёмным кутку тэрасы і глядзела ў парк. Дождж злёгку спыр-снуў траву і кветкі, краем зачапіўшы Загоршчыну. Спалохі шугалі цяпер недзе далёка-далёка.

Пані Антаніда заўважыла Майку ля парэнчаў і падышла да яе.

— Ну што? Што з табой, дзяўчынка?

У Майкі перахапіла горла ад нечаканай пяшчоты гэтай жанчыны.

— Не ведаю... Але мне нешта так цяжка! Я такая няшчасная!

— Я разумею... Разумею...— і пяшчотна-тонкая рука яе лягла на Майчыну руку.

— Гэтага не трэба рабіць, дзяўчынка. У гэтым няма праўды... І ты нічога, нічога не зробіш...

— Чаму не зраблю? — з ноткай пратэсту спытала яна.

— Так... Такі ўжо закон,— і, усміхнуўшыся вінаватай усмешкай, пайшла.

...Майка ішла праз залу ў пакоі, сама не ведаючы, куды яна ідзе. Ля самагаыхаду ў зімнюю лоджыю насустрач ёй трапіліся бацька і пан Юры. Пан Юры толькі ўсміхнуўся ёй.

— Малітва дзевы,— весела сказаў ён.— Вышэй галаву, панна Міхаліна.

Бацька адстаў ад яго і, дачакаўшыся пакуль пан Юры аддаліцца, ціха сказаў дачцэ:

— Мы з ім трохі выпілі ў буфетнай... Яму не-прыемна... Хаця ён і не кажа.

— Ах, бацька, што да гэтага мне? — нечакана страсна сказала яна.

— Не муч хлопца,— жорстка сказаў пан' Яраш.— Не гуляй людзьмі ў гэтым доме. Трымай сябе, як належаць дзяўчыне. Не падабаецца, то і маўчы. Нібы ўзрадавалася, што можаш усё рабіць... А душа чалавека не ў чалавечай, яна — у божай руцэ.

Упершыню ў жыцці яна бачыла бацькаў гнеў.

— Болып ты сюды — ні нагой. Досыць мне сора-му. І калі яшчэ ўбачу гэтыя твае гулі — паедзеш на Шншчыну, у Боева, матчыным пасагам упраўляць. Пад наглядам Тэклі.

Крутнуўся. Пайшоў даганяць пана Юрыя.

Міхаліна выйшла ў лоджыю. Неба ачысцілася, і за непамерна высокімі вокнамі мігцелі незлічоныя зоркі.

— Ах, ды што яны ўсе прывязаліся? — вырвалася з грудзей.

Вырвалася разам з плачам. І яна, апершыся на падвоканне, заплакала.

Што яны ведалі? Што яны ведалі пра яе, і пра медальён, і пра хлопца, які ўзносіўся галавою ў зарніцы? Што яны ведалі аб тым пачуцці ганебнай накіраванасці, якое ўвесь вечар валодала ёю?

Нібы і змагацца нельга. Нібы ўсё даўно вырашана за яе на небе, а яна проста бездапаможнае кацяня, з якім лёс робіць усё, што захоча.

Ніхто не думае, што яна чалавек. Ні бог, ні дарослыя, ні Алесь, ні... яна сама. Але ніколі не скажа гэтага. Ніколі.

Яна ведала, што яна і надалей будзе з'едлівай і нядобрай. Проста таму, што нельга, каб накіраванне ламала табе рукі. Але, хай ёй прабачаць усе, яна не хаче губляць юнака, які ляцеў між зарніц.

Амаль страціла яго. І за хваляй пагарды пойдзе хваля пакорлівасці і, магчыма, прыніжэння. І так будзе заўсёды. Біся ў кіпцюрах лёсу, як спайманая птушка.

«Я не хачу! Не хачу! Божа, як я хачу гэтага!»

Разам са слязьмі нібы знікала нешта. На месца рашучасці прыходзіла безнадзейная пакора. Зоркі за акном вясёлкава расплываліся ў яе вачах. Сярод іх, недзе ля Воўчага Вока, былі іхнія зоркі. Дзе яны былі зараз, зорка Майка і зорка Алесь?

І раптам шкадаванне і няўтольная, вострая, ніколі ў жыцці яшчэ не адчуваная пяшчота авалодалі ёй.

Яна ўжо нічога не баялася, ні аб чым не думала, нічога не збіралася сцвярджаць. Яна проста прайшла лоджыяй і спуściлася сходамі ў парк.

Зоры ззялі над галавою. Яна ішла і ішла алеямі, нібы ў сне, не ў змозе даць сабе адказ на пытанне, куды і чаго яна ідзе.

Зоры ззялі над галавою. Раптам нібы нехта сыпаў іх і ў траву. Слабыя, зеленаватыя, яны мігцелі ў ёй, амаль пад нагамі.

Гэта былі светлякі.

Цалкам неасэнсавана яна брала халодныя агеньчыкі ў руку. Урэшце рука заззяла, нібы ў ёй ірдзеў зялёны жар.

Вытаргнуўшы з галаўной сеці некалькі срэбных ніцей, яна спрытна пляла іх пальцамі.

Яна рабіла гэта, не ведаючы, што сотні пакаленняў жанчын рабілі гэта да яе. Рабіла, нібы ў сне.

Потым яна ўзняла гатовую дыядэму і павязала яе вакол галавы. У змроку над яе чалом успыхнуў німб з зеленаватых халодных зорак.

...Алея за алеяй. Майку чамусьці цягнула да става, дзе стаяла «крохкая» вярба. Але яна не паспела дайсці да яе. Калі да става асталася ўжо зусім нямнога і адтуль дыхнула вільготным павевам, яна ўбачыла цень, што рухаўся ёй насустрач.

— Ты? — спытаў цень.

— Я.

Ніколі яшчэ яму не здавалася такім патрэбным быць з ёю. І ніколі яшчэ ён так не гневаўся.

— Вазьмі свой медальён,— сказаў ён.— Я не думаю, што гэта будзе так. Але, відаць, праўда, што на зямлі няма нічога вечнага.

Зоры зылі над яе галавою. Зоры зылі ў валасах.

— І ты можаш? — глуха спытала яна.

— Нічога, у мяне застанеца яшчэ адзін. Гэта цётчын медальён. Ен, як яна казала, тройчы тры разы ўратуе мяне. Лухта. Шкада, што яна не дала мне нічога ад дробных жаночых учынкаў. Урэшце, нічога. Спраўлюся сам.

І працягнуў данцужок:

— Вазьмі.

Яна раптам зрабіла яшчэ адзін крок. Бязвольна і пакорліва ўпала галавою на ягоныя грудзі. Ён стаяў, працягнуўшы рукі ўздоўж тулава.

— Алесь,— сказала яна.— Алесь...

Была ноч і вярба. Быў усход. А потым было сонца.

І, калі яно ўзнялося над дрэвамі, ад круглых лістоў вадзяных гарлачыкаў ляглі на дно цені.

І цені белых вадзяных лілей на дне става былі, як заўсёды, чамусьці не круглыя, а нагадвалі разарваныя пальмавыя лісты.

XXXII

Лета было летам шчасця. Не разумеючы яшчэ да канца, што такое каханне, Алесь ведаў, што яго кахаюць і ён сам кахае. Майка часта бывала ў Загоршчыне і была такая ласкавая, такая добрая з ім, як добрае лета, што стаяла вакол.

Бываў ён у Раўбічах. І там таксама ўсе любілі яго. Нават Франс супакоіўся. Асабліва пасля таго, як упэўніўся, што Алесь ні ў чым яму не пагражае, а Ядзечка, хаця і сумуе, усё ж мірыцца з новым становішчам і ставіцца да Франса памяркоўна і мякка, бо ён харошы хлопец і ёй добра з ім.

Мсціслаў месяца паўтара жыў у Алесь. Таму ўсім было весела. Ездзілі ўсім хаўрусам і да Кагутоў, і да Клейнаў, і да Мнішкаў. Паўсюль было весела.

А ў Раўбічах асабліва. Таму што Вацлаў і Стась пасябравалі, выкідвалі, разам з Наталай, розныя дурыкі.

Да таго ўсё было добра, што нават Майчына нянька, старая Тэкля, палюбіла Алесь і, калі чула, што ён павінен прыехаць, буркатала:

— Во і сонейка маё прыедзе. Бог таму дасць, хто яго любіць. А хто такому дачку аддасць — таму бог дасць удвая.

Бывалі і ў дзеда, і там было лягчэй за ўсё. Вежа не перашкаджаў нічым. Хіба што трохі іранізаваў над маладымі людзьмі. І здзіўляўся сам сабе. Чаго гэта ён, стары сугней, якому пакутай было бачыць людзей, аніж не пакутуе з той прычыны, што дом поўны моладзі, што паўсюль гучаць галасы, песні, смех, што нельга сесці ва ўлюбёнае крэсла, не сеўшы пры гэтым на партабак Франса, нельга зайсці ў галерэю, каб не перашкодзіць юнакам, якія наладзілі там танцы. Дзіўна, гэта аніж яму не перашкаджала. Наадварот, нават падабалася.

Пакутаваў спачатку адзін Мсціслаў. Гэтаму, нават пры ягонай легкаважнасці, даводзілася дрэнна. Падабаецца табе дзяўчына, а ёй падабаецца твой лепшы сябра. Гэта яшчэ няхай! З сябрам, тым болып пастрыжным братам, біцца не палезеш. Але пастрыжны брат адступіўся. Дык што б вы думалі? Знайшла другога сябра. Каго хочаце, абы не яго.

Ён быў лёгка чалавек, але такой ганьбы нават для

яго было занадта. Таму хлопец крута змяніў сваё жыццё. Замест весялосці і танцаў браў сабаку і ішоў з ім у палі. Блукаў там, поўны меланхоліі, вёў размовы з сабакам, чытаў сентыментальныя раманы, якія яму зусім не падабаліся. Паспрабаваў нават пісаць вершы, поўныя тугі і сардэчных уздыханняў. Уздыханняў было шмат, рыфмаў — трохі меней, складу і мілагучнасці — зусім мала. Плюнуў.

Скончылася гэта зусім нечакана. Рытуал патрабаваў, каб закаханы наведваў тыя месцы, дзе ён бываў шчаслівы. Мсціслаў меў такіх месцаў няшмат, асабліва ў Азярышчы, куды сябры прыехалі наведваць Кагуту. Маеўскі пайшоў да вялізнай адрыны, дзе калісьці ён і Алесь лазілі па сене, точачы ў ім хады між стогам і латамі страхі.

Прыйшоў туды і ўбачыў там дзевак, што якраз тапталі сена. Дзеўкі заўважылі хлопца і ўзрадаваліся магчымасці падурэць.

— Паніч прыйшоў! Вой, ды які ж харошанькі!

Дзеўкі спаймалі яго, пакацілі па сене і скончылі тым, што напхалі яму мурагу між целам і вопраткай. Ганьба была страшэнная. Дзеўкі!.. Мужчыну!.. Калі яны пусцілі яго, Мсціслаў выглядаў так, нібы яго надзьмулі.

Бараніла яго толькі дзевяцігадовая Янька Кагут. Крычала на дзевак, штурхала іх як магла і цягнула за ногі. Гаравала, што напалі на аднаго.

Мсціслаў вызваліўся як мог ад сена, а потым стаў нападаць на дзевак па адной. Раскідваў і валяў іх, як коз. Падстаўляў ножку, скідаў са стога і не даваўся, каб зноў схапілі.

Урэшце зразумеў, што ўсё адно спаймаюць, і разам з Янькай уцёк дамоў. З таго часу хадзіў з ёю і на рыбу, і па маліны, і «глядзець ласёў». Жартам называў «нявестай».

— А што? На восем год маладзейшая. Скончу вось універсітэт — ажанюся. Я — дваранін, з невялікіх, яна — вольная сялянка. Рамантыка! Карамзін!

Рабіў выгляд, што падыходзіць да хаціны. Скідаў шапку:

— Здравствуй, добрая старушка. Чувствительное сердце твое не может отказать стрелку. Нбо и старые поселанки любят уметь, под сенню дерев пляша. Не можешь ли ты дать мне стакан горячего молока?

Усе рагаталі. А ён з таго часу пакінуў гуляць у расчараванага каханка.

У жніўні Алесь і Вацлава запрасілі ў Раўбічы.

Пан Яраш сустрэў іх ветліва і цёпла, але дзіўна. Алесю адразу здалося, што Раўбіч быў бы куды больш узрадаваны, каб яны прыехалі праз дзень або паслязаўтра. Нешта такое было ў ягонай усмешцы, у залішняй гасціннасці, у тым, што ён, здаецца, не ведаў, куды яму падзець вочы.

Таму Загорскі адразу папрасіў дазволу пакінуць Вацака з Наталей і Стасем, а самому ўзяць Майку і паехаць з ёй вярхі. Да вечара. Ён казаў гэта, не зводзячы позірку з вачэй пана Яраша. І ён упэўніўся ў тым, што яму сапраўды лепей знікнуць адсюль да самай ночы. І Майцы — таксама. Таму *што* пан Яраш зусім няўлоўна для старонняга вока, але ўзрадаваўся.

— Магчыма, мы заедзем да Басак-Яроцкага, — не адводзячы вачэй, сказаў Алесь. — Тады ён, вядома, не адпусціць нас.

— Не, сыноч, — сказаў пан Яраш, — гэтага не трэба. Вядома, калі вы захочаце астацца ў пана Яроцкага, тады справа іншая. Думаю, у яго можа быць цікава, тым болей што ні Міхаліна, ні ты там яшчэ не былі. Але толькі ў тым выпадку, калі вам сапраўды захочацца там астацца.

— Добра, — сказаў Алесь. — Мы астанемся, толькі калі заедзем туды.

Пан Яраш першы адвёў вочы. Яму на хвіліну стала страшна ад недзіцячай пранікласці хлопца.

— Добра, — сказаў ён, — я дам Майцы загад збірацца. Пачакаем, пакуль тое, на стайні.

У тых часы на Прыдняпроўі ў багатых дзедзіцаў заўсёды існавалі пры стайні, манежы, праварыне і бегах дарожках — словам, пры ўсім, што складала конскі завод — некалькі пакояў, штосьці накшталт мужчынскага клуба.

Там заўсёды былі канапы, каб госці маглі адпачыць. Госці ацэньвалі коней, спрачаліся, мянялі і куплялі, заключалі пагадненні, пілі каву, закусвалі.

У пакоі, куды Раўбіч прывёў Алесь, стаяла вялізная турэцкая сафа, стол з бутэлькамі і закускай і некалькі крэслаў.

Алесь зайшоў і адразу страшэнна здзівіўся: у

крэсле за сталом сядзеў чалавек, якога яму менш за ўсё хацелася бачыць і якога ён менш за ўсё спадзяваўся сустрэць тут. Слаба загарэлы, з празрыстаружовым румянцам на тугіх шчоках, пан Мусатаў сядзеў за сталом і папіваў ледзяную ваду з лімонным сокам.

Вузкія, зеленаватыя, як у рысі, вочы пільна і весела глядзелі на княжыча. Учэпістыя, прыхавананервовыя рукі сціскалі сплюшчанымі на канцах, як долата, пальцамі вузкую шклянку, усю запацеладымную, у пацерачках кропель.

— Што такое, пане Аляксандр? — спытаў Мусатаў. — Вы не чакалі бачыць мяне тут?

— Чаму не, — сказаў Алесь. — Кожны мужчына можа прыехаць на стайню да пана Раўбіча.

Выйшла падобна на поўху, і Алесь пашкадаваў аб гэтым, убачыўшы Раўбічавы вочы.

— Яны, відаць, таксама не чакалі, — усміхнуўся ружовымі вуснамі жандар.

Алесь азірнуўся і ўбачыў пана Мнішака і Юльяна Раткевіча, таго самага прадстаўніка малодшага роду, які некалі на дваранскай зборні падаў запіску аб неабходнасці вызвалення сялян. Нервовае жаўтаватае аблічча Раткевіча было стрымана-злоснае.

— Я прасіў бы вас не жартаваць так, — спакойна сказаў Раўбіч. — Я, урэшце, сам запрасіў вас да сябе.

— Прабачце, — сказаў Мусатаў. — Я прыехаў не ўчора і не заўтра, як вы мяне запрашалі, а сёння. Самі ведаеце, справы... Але я ад усёй душы ўдзячны вам за лаяльнасць і за пастаянную гатоўнасць памагаць уладам.

— Не варта падзякі. Урэшце, каму як не нам клапаціцца аб парадку ў наваколлі.

Алесь ужо нічога не слухаў. Бо за спінамі Мнішака і Раткевіча ён раптам убачыў маладжавы і наіўны твар... пана Выбіцкага, загоршчынскага аконама. Выбіцкі хаваў вінаватыя вочы і выглядаў ніякава, нібы спайманы на чымсьці. І гэта было зразумела, таму што яму не належала тут быць, таму што ніхто — ад пана Юрыя і Алеся і да апошняга мужыка — не думаў, што ён тут. Таму што яшчэ ўчора пан Адам Выбіцкі на дзень адпрасіўся ў пана Юрыя, каб з'ездзіць па пакупкі ў Сухадол.

Недалёка ж ён ад'ехаў ад Загоршчыны.

Варта было б здзівіцца гэтаму, але, урэшце, гэта была ягоная справа...

Да таго ж тут сядзеў халуй, сышчык, якога нельга было дапускаць у справы сваіх людзей. Дзеля нейкай мэты Раўбіч запрасіў яго сюды, вызваліўшы для сябе адзін дзень. «Учора» або «заўтра». Дрэнна ж Раўбіч яго ведаў. Такі заўсёды з'явіцца тады, калі яго не чакаюць, менавіта «сёння». «Сёння», а не «ўчора» ці «заўтра».

Алеся не абыходзілі справы пана Раўбіча. Але ён бачыў, што Мусатаў з цікавасцю назірае за сустрэчай аконама і маладога гаспадара. Пільныя зеленаватыя вочы глядзелі з іранічнай дапытлівасцю.

Загорскі дастаў з кішэні пулярэс і пачаў корпацца ў ім.

— Добры дзень, пан Адам, — неахвотна, нібы злужыся на аконама, сказаў ён і дастаў з пулярэса сто рублёў.

— Дзень добры, пане Алесь, — адказаў Выбіцкі.

— Бацька вельмі незадаволены вамі, — сказаў Алесь і ўбачыў, як спалохана здрыгануліся веі аконама. — Ен лічыць, што вы маглі б правесці справу хутчэй... Вазьміце вось.

Рука Выбіцкага непаразумела ўзяла грошы.

— Вы затрымаліся на лішні дзень і за гэты дзень не маглі дабіцца нават дробязнай скідкі. Вы ведалі, што без Шаха нашаму заводу — зарэз, і нічога не дамагліся. З вашай літасці мы пераплачваем пану Раўбічу сто рублёў на гэтым жарабцы.

Выбіцкі, нарэшце, зразумеў. Настолькі зразумеў, што нават «абурывся».

• — Вы яшчэ малады, князь, каб чытаць мне натацыі.

— Малады я або не — не вам меркаваць. Я — гаспадар і разам з бацькам плачу вам грошы... Мяркую, дарэмна плачу.

— ГТрабачце, княжа, — спалохана сказаў аконам.

Мусатаў адварнуўся, відавочна страціўшы ўсякую цікавасць да зборні.

— Вось так, — сказаў Алесь.

Ён зірнуў на Раўбіча і вырашыў ушпіліць трохі і яму за тое, што вось даводзіцца ехаць вярхі ў блізкі свет.

— А вы, пан Яраш, дзейнічаеце зусім не па-сусед-

ску. Карыстаецца нашай пільнай патрэбай і таргуецца, нібы мы чужыя людзі. Не скінуць нейкай там сотні!

— Сабе даражэй,— знійкавеў Раўбіч.

— Справа тут у прынцыпе. Адносіны не могуць быць добрасуседскія, калі сусед не саступае суседу. Раўбічавы вочы няўлоўна смяяліся.

— Ну до ўжо, до,— сказаў ён.— Мы тут без вас паразумеліся з панам Выбіцкім. Шах адправіцца ў Загоршчыну адразу ж. Я адмовіўся ад прыбаўкі. І... ведаеце што, даруйце яму.

— Ды я і сам не хацеў бы,— сказаў Алесь.— Я ж ведаю яго непадкупную сумленнасць. Ведаю, што ён не стане займацца нічым, акрамя спраў гаспадара. Проста крыўдна было.

Жандар цяпер ужо зусім не слухаў. Наадварот, сам завёў спрэчку з Раткевічам. Ён вёرز нешта такое, што можна было прачытаць у кожнай правай газеце.

Алесь адчуваў, што самая прысутнасць гэтага чалавека тут, у Раўбіча, абражае веліч ягонага пачуцця да Майкі і самае паветра люблага дома.

— Я прасіў пана Мусатава аб дапамозе,— сказаў Раўбіч.— Проста чорт ведае што. У маёй Хаданоўскай пушчы нейкія падазроныя людзі. Ёсць высечкі. Днямі аб'ездчык бачыў ля вогнішча ўзброеных людзей.

— Зробім,— сказаў Мусатаў.— Трэба звязацца з земскай паліцыяй. Ну і, канечне, вы самі павінны памагчы людзьмі.

Ён канчаткова супакоіўся. А Загорскі глядзеў на Раўбіча і, сам не ведаючы чаму, адчуваў, што той гаворыць няпраўду.

«Проста запрасіў гэтага блакітнага сышчыка,— думаў Алесь,— запрасіў, адцягваючы ўвагу ад чагосьці. Не чакаў, што прыедзе менавіта сёння. Перастараўся, пане Яраш. Гэтак гуляючы, можна і галаву зламіць».

І раптам гарэзлівая думка прыйшла яму ў галаву. Уласна кажучы, нічога не каштавала вытурыць адсюль Мусатава, прычым так, што ён і не здагадаецца. «Не выпендзам, але бардзо проша». Хай сабе пабегае. А між тым паветра ў Раўбічах адразу стане чысцейшае.

— Па-мойму, вы не туды глядзіце, пан Раўбіч,— сказаў Алесь.

— Што-небудзь ведаеце? — спытаў Мусатаў.

— Нічога не ведаю,— сказаў Алесь.— Але страху сёння нацяпеўся. Пічасце, што пісталет быў у хусце, то я недвухсэнсоўна высунуў яго, каб рукаць тырчала. Мяркую, толькі таму і абышлося. А іначай мог бы і галавою налажыць. Ва ўсякім разе, грошы аддаў бы не Выбіцкаму, а іншаму...

— Хто іншы?

— Еду сюды. Толькі праехаў камень Выдравай грэблі — ну, яшчэ там, дзе лес ля самай дарогі,— перасякае дарогу чалавек на вараным кані. Стаў на ўзбочыне і глядзіць. Ды пільна так, нядобра. Вочы сінія, бязлітасныя. З сакваў пісталеты тырчаць. Пастаяў, усміхнуўся на мой дэмарш з пісталетам, пасварыўся пальцам і знік у напрамку да Дняпра... Пайшоў, відаць, у Кортаўскі лясны востраў.

— Чаму мяркуеце так?

— А таму. Ля Кортава адзіны на ўсю тую паваротку Дняпра брод. Зручна. Калі перапраўляцца ды ў Янаву пушчу ісці, то толькі там. А калі ўдзень перапраўляцца не рызыкне, то і ў Кортаўскім востраве перасядзець можна.

— Аблічча не запамяталі?

— Чаму ж не,— Алесь біў на тое, што Мусатаў анічога не ведае пра дзве сустрэчы яго з Войнам.— Нос гарбаты. Аблічча загарэлае такое, як гарчыца. Я чаму і падумаў, што падазроны, што нельга звычайнаму чалавеку, які пад дахам сядзіць, ну вось хаця б вам, пане Мусатаў, так загарэць. Адразу відаць, што не сядзіць, а цэлымі днямі пад сонцам гойсае... Што яшчэ? Ага, валасы чорныя і нібы хто ў іх павуціннем сыпануў. Усе сівізнаю перавітыя...

Мусатаў збялеў.

— Вось якія справы. Калі ўжо шарпаць, то не ў Хаданоўскай пушчы, а ў Янавай. Ды і Кортаўскі востраў памацаць не шкодзіла б.

Устаў і пайшоў з пакояў. Раўбіч, счакаўшы трохі, выйшаў за ім.

— Здрава гэта ў цябе палучаецца,— сказаў ён.— Выручыў... Зарэзаў ты мяне без нажа!.. Шаха цяпер адсылай... І брэшаш ты ўсё на сваю карысць.

— А хто на чужую карысць брэша? — сказаў Алесь.

— Т-так.

— Нічога, дзядзька, заплацім.

Вочы пана Яраша з раптоўнай пяшчотай зірнулі на юнака.

— Хочаш — заставайся, — з нечаканым парывам сказаў ён. — Не ездзі. ;і

— Не, — сказаў Алесь, — • вярхі ездзіць лепей, чым тут сядзець. З Міхалінай гаварыць лепей, чым з уласным аконамам. М;

— Горды, — сказаў Раўбіч, — так і не даруеш?

— За што? У вас свае справы, у мяне — свае.

Калі Майка і Алесь выйшлі на конны двор, з-за ягонай брамы даляцеў да іхніх вушэй дзікі пошчак капытоў. Апалон Мусатаў не вытрымаў Алесевай весткі, а на гэта і разлічваў юнак.

Жандар выехаў з двара назнарок павольна, трымаючы гонар, нібы яго аніяк не ўсхвалявала чутка аб з'яўленні Войны. Але на доўгі час вытрымкі ў яго не хапіла, і ён прыўдарыў так, што толькі пыл закурэў пад капытамі каня. Што ўжо што, а ў сме-ласці жандару нельга было адмовіць.

Яны ехалі пустымі раўбічаўскімі ржышчамі, і Алесь вучыў Міхаліну ездзіць «па-сапраўднаму».

— Ты сядзі ў сядле толькі ў час конскай хады. Калі конь ідзе рыссю ці наўскапыта — ты ўставай у страмёнах і хіліся наперад. Галоп будзе роўны, чалавек не будзе скакаць у сядле. Гожасць у такога палёту дзівосная, зручнасць — выключная. Ну, пагналі.

Вырашылі ехаць да загорскага замчышча, а адтуль у лес. Майка настаяла, хаця Алесь і лічыў, што гэта далёка. Але ёй хацелася туды, бо гэта была дарога шчасця, і руіны, і дно той крыніцы, у якую яны, дзеці, заглянулі калісь.

— Кастусь табе нічога не піша?

— Прыслаў нядаўна ліст... Ён са мною.

— Кастусь спадабаўся мне, — сказала Майка, — ён харошы і вельмі сумленны. Лепшы твой набытак за ўсё жыццё, калі не лічыць Мсціслава.

— Ну і цябе, канечне, — засмяяўся Алесь.

• — Сакрэтаў у лісце няма?

— Няма.

Алесь дастаў з пулярэса ліст, спісаны роўным дробным почыркам друга.

— Прыгожа піша,— сказала Майка.

— Галоўнае, разумна піша. Вось, слухай... «Дарагі Алесь! Уяві сабе, што я пішу ўжо не з Масквы, а з Пецяўбурга, якога калісьці так не любіў і ў якім не хацеў жыць. Але зрабіць нічога было нельга. Брат Віктар з Маскоўскага ўніверсітэта звольніўся, а мы вымушаны трымацца адзін за аднаго. Ён слабейшы фізічна, я — бяднейшы. Без абаятнай дапамогі прападем, як рудыя мышы.

Словам, я «звязаў кілбасу», абышоў і назад вярнуўся, і столькі лішняй дарогі зрабіў. Але не шкадую. Не шкадую і Масквы, бо яна — дзівосная. Не шкадую цяпер і Пецяўбурга, бо тут жыццё, як вір, і нашмат болей цікавых і *нашых* людзей. Канечне, нагляд стражэйшы і да «брамы пад архангелам» аж занадта блізка, а начальства пачасту крычыць «ашкір», як на авечак, але людзі — дзіва. І горад — дзіва! Размыты, увесь сіні і залаты. Прыгажосць невыказная. Здатны быў бы пакахаць яго самым гарачым каханнем, каб не выходзіла адсюль столькі благога і цяжкага. Але, як падумаць, людзі не вінаватыя. Вінаватыя нелюдзі... Бачыў, між іншым, нашага «Лабыра». Ехаў па Неўскім. У абліччы самае цікавае — прычоска, а падбароддзя зусім няма. Едзе сабе ў ландо такі даліктун, свіны тата, глядзіць на свет звысоку. Стрэліся позіркамі, і я нават спалохаўся, а што, як раптам здагадаецца аб пачуццях адной з тых мурашак, якія сноўдаюць ля ног. Зразумеў: ненавіджу. Кацюга, людаед, кат роднай нашай зямлі».

— Як гэта ён не баіцца? — перапыніла Майка.

— Ён нічога не баіцца. А ліст з аказіяй прыйшоў, з верным чалавекам. Дык вось... «Каб вочы маглі спапяляць,— адзін попел ад яго астаўся б. Падумаць толькі, колькі ж ліха можа нарабіць адзін?»

Дык вось, дванаццатага ліпеня Віктар з універсітэта звольніўся, і мы адразу паехалі «жалезным зміем» у Пецяўбург. Нанялі пакойчык на Васільеўскім востраве. Першага жніўня падаў рэктару прашэнне, каб ласкава дазволіў здаваць прыёмныя экзамены. Прозвішча рэктара — Плятнёў. Друг Пушкіна, але чалавек, здаецца, досыць старамодны і да асаблі-

вых навін не схільны. Прасіцца буду на юрыдычны, па разраду камеральных навук. Спачатку думаў быў у медыкі, як Віктар, але раздумаў. Здароўе людзей — гэта, вядома, надзвычай важліва. Але дрэнная тая медыцына, якая пачынае з лекавання хваробы. Перш за ўсё трэба хваробу запабегчы. Даць людзям *людскія* ўмовы. Каб жылі сытна, каб апрануты добра былі, каб жылі багата і ў добрай хаціне, каб не цягаліся па судах і правільна вялі гаспадарку, каб былі вольныя. З камералаў *выходзяць* самыя лепшыя гаспадары і адміністратары. А гэта — галоўнае. Бо нельга дазволіць, каб народ выміраў. Унь у нас на Гродзеншчыне. Неўраджаі некалькі год, халера лютуе, тыфус косіць людзей, гарачкі іх кладуць.

А яны, сабакі, на нас ціснуць. На ўсю краіну адна навуковая ўстанова: Горацкая акадэмія (гэта калі не лічыць смаргонскай, дзе мядзведзяў вучылі). Вядома, так ім лягчэй нас у кіпцюрах трымаць. Што з беларуса возьмеш? Цёмная бутэлька. Віленскі ўніверсітэт закрылі, гімназіі ў Гродна ды Беластоку закрылі. З нашай, Свіслацкай, зрабілі вучылішча на сорака вучняў. А было ж некалі чатырыста!

Ну, добра! Вучыцца буду, як вол. А вывучуся. Не ведаю, як будзе з платай за навучанне. Пяцьдзесят рублёў срэбрам у год — гэта для мяне зашмат. Можна, вызваляць па беднасці. І яшчэ каб стыпендыю нейкую атрымаць. Але гэта раней як на другім-трэцім курсе не атрымаецца, так што няма чаго і думаць. Буду даваць урокі».

— Ты б прапанаваў яму дапамогу, — перапыніла зноў Майка.

— Не возьме. Ды яшчэ і аблае. Ён горды.

— То што рабіць?

— Папрасіў дзеда, каб Ісленьеў патрос сувязямі.

— Хіба можа?

— А што? Ён рускі, пецяярбуржац. У кар'еры яму ніякія сувязі не памогуць, а ў такой лухце знойдуцца. Дзед пад сакрэтам накіраваў грошы за навучанне на ўвесь тэрмін. А там скажуць — «вызвалілі». Толькі ты нікому не кажы.

— Не скажу.

— Стыпендыю з часам атрымае. А не атрымае — зробім, як з платай. Ну і ўрокі. Япалічыў. За нядрэнны пакой — дзесяць рублёў. Есці, каб хаця два ра-

зы — восем. Кнігі — пятнаццаць. Форма з дзвюма зменамі — дваццаць. Значыць, за ежу і дах у год дзвесце шаснаццаць. А разам з вопраткай і кнігамі — усяго дзвесце пяцьдзесят адзін рубель.

— Я не думала, што ты і практычны.

— Я — усялякі... То слухай далей... «Дуніна-Марцінкевіча, аб якім ты пішаш, не ведаць — сорам. Першы наш сапраўдны паэт. У сорок шостым годзе надрукаваў у Вільні сваю «Ідылію» (здаецца, так), а ў мінулым, у Мінску, «Гапона» ды «Вечарніцы». «Гапона» з «Вечарніцамі» дасылаю, «Ідылію» дастань сам. Трохі гэта, канечне, занадта дэбрэчае і на ружовай вадзіцы з панскімі (прабач, Майка, — сказаў Алесь) соплямі замешанае, але ён можа быць і злы. Нічога, што ён, пакуль тое, кроераў у нашым жыцці не заўважыў. Будзе і гэта. Галоўнае, наш чалавек. Таленавіты. Галоўнае — дыхнула наша пісьменства, з часоў агульнай панскай здрады забітае, загнанае. Сіраціна наша з табой першы свой голас падала. А чысты! А звонкі! Золата на хрусталі. Васількі ў жыцце! Срэбныя кропелькі. Каб ты ведаў, Алеська, як хочацца вершы пісаць! Але ведаеш: лёс разгарнуцца не дасць. І хапаеш сам сябе за руку. А Марцінкевіч малайчына! Я зайздросчу табе, што ты яго бачыў.

З тваёй гімназічнай гісторыі і пасмяяліся мы, і задумаліся потым. Але мне стала трохі сумна, што ты гэты год не будзеш паступаць ва ўніверсітэт і станеш, дзедавым намаганнем, прывучацца да гаспадаркі. Як паедзеш, то цяпер, вядома, у Пецярбург, а не ў Маскву. Будзем разам. А пакуль тое, я табе падрабязна пра свае справы пісаць не буду. Так, трошкі. Папера, сам ведаеш».

— Шкада, — сказала Майка.

— «Ты ведаеш, — чытаў Алесь, — я тут палюбіў рускіх людзей. Высакародны, харошы народ. І таксама няшчасны, як мы. Я раней іх ведаў па горшых узорах, па жандарах, што да нас панасылалі. Сам ведаеш, добры чалавек на такое не пойдзе, сумленных і шчырых у такім асяроддзі — дарэмна шукаць. А тут прыгледзеўся — лухту гэта на іх нашы панкі, нахштальт твайго Лізагуба, вярзуць. І тое праўда, што няма дрэннага народа. Канечне, гэта не яны нас на часткі шматуюць, у пятлю пхаюць, выбіваючы дух. Гэта дзяржава катаў, абрыдлівая, страшная, гнілая.

Турма людзей, турма плямёнаў. Жандары, алілуншчыкі, прадажная погань! З турмы, з турмы гэтай трэба вырывацца, калі хочам жыць. Трэба разумець, што справа ў рондзе¹, а не ў народзе. І што калі ада-сабляцца, то ад яго, а не ад людзей, што самі шукаюць сяброўства з намі. Шмат хорошых хлопцаў. І сярод нашых, і сярод палякаў, і сярод рускіх.

«Современник» чытаю даволі рэгулярна. І, ведаеш, у жнівеньскай кніжцы новае імя. Памяні маё слова, калі мы не дачакаліся новага свяціла. Ён рускі. Прозвішча — Дабралабяў. Чалавек, па ўсім відаць, страшэнна памяркоўны, страсны і чысты. Нашы хлопцы ганарацца. Вучыцца ён у педагагічным. Гэта ў будыніне універсітэта. Пад адным дахам. Памятаеш, у Грыбаедава (па тваім спіску цытую):

Есть в Петербурге институт
Пе-да-го-гический — так, кажется, зовут?..
Там упражняются в расколах п в безверья
Профессоры!

Прафесары «доупражняліісь». Цяпер узнялі голас выхаванцы. Вось яно як!

Пасля напішу аб усім. Перадавай прывітанне бацькам, дзеду, Мсціславу. І, вядома, Майцы. Я люблю яе. Перадай.

Залатыя прыножкі, Дзе яна сядзела,
Дзе стаяць яе ножкі Там лаўка залацела».

Майка паружавела. Варухнула вуснамі.

— Во гэта кавалер! Не тое, што ты.

Алесь, нібы не слухаючы, чытаў далей:

— «Яна сапраўдная беларуская дзяўчына. І таму, прабац, браце, я не хацеў бы для цябе небяспекі».

Майчыны шчокі сталі чырвоныя.

— Што ты напісаў?

— Напісаў, што мне дарагі свет і ты. Але радзіма мне даражэй за ўсё. І калі радзіме маёй дрэнна — мне таксама няміла нічога, акрамя радзімы. Не баліць нічыя бяда, акрамя яе бяды. Я тут не на тое, каб дыгнуць нагою ды сказаць [^]е зіііз сіе разза[^]е². Я тут нарадзіўся і тут спадзяюся памерці.

Яна зірнула на яго з павагай.

Урга і Касюнька імчалі па свеце. Снежна-белы

¹ Ва ўрадзе.

² Я тут праездам (франц.).

і мышастая. А свет вакол быў жоўты ад іржышчаў і хрустальна-сіні ад неба. Сям-там на апошніх лапіках поля жанчыны яшчэ ваявалі з каласамі. Жоўтыя бароды жменяў здрыгаліся і бязвольна клаліся пад сярпом. І тонка-тонка, высокая, далё-ока дрыжалі, плакалі ў чыстым паветры празрыстыя крынічкі галасоў.

Перапёлка, пераляці поле і сіняе мора, перапёлка.

Нясі звесыд і ліхой свякроўкі ды да роднай маткі,

нясі звесыці.

Пра што, за што свякроў мяне біла асінавым кіем,

пра што, за што?

А ці я ёй пасцелькі не слала, ці не разувала, а ці я ёй?

Пасцель слала: кулачок пад бачок, камень пад галоўку,

пасцель слала.

Разувала ў цёмным куточку альховым пруточкам, разувала.

— Бедная мая,— глухім голасам сказаў Алесь.— Бедная мая зямля!

Жаль ахапіў Майчына сэрца. Яна прыстроіла Касюньку да Ургавай рысі і пяшчотна пагладзіла каштанавыя валасы хлопца.

Яна ніколі не ведала, чаго, калі ад яго чакаць. «Нечаканы, як прадзед Акім»,— казаў Вежа. Сапраўды, нечаканы, як удар маланкі. І таму страшэнна прывабны.

— Я цяпер ведаю,— сказаў ён.— Ты думаеш, ты дарэмна была барвянай у тым белым пакоі? Не, ты такая і ёсць.

Ён глядзеў на яе дзіўнымі, зусім новымі, вялізнымі шэрымі вачыма. І ёй раптоўна стала страшна.

— І валасы ліловыя... Усё ў свеце такое складае. А мы нічога не ведаем. У ружы, напрыклад, блакітны вячэрні пах. Ён гучыць, як струна віяланчэлі, калі яе кранеш у глухім пакоі. А ў бадзяка, у чартапалоха, пах пярэсты, чмяліны, і ён зусім як басовае «до».

Незразумелыя вочы, здаецца, бачылі яе да самага дна.

— А твае валасы пахнуць дурманам і таму, вядома, ліловыя.

Коні глыталі шырокі, добры і страшны абшар.

Натоўп дваран ішоў падземным ходам да Раўбічавай камяніцы. Пан Яраш крочыў паперадзе з кандэлябрам у руцэ. Крокі глуха гучалі пад шэрымі, нібы

запыленымі, скляпеннямі. Вычварныя чорныя цені кідаліся ва ўсе бакі на кожнай паваротцы.

Ішлі ў маўчанні, якое нават прыгнечвала. Пятнаццаць чалавек не хацелі абмовіцца і словам.

Урэшце пан Яраш сказаў глухім голасам:

— Прыступкі, панове.

Пачалі падымацца. Потым Раўбіч адчыніў жалезныя дзверы, і гурма выйшла на дзённае святло, што падала праз закратаванае акно ў вялізнае сутарэнне з каменнай падлогай і скляпенчатай столлю. Востра шыбнула ў твары саладкаватым серным смуродам. На сталах стаялі колбы, рэторы, палаў у саганах агонь. Лёгкі дымок цягнуўся пад выцяжны каўпак.

Чатыры чалавекі ўзняліся са сваіх месцаў, калі натоўп уцягнуўся ў сутарэнне. Глядзелі, нібы чакаючы, насцярожана і нядобра. Суконныя плашчы. Бледныя, нібы фарфоровыя, абліччы людзей, якія рэдка бачаць сонца. Бледныя, як парасткі бульбы ў склепе.

— Спакойна, панове,— сказаў ім Раўбіч.— Гэта свае.

Звярнуўся да гасцей:

— Спадзяюся, прозвішчаў вы не спытаеце. Але яны таксама свае. І ім аніяк нельга выйсці адсюль. Усе ўжо дзесяць год думаюць, што яны за мяжой. А яны туды не могуць. Нянавісць не дазваляе. І таму свядома ахвяруюць сабой.

— Група Зянкевіча? — спытаў Мнішак.

— Але¹. Гэтыя два сябры — хемікі. Біліся столькі год — і ўсё ж вынайшлі такі гарт сталі, што яна болын надзейная, чым златавустаўская. Не ломіцца ад удару молатам. Сячэ хусцінку. Маем такіх шабляў ужо трыста сорок і дзве.

— Малавата,— сказаў Раткевіч.

— Адразу нічога не бывае,— Раўбіч адчыніў нізкія дзверцы.— Там яшчэ ход. У другое сутарэнне. І ў ім нешта каля пяцісот пудоў пораху. Самаробнага, але не горшага за фабрычны.

— Порах і агонь? — спытаў Мнішак.

— Нічога, гэта надзейна. Ход цягнецца на трыццаць сажняў. А ўрэшце, у жыцці і смерці наш гаспа-

¹ У 1846 годзе на Магілёўшчыне выкрылі групу «карбана-рыяў», якая рыхтавала закалат. Данос Горацкага студэнта Белавуса быў своєчасова раскрыты, і група самаліквідавалася. Не арышталі нікога.

дар — бог. Я паклікаў вас дзеля таго, што ўсё гэта трымаць у камяніцы стала небяспечна. На мяне могуць склеіць і другі данос. Блакітныя актывізаваліся... Вам давядзецца добра папрацаваць у гэтую ноч, панове. Гарбом.

— Яны не могуць, — усміхнуўся аксамітнымі вачыма з'едлівы Януш Біскуповіч, той самы паэт, Мацееў бацька, з якім Алесь і пан Юры ездзілі да Кроера. — Яны на панства хворыя. Як гэта гарбом? У іх няма гарба.

Пасмяяліся. Янушу ўсё даравалі. Баяліся языка. Раўбіч звярнуўся да «хемікаў»:

— Адразу ж старанна згасіце агонь. Жалезныя рэчы загарніце ў тканіны і пакладзіце ў кладоўцы. Падлогу засцяліце кілімамі.

Адзін з бледнатварых схіліў галаву.

— А вы бліжэй пад вечар скінеце чаравікі (я тут нарыхтаваў для вас мяккія такія боцікі з аўчыны, нахштальт індзейскіх макасінаў), выцягнеце і здасце мне ўсё металічнае: партабакі, ключы, крэсівы, калі хто не давярае сярнічкам, кашалькі з срэбнымі грашыма.

— Пакуль той закалат, дык ужо кашалькі адбіраюць, — сказаў Біскуповіч.

— Трэба... І за адну ноч, як простыя фурманы, завязем усё гэта ў мой Крыжыцкі лес, у схованку. Там надзейна. Людзі ў леснічоўках адной вяроўкай са мною звязаны. Схаваем — і ўсё.

Паны схілілі галовы на знак згоды.

— Вас пятнаццаць, ды я, ды іх чатыры... Дваццаць чалавек. Па дваццаць пяць пудоў на чалавека і каня. Па адной ездцы.

З ачага, куды «хемік» выліў вядро вады, ірванула, засычэла пара.

— Нішто сабе лазня, — сказаў Біскуповіч. — А дзе венікі?

— Венікі табе Мусатаў падорыць, — жоўчна ўсміхнуўся Раўбіч.

— Раўбіч кака, — сказаў пан Януш. — Раўбіч чардзей. У Раўбіча з падполаў серай цягне. Да Раўбіча нячыстая сіла па начах праз комін лётае.

Памаўчаў.

— А і малайчына Раўбіч! Я ведаў, але не думаў, што такі зух!

— Хадзем наверх,— сказаў Раўбіч.— Пагаворым.

Яны падымаліся вінтавымі сходамі даволі доўга, пакуль не далезлі да верхняга паверха камяніцы, вялікага пакоя з камінам, у якім яшчэ асталіся гнёзды ад пожагаў і дзве старажытныя кулеўрыны ля акенца.

Кулеўрыны глядзелі жараламі ў нязмерны парк. На чашападобную лагчыну, на будыначкі маёнтка, на падкову возера, на дзве выцягнутыя званіцы раўбіцкай царквы, на далёкую шэрую пляму лазні ў гушчары.

Пасярэдзіне пакоя стаяў стол, укрыты цяжкім парчовым абрусам, і крэслы. На сталё, на крэслах, проста на падлозе ляжалі жаўтаватыя, пергаментныя, і белыя, папяровыя, скруткі карт, стальныя і гусіныя пер'і, чарніліцы з атрамантам.

— Сядайце.

Усе паселі. Януш Біскуповіч, пан Мнішак, Выбіцкі, Юльян Раткевіч.

Жоўчнае, знясіленае неадчэпнай думай аблічча пана Яраша, ягонныя вочы-правалы дабрэюць, калі Раўбіч глядзіць на гэтых. Надзейныя, свае людзі. Нават на эшафоце будуць такія. І той нядрэнны, і яшчэ вось гэты. І той. Восем чалавек, на якіх можна спадзявацца, як на сябе. Шасцёх ведае горш, але ім таксама трэба верыць. Прадстаўнікі далёкіх паведаў. Двох рэкамендаваў Біскуповіч, двух Раткевіч Юльян. Па адным — Мнішак і Выбіцкі. І толькі аднаго з ахвотаю не бачыў бы, хоць гэта і дрэнна — мяшаць у агульную справу асабістыя пачуцці. Сядзіць Мікола Браніборскі. Сквапны, хваткі, як у галаўня, рот усміхаецца. Не, даваць волю ўласнай нелюбові нельга. Прыгнёт ненавідзіць, сялян тады вызваліць сам прапанаваў, абедзвюма рукамі падпісаўся пад Раткевічавай запіскай. З Кроерам тады пабіўся. А ў справу прыйшоў сам. Сам прапанаваў Янушу стварыць змову, сказаў, што, калі дваране сталі баязліўцы — адзін пойдзе, бо немагчыма болян на такі глум глядзець. Трэба прымусіць сябе добра ставіцца да яго. Так, як да даўжэзнага, нібы калядная свечка, Юльяна. Так, як да рэкамендаванага ім Вірскага. Як да малазнаёмага Ваневіча.

Трэба верыць.

— Вось, панове,— сказаў Раўбіч.— Мусатаў

шнырыць вакол. Дбаннем маладога Загорскага спіхнулі яго ў Янаву пушчу, пакуль вывезем порах і зброю. Мяркую, усе згодныя са мной?

Біскуповіч схіліў галаву.

— Тады прыступім да чарговай зборні падспуднай рады. Тут усе.

Цяжкія Раўбічавы вочы абвялі прысутных.

— Усе вы ведаеце, што сказаў у сваёй прамове перад дэпутатамі польскага сената, дваранства і духавенства дзесятага мая гэтага года імператар Аляксандр. Моё ягонае лазенскае прамовы была — ніякіх мар.

— Заспусь таугеіі, — ціха пераклаў Мнішак.

— «Ніякіх мар, панове. Здолею ўтаймаваць тых, хто захаваў бы мары... Дабрабыт Полынчы залежыць ад поўнага зліцця яе з іншымі народамі майго царства». Любельскага маршалка Язерскага не дапусцілі адказваць цару. Забараніў намеснік, Гарчакоў. Гэта прымус, гэта вынарадаванне, гэта навязванне манархічнай сістэмы. «Ніякай аўтаноміі, нават фінскай». «Ніякай самадзейнасці, нават абмежаванай». Вось што недвухсэнсоўна сказаў імператар. Калі такі глум царат учыняе ў Полынчы — чаго можна чакаць ад яго нам? Што ён можа даць нам, акрамя яшчэ горшага рабства? Агульнае абурэнне пануе на нашых, на польскіх, на літоўскіх землях. Трон Раманавых зжыў сябе паўсюль. Яны самі распісаліся ў сваёй неспраможнасці даць нгчасце і волю падданым і народам. І таму я пытаю ў прадстаўнікоў падспуднай рады: пакладзем мы канец нашым ваганням; будзем цярпець далей або паставім перад сабою ясную мэту, скажам самім сабе, што мы жывём для паўстання, для вялікай змовы, для людовай вайны з усім, што крыводзіць, ганьбіць і зневажае нас?

Настала маўчанне.

— То як?

— Калі паўставаць? — спытаў Біскуповіч.

— Паўстаць, каб толькі пусціць кроў, — гэта дурасць, — сказаў Раўбіч. — Паўставаць трэба з надзеяй на перамогу. Шкада, што ў часе вайны нас было замала, каб ударыць у тыл... Але за тры гады вайны колькасць нашых папличнікаў патроілася. Я разлічыў рост нашых арганізацый. Мы будзем мець належную

колькасць людзей праз шэсць год. Значыць, прыблізна шэсцьдзесят другі год.

Браніборскі свіснуў:

— Мы паўстаём або гуляем у слімакоў?

Усе маўчалі. Потым Раткевіч Юллян сказаў:

— Доўга.

— Затое верна, — сказаў Раўбіч. — Ты думаеш, Юллян, мне не баліць кожны дзень няволі? Душа запяклася! З раніцы першая думка аб гэтым. Вечарам — апошняя. Не магу ўжо жыць... Раз на месяц абавязкова прыходзіць вар'яцкае жаданне: пачаць. Пачаць. Пачаць адразу, з тымі людзьмі, што ёсць. Нічога і нікога не чакаючы. Нават не баюся загінуць. Памаўчаў.

— Але думку тую гоніш. Ну, пачнеш непадрыхтаваным. Ну, загінеш і сяброў загубіш. Зямлю шыбеніцамі заставяць. Мы не маем, не маем права рызыкаваць. Загінуць — добра. Загінуць — трэба. Але так, каб ад гэтай загібелі быў нейкі плён.

Яны думалі. Потым небывала сур'ёзны Біскуповіч сказаў:

— Рацыя...

— Пан Яраш падрыхтаваў нейкі план? — спытаў Мнішак.

Замест адказу Раўбіч хрумснуў вялікім пергаментам, раскручваючы яго на стале. Паклаў на адзін канец цяжкую шаблю ў похвах. Два другія рагі прыціснулі срэбнай чарніліцай і кавалкам губчатой крыцы.

— Я заўважаю, паны не кураць, — з усмешкай сказаў Раўбіч. — Курыце.

Усе разгублена паглядзелі адзін на аднаго. Сапраўды, чаму не кураць?

І раптам рогат пракаціўся над галовамі. Усе смяяліся, зразумеўшы, што падсвядома ў кожнай галаве цвіком сядзела думка аб пяцістах пудах пораху.

— Лухта, — сказаў Раўбіч. — Гэта зусім не пад камяніцай.

— Кіньце, хлопцы, — сказаў Біскуповіч. — Тут і без пораху, як на скрут галавы.

— Гэта яны баяцца, што ад іхніх люлек абурэнне выбухне, — сказаў Раткевіч. — Не бойцеся. Не такі ўжо ён вогненебяспечны, наш народ. І не такое ўжо з нас, з кожнага, добрае крэсіва, каб іскры сыпаліся.

Пацягнула тытунёвым дымком. Закурэлі цыбукі гаспадарскіх доўгіх трубак, захліпалі люлькі гасцей, запунсавелі кончыкі цыгар.

Усе маўчалі, гледзячы на мапу. Прыдняпроўе, зрэзанае сінімі стужкамі рэк, зялёнымі плямамі лясоў, цёмнымі кропкамі вёсак і гарадоў ляжала перад імі.

І таму ва ўсіх трохі сціснула дыханне, як перад першым адчайдушным крокам у ледзяную ваду Дняпра.

— Мяркую, паны не змянілі сваёй думкі аб тым, што галавой падспуднай рады і ваяводам прызначаныя? — спытаў Раўбіч.

— Не змянілі.

— Тады слухайце. Грунтам для майго плана было ваша паходжанне, панове,— сказаў Раўбіч.— Тыя мясціны, у якіх вы пачалі збіраць свае групы. Свае будучыя загоны. Веданне мясцовасці і людзей — вось ваша неацэнная перавага. Таму я і схіліўся да дыспазіцыі, якую прапаную вашай увазе. Адхіленні ад прынцыпу паходжання — невялікія, і тыя людзі будуць кіраваць унутранымі атрадамі, наводзіць парадак, прыходзіць на дапамогу тым, каму будзе цяжка. Трымаць асявую лінію Дняпра ад Лоева да Дуброўны, сто семдзесят — сто восемдзесят вёрст па птушым лёце. Калі ж улчыць усе лукавіны Дняпра, то ўдвая болын. Сачыць пільна, каб не пралацеў пясчанік-кулік. Трымаць моцна, як трымаюць уласнае дзіця.

Паны слухалі ўважліва і змрочна.

— Дык вось,— сказаў Раўбіч.— Сухадол — гэта фарпост. Гэта вузел. Адсюль пачынаецца асявая лінія Сухадол — Загоршчына — Вежа — Дошчыца. Яе трэба трымаць, калі прарвуцца з-за захаду ці ўсходу. Пакідаць за сабою — любою цаной. Калі яна падзе — гэта клін, гэта меч у цела паўстання. А Сухадол — рукаць гэтага мяча. І таму я пакідаю яго за сабой. Другое, што нам трэба адразу зрабіць,— гэта адбіцца ад магчымых сікурсаў, ад падмацаванняў, якія абавязкова пойдучь на дапамогу ўрадавым войскам... у той мех, які я, з вашай дапамогай, мяркую ўчыніць ім.

— Як? — спытаў Мнішак.

— Глядзіце. Пан Біскуповіч з наваколляў Елянца.

Паўдзённы край майго ўчастка даходзіць да вас. Я трымаю гэтую лінію, і частку асявой лініі Дняпра, і ўчастак па Друці. Вы бачыце?

— Бачу,— сказаў Біскуповіч.

— Пан Вірскі з Даўгалесся. Вы трымаеце Дняпро на дваццаць вёрст на паўночны захад, дзе мост па гасцінцы Гомель — Глінная Слабада (вельмі важна), і на паўднёвы ўсход, прыблізна да Холмечы і Старадубкі.

— Помню,— сказаў Вірскі.

— Пан Якуб Ваневіч.

— Слухаю вас,— грузлы крамяны Ваневіч паклаў руку на кут між Дняпром і Сожам.

• — У вас другі па важнасці вузел. Трэць усёй справы залежыць ад вас. Авалодаць сваім рогам, трымаць яго жалезнай рукой — на што атрымаеце ледзь не найбольшую дапамогу людзьмі і зброяй — і не дапускаць сікурсаў з поўдня.

Раўбіч веў лінію паўздоўж ракі...

— Прашу паноў улічыць: вы ўсе седзіце на левым, пераважна нізкім беразе Дняпра. Таму ўсім нам давядзецца загадзя авалодаць усімі ключавымі вышынямі гэтага берага. Я павінен паклапаціцца аб умацаваннях Доўгай Кручы, Гарадзішча, Чырвонай Гары, Спароўскіх вышынь, Луцкіх гарбоў і гэтак далей. Вы, Біскуповіч, авалодаеце Выбаўскімі і Смыцкімі. Ад Рэчыцы да Лоева асабліва цяжка, бо там пяцідзесяцісажнёвы абрыў грады падыходзіць з варожага боку амаль да ракі, а ў нас мясцовасць нізкая і забалочаная. Дадатковая цяжкасць для вас, Ваневіч, але вы былі афіцэр, ды яшчэ са здольных. На першы раз вам паможа забалочаная мясцовасць і нетры. Паколькі пачнем вясной, а разліў там часам дасягае шасці вёрстаў ушыркі — гэта дасць вам неабходны спакой на той час, пакуль мы будзем наводзіць парад. Падбайце толькі аб тым, каб звесці пад сваю руку, на ўсе вышыты, якія ў той час будуць астравамі, усе магчымыя плыўныя сродкі. Каб вы мелі поўную свабоду для маневравання, а вораг яе не меў... Я разумею, не ўсё на вайне выходзіць так, як на паперы. Але ж, ва ўсякім разе, павінен быць план і наша вялікае імкненне зрабіць усё, што ад нас залежыць і што ў нашых сілах, каб наблізіць яго да рэчаіснасці.

— Різумею,— сказаў Ваневіч.

— Ваш левы фланг, Ваневіч, змыкаецца з правым флангам суседа ля самага Гомля. Там якраз край шасцідзесяцісажнёвага плато падыходзіць да самай ракі. Там скрыжаванне дарог, якое трэба трымаць нават коштам жыцця... Пан Яноўскі з-пад Радугі.

Яноўскі, які нервова і гораха абводзіў усіх густа-сінімі вычыма, ледзь не ўскочыў з месца, пачуўшы сваё прозвішча. Ён быў самы малады з усіх. Яму было дваццаць год.

— Ведаю,— заспяшаўся ён.— Гэта лягчэй. Высокі край плато. І цяжэй. Скрыжаванне шляхоў на сцю-дзёную Гуту—Ярылавічы—Чарнігаў, на Улукаўе—Карму над Харапуццю, на Вузу—Караблішча і на Баршчоўку—Рэчыцу—Перасвятае.

— На апошнім шляху вам паможа Вірскі. На Сцюдзёнагуцкім—Ваневіч, на Караблішчанскім шляху—толькі мінімум перасцярогі. Ён будзе ляжаць цалкам у нашай зоне... Але вам і без таго будзе цяжка.

— Ведаю,— сказаў Яноўскі.— Памром, а не адступім.

І густа заліўся чырванню. Пашкадаваў, што кінуў апошнія словы.

— Пан Вітахмовіч, вы трымаеце ўчастак Чачэрска—Карма—Гайшын—Прапойск. Ён зручны вышынямі, але нязручны лясамі.

— Спалім,— спакойна сказаў Вітахмовіч.— Па-пярэднім летам, у засуш, пусцім пал.

Паны глядзелі на мапу і пачыналі разумець Раўбічавы меркаванні.

Раўбіч называў і называў участкі і прозвішчы, і ўрэшце пятля замкнулася. Акрэслены чырвоным алоўкам, шырэйшы зверху і вузейшы знізу, ляжаў на мапе кавалак зямлі: няроўны крамянёвы нож, накіраваны вастрыём на поўдзень.

Усе моўчкі глядзелі на з'езджаны, па сто раз бачаны, але цяпер такі незвычайны кавалак зямлі. У сініх стужках рэк, у зялёных плямах пушчаў, у кропках вёсак і гарадоў. Родны край.

Цяжкая, ахопленая жалезным бранзалетам, Раўбічавая рука лягла на Сухадол і наваколле.

— Тут—цэнтр. Тут пачатак. Пан Мнішак—гэта сувязь і ўзаемаадносіны між атрадамі,—Раўбіч усміхнуўся.— Галава кур'ераў, дымавой сувязі і агня-

вых віцаў... Па Дняпры ўжо створаны ядры будучых атрадаў, групы Турскага, Севярына Юдэніча, Вітамовіча-Драгавінскага і Ракутовіча.

Людзі маўчалі, засяроджана пускаючы дым.

— Мы прыдбаем стрэльбы самі. Скажам, магілёўскія склады зброі нам не па зубах. Астаюцца два арсеналы, узяўшы якія мы ўзброім сябе і абяззброім ворага. На самай поўначы і на поўдні. Горкі і Сухадол. На Сухадол нападу я і загоны Турскага і Вітамовіча-Драгавінскага. Івіцкі-Лаўр разам з Севярынам Юдэнічам наваляцца на Горкі.

— А магілёўскія палкі? — спытаў разважлівы Эсьмон.

— Не думаю, каб яны рызыкнулі кінучь горад. Пажар успыхне ў розных месцах. Адначасова з нападам на арсеналы нашы людзі зробіць падманны выпадак у бок Магілёва...

— Каго вы хочаце высунучь на гэта? — прабасіў Сіпайла.

— Хто павінен дзейнічаць з захаду ад вас, Раткевіч? — спытаў Яраш.

— Браты стрыечныя, Грынкевічы. Усяслаў і Тумаш.

— Як мысліце іх?

— Ці не занадта якабінцы. Спяць і бачаць разню.

— Нічога. Рэзацца на Дняпры давядзецца найбольш... Вось яны і будуць рабіць той выпадак. Колькі ў іх зараз людзей?

— Згадзілася падтрымаць нешта каля пяцісот чалавек.

— Будзе болын. Раён прыдатны. Доўгі Мох, балоты ля Трылесіны. На поўдні іхняй зоны Свержанскія лясы. Ім і палохаць дзядзьку губернатара. На Горкі ён, маючы іх у тыле, не пойдзе. А рушыць на поўдзень — яны сустрэнуць яго першыя і не дадуць падаць дапамогу Сухадолу. А потым — усе на Магілёў.

Раўбіч уздыхнуў.

— Ну вось. У дэталях потым. Памятайце толькі: на той тэрыторыі, што мы збіраемся падняць, жыве нешта каля дзевяцісот тысяч чалавек. Ніводзін з гэтых людзей не павінен зазнаць крыўды. Калі мешчанін пачке зводзіць рахункі з ваенным, раскольнік — з католікам, а паляк — з пратэстантам, — скончыцца

ўсё гэта загібеллю. Таму я прапаную радзё сёння ж дамовіцца аб тым, каб ні ў якім разе не дапусціць несправядлівасці. Усе людзі, колькі іх ні ёсць, дзеці Адама. Я патрабую ў рады аднаго: строгага пакарання за ўсобицы. Мы не павінны наследаваць імперыі. Мне здаецца, гэта зямля павінна стаць зямлёй справядлівасці для ўсіх. Вось што я хацеў сказаць.

Людзі маўчалі. Прыдняпроўе ляжала перад імі на сталае, а над ім плыў густы дым...

...Алесь сам не разумеў, як яны маглі заблудзіцца. Але ноч ужо даўно спусцілася на пушчу, а яны ўсё яшчэ кружлялі патаемнымі сцежкамі сярод вялікіх, здавалася, да самага неба, дрэў.

Па зорках зведаць дарогу было нельга. Неба густа аблажыла чорнымі хмарамі. Так густа і глуха, што ў пушчы стала цёпла, як пад коўдрай.

Сіняя маланка палахнула зусім нізка над дрэвамі. Збіралася навальніца. Урга і Касюнька мякка ступалі па гліцы. Майка сядзела на мышастай кабылцы стомленая, амаль безуважная. Ёй хацелася спаць.

— Заблудзіліся, — сказаў Алесь.

— Канчаткова?

— Да раніцы.

— Дзе прыстроімся?

— Пусцім коней на волю. У пушчу яны не пойдучь. Будуць выбірацца на нейкія галявіны.

Ён паспрабаваў, спешыўшыся, мацаць стаўбуры дрэў. Паўночны бок знаходзіў, але што гэта магло даць, калі нельга было ўбачыць пальцаў рукі. Праедзеш крокаў дзесяць і зноў пачнеш кружляць. Дый каня ў пушчы «проста на поўнач» ці «проста на поўдзень» не пагоніш. Гэта табе не поле. Нетры вакол.

Таму, выбраўшыся на першую-лепшую сцежку, ён даў Ургу волю.

Маланкі рвалі неба ўсё часцей, але ў іхнім святле вочы бачылі адно і тое ж: чорна-сінія ствалы дрэў, блакітны тор сцежкі, цяжкія шаты над галавой.

Яны ехалі так каля гадзіны.

Трэба было некуды хавацца. Пад якую-небудзь разложыстую старую яліну. Ён так бы і зрабіў, але

наступная магутная маланка нібы агнём высекала з цемры маленькую галявіну, а на ёй — нізкую прыземістую будыніну з грыбам страхі, ссунутай ледзь не да зямлі, з шырока разяўленай зяпай цёмных дзвярэй. Па ўсім відаць, лясную адрыну.

— Майка! Хутчэй! Прыстанак!

Ён пагнаў каня да адрыны. Скочыў з Ургі, узяў на рукі лёгенькае цела Майкі.

— Бяжы туды.

Дождж насунуўся такой сцяною, што, пакуль ён заводзіў коней у адрыну, плечы ў яго прамоклі наскрозь.

Чарговая маланка пафарбавала свет у сінія і чорныя вертыкальныя палосы: сцены адрыны былі з даволі рэдкіх жэрдак. Па небе сцёбнула нібы вялізнай агнявой пугай. Алесь убачыў коней, дыван з бярозавых галін, якія кладуць «пад ногі сену», самое сена, што займала палову будыніны, а ля яго — постаць Майкі.

— Лезь туды. Захутайся. Накрыйся сенам. Тут прадзімае.

Падсадзіў яе. Кінуў коням па бярэмя сена і прывязаў, каб не зглумілі шмат. Потым палез сам.

Сапраўды, трохі прадзімала: праз шчыліны веяў вільготны, дрыготкі павеў. Свет штохвілінна фарбавалася ў сіняе і чорнае, палосамі. І Майчына постаць таксама рабілася паласатая.

— Халодна табе?

— Трохі.

Ён вылаяў сябе. Яна ж была дзяўчына. Магла застыць.

Алесь выкапаў у цёплым сене доўгую ямку.

— Кладзіся.

— Колецца.

— Тады стань на ногі на хвілінку.

Калі яна ўстала, ён усю яе абвіў плашчом з ног да галавы і, узняўшы на рукі, асцярожна палажыў у ямку. Потым пачаў закідваць яе сенам. Спачатку на ногі. Потым на грудзі, на плечы.

Урэшце асталася на паверхні толькі галава. Вала-сы і вузкае, блакітнае ў святле маланак аблічча, і бліскучыя вочы, што ўважліва і патаемна глядзелі на яго.

— Табе холадна,— сказала яна.— Кладзіся тах-сама сюды.

Ён лёг і адчуў яе побач. Подых з яе вуснаў часам нібы гладзіў яму шчаку, а побач, зусім блізка, блішчалі ў змроку яе вочы. Гэта было прыемна. І адначасова страшна.

• — Ты накідай на сябе сена. А то давай я раскручуся і дам табе частку плашча.

— Не,— сказаў ён.

Яна нічога не разумела. Яна проста забыла пра ўсё ў хвіліну сумеснай непрыемнасці. Сябру было дрэнна, і яна прапанавала. Але яе шэпт здаваўся яму іншым, не такім, як пры сонцы, а прапанова спалохала так, што яшчэ некалькі хвілін ледзяныя хвалі страху падымаліся аднекуль ад ног, заліваючы сэрца.

Гэта было немагчыма: легчы з ёю побач, пад адным плашчом. Гэта было, як мяжа. І невядома было, што тады рабіць, як гаварыць, як заўтра паглядзець у вочы?!

Дый ці будзе яно яшчэ, тое заўтра, пасля такога найвялікшага ў свеце блюзнерства.

Вядома, не будзе.

Вецер веяў і веяў у шчыліны. Свежы і хатодны, ён прабіраў наскрозь,

— Зусім ты нядобры,— сказала яна.— І самому халодна, і мне. Злуешся на мяне?

— Не.

— То чаму?

Алесь лёг у ямінку побач з ёю.

— Бачыш, так цяплей.

Ён прыціснуўся да яе бокам, адчуваючы пах яе скуры і пах піжмы, канюшыны і нібыта медуніцы. Ен адчуваў яе цеплыню і цеплыню сена, а вецер цяпер толькі зрэдку гладзіў ягоны твар.

Гэта было як наканаванне, за якім ішла цемра і ўсё самае жahlівае, што магло быць на зямлі.

— Ну вось, цяпер добра. Я засну цяпер,— сказала яна.

Прамуркатала і заціхла. Пакінула яго аднаго.

Калі ён прысунуўся бліжэй, яна нешта муркатнула ў сіне і даверліва прыціснулася да яго.

І тут ён зразумеў, што не можа, не павінен аддацца ва ўплыў гэтаму невядомаму, за якім канец усяму.

Ён адчуваў, што назаўсёды перастаў бы паважаць сябе, што падмануў і растаптаў бы самае лепшае, што было дадзена кімсьці яму і ёй.

Але ад гэтага гора яго не было меншае.

— Божа, вызвалі мяне... Вызвалі мяне... Вызвалі...

Насланне згасала і не згасала ў пакутным болю. І ён тужыў за ім, але што, што было рабіць...

За шчылястымі сценкамі зноў узнік незразумелы шум, а разам з ім — галасы.

«Адкуль?»

Ён асцярожна падпоўз да сценкі.

Наступная сіняя бліскавіца вырвала з цемры тое, чаго яны не бачылі з-за адрыны, калі пад'язджалі да яе. Бо адрына стаяла ў самым вузкім месцы галёвіны, закрываючы ўсё астатняе.

Алесь убачыў маленькі ставок, грэблю і аксамітную страху млынкі. Зусім недалёка. Сажняў за пяць-дзясят. Значыць, шум млынавога кола заглушыла сцяна дажджу.

Сцежка, па якой яны выехалі да адрыны, мела працяг на другі бок. Тут адно разгалінаванне яе ішло да млына, а другое знікала ў лесе. І на скрыжаванні... ён заўважыў гэта пры другім усплёску маланкі... стаялі два чалавекі. Высокая жанчына ў чорнай хусціне і стары ў белым, па ўсім відаць — жабрак.

Вада залівала ўсё між стваламі, і калі наступная маланка секанула цемру, усё між дрэў і на паплаўцы ўспыхнула. Нібы зямлю залілі расплаўленым срэбрам.

Стары стаяў, прыкрыўшы крысом світкі ліру. Доўгія вусы падалі ніжэй барады.

«Дзе гэта мы? — падумаў Алесь. — Няйначай, гэта Паківачоў млын».

— Пойдзеш гэтай сцежкай, — сказала жанчына ўладна. — Берагам Папараці зараз нельга. Там дзве кладкі нізкія. Іх заліло. Ды тут нават бліжэй. Праз гадзіну выйдзеш да Дняпра.

І паказала рукою ў нетры.

— Бывай і прабач. Справа пільная. Лапаты цябе і сагрэюць, і накормяць, і адплацяць за ўсё. Ды я не забуду. Не першы раз, дзякуй богу, памагаем.

— Але ж.

— Баркалабаўскім, калі будзеш там, перадай: хадзіць пакуль не трэба. Скажы: воўчыя красы ў жніўні... А Лапатам скажы: на пэўнай хароміне хутка чырвоны Будзімір заскача, шэранькага Варгана да кучаравых божых авечак пусціць.

— Добра.

— Таму што, перадай, той, хто трэба, уцёк. З таго месца ўцёк, дзе людзі шышкі ядуць, а ў бочцы плаваюць... Ну, ідзі.

Жанчына тройчы пацалавалася з жабраком. Наступны ўсплёск азарыў белую постаць, што ўваходзіла ў лес, і чорную вялікую постаць жанчыны, якая прамавала да млына...

Алесь вярнуўся на сваё месца і, прытуліўшыся да Майкі, пачаў думаць. Некуды зніклі і жах, і насланне. Ён проста адчуваў яе побач з сабою, слухаў яе ціхія ўздыхі і баяўся за яе, бо адчуваў, што вакол пануе небяспека, што ў гэтым лесе і гэтым млыне пануе, жыве і крадзеца да адрыны нешта нядобрае і пагрозлівае. І ён баяўся за яе, бо адчуваў: яна па-новаму бязмерна дарагая яму. Стала такой пасля гэтай ночы жаху і наслання. Але ехаць адразу таксама было нельга. Яны нагоняць жабрака на лясной сцежцы, спудзяць яго і гэтых людзей, якія рыхтавалі нейкую сваю цёмную справу. А за сценамі дождж. Хочаш не хочаш, а трэба было ляжаць.

І ён ляжаў, не адчуваючы нічога, акрамя бязмернай пяшчоты і дабрыні, якія аж не змяшчаліся ў сэрцы.

А знадворку раскалваўся, трапяталі ва ўспышках, узнікаў і зноў паміраў у цемры, бурыўся свет.

...Дождж, здаецца, суняўся. Алесь разбудзіў Майку і, захутаную, падсадзіў яе на Касюньку.

Скіраваў коней на сцежку, на якой знік баркалабаўскі старац.

Яны ехалі доўга, бо Алесь увесь час стрымліваў коней. Але кожнай дарозе бывае канец, і ўрэшце лес скончыўся. Налева цурчала Папараць, а перад імі, далёка, трапяталі бліскавіцы ў чорных глыбінях Дняпра.

І тут, калі яны ўжо лічылі, што ўратаваліся, неймавернай сілы ўдар раскалоў неба над іхняй галавой. Аглушаныя, залітыя сляпучым святлом, яны не ра-

зумелі, дзе яны і што з імі. А калі расплюшчылі вочы — убачылі, што пярун кінуў свой распалены молат проста ў вялізны сухі дуб, які стаяў ля дарогі, за нейкія дваццаць крокаў ад іх.

Суадрэвіна раскалолася ад верхавіны і амаль да кораня, расшчапілася трохі і асталася стаяць. А полымя заліло дрэва, нібы лаваю, і па расколіне паліўся ўгору патак агню. Чырвоны, плоскі, схаваны ў чорнай расколіне, ён нагадваў вадаспад, які бяжыць з падножжа на вяршыню скалы...

Раўло і цягнула да хмар. Плыла ў неба распаленая вогненная рака.

Канец першай кнігі